

demiceps Engilant 900 est Engissa Terra sit dicta. Et
quoniam supra dicta terris effigies nobis in manibus incidit
eius Typum sic depingendum curavimus.

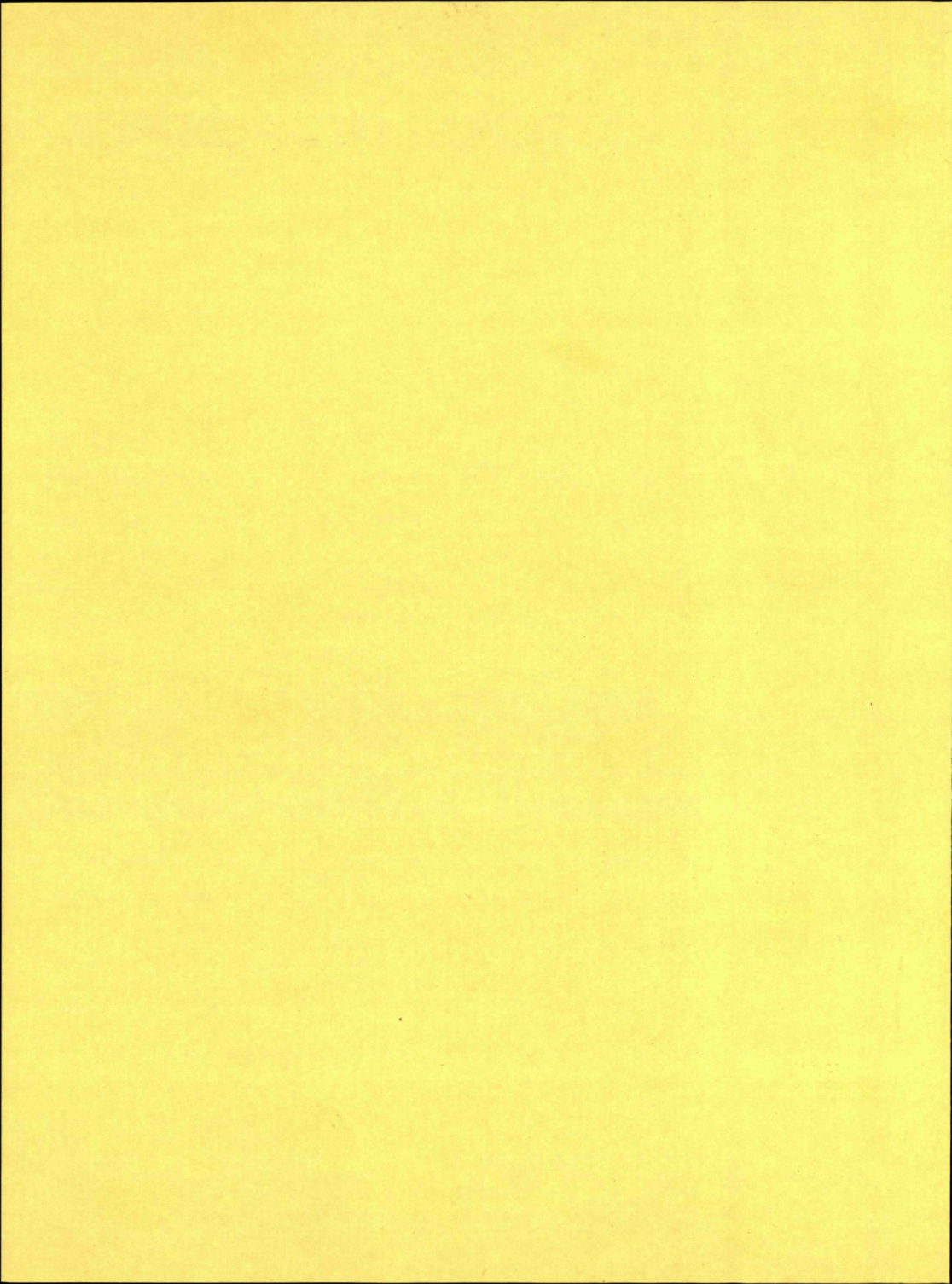
Euwig Leiden

Leids Jaarboekje 2008

Dibboldus Engithi filius patri in regnis successit. de
cuius gestis nihil omnino proditum invenio
Patri Dibboldo successit regnum per triginta dies
Guthelmus qui cum Batavia regnavisset gubernacula
nullis laceptis bellis pacifice vivens oppidum sui condidisse
nominis creditur ubi olim Bacchi filia vitibus vltimisque
confita fuisse creditur cuius etiam hodie Templi extare
initium vulgo Bahenelle dictum adseritur Porro oppidum
pudatim in vestigia antiqui Leideni oppidi. Diei
septimum et octidimum qui cum Batavia regnavisset
nisi diebus octidimum et octidimum et octidimum
tempore cum nova erigenda adium fundamenta effo-
duntur certissime constat ad humani pene foemoris
soliditatem veterum radices vitium reperiri
Eselmus vel ut alij volunt Elzardus patri Guthelmo
successit regnumque Frisia Bataviaque adeptus pacifice ac
feliciter administravit ac prope Voorburgum arcem
pene (ut ex vestigijs apparet) regiam condidit vulgari
nomine nosam et Conruch Eselvers borch vulgo dicta
vixit in mltis Asini aucti Regis arcem dictam (corrupte
cum Eselmi nomen pro Eselver vulgari putat) Quae arx
cum decem sa ingermum spaciun continuisse creditur nec
minoris fuisse magnitudinis imo maioris ex rimis apparet
fuit autem hoc arx ab Hismis vandalisque cum totam

Leidsch Jaarboekje

Leids Jaarboekje

2008

Parkeerterrein
Bouwverkeer
←

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2008

HONDERDSTE DEEL

Eeuwig Leiden

VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Basisontwerp: André van de Waal, Coördesign Leiden

Zetwerk / opmaak: Grafaria Leiden

Scanwerk: Ed van der Vlist / Grafaria

Drukvormen: Offsetkopie, Hoofddorp

Druk: Nautilus Leiden

Bindwerk: Jansenbinders BV Leiden

Omslag: De burcht van Leiden in 1586. Tekening door Pieter Hanneman (1544-1593). Koninklijke Bibliotheek, hs. 128 E 18, fol. 12r.

Tegenover titelpagina: Werkzaamheden in de wijk Nieuw Leyden, september 2008.

Voorwoord

Het stond voor de redactie van het *Leids Jaarboekje* buiten kijf dat het 100ste een heel bijzonder moest worden. En niet alleen om te zien – dat is het ook geworden – maar vooral ook om te lezen. We zochten naar een passend en tegelijkertijd aansprekend thema. Het eerste *Leids Jaarboekje* verscheen in 1904. Het is nu honderd keer uitgekomen. Dat bracht ons op het thema ‘eeuw’, *Eeuwig Leiden* dus, zoals we dit themanummer hebben genoemd. De rode draad van dit jubileumnummer is Leiden rond de eeuwwisselingen, van 1200 tot 2000. Op uitnodiging van de redactie hebben negen auteurs genereus een artikel geleverd waarin de situatie en de positionering van Leiden rond een bepaalde eeuwwisseling centraal staan. Zo kunnen we langs negen piketpaaltjes de historische ontwikkelingsgang van de stad volgen. De omvang van de stad, het bevolkingsaantal, de economische situatie komen natuurlijk aan bod, maar daarnaast komen juist die karakteristieken naar voren die typerend waren voor een bepaalde *Wende*. De auteurs kregen de vrijheid daar zelf invulling aan te geven. Doordat tevens verschillende uitgangspunten genomen zijn voor het verhaal, leveren de negen bijdragen een heel gevarieerde bundel op. Sommige auteurs gingen uit van een opvallende ontwikkeling of een ingrijpende gebeurtenis, anderen van een markant gebouw. Weer anderen geven een beeld van de stad vanuit de contrastwerking met andere eeuwwisselingen of vanuit hedendaagse herkenbaarheid.

Door de Leidse ontwikkeling op deze manier in ogenschouw te nemen, ontstaat een verrassend beeld. Het zijn niet de markante en de gedoodverfde pieken en dalen die in het middelpunt staan, maar negen in wezen willekeurige momenten, steeds met een gelijk interval van honderd jaar. Door deze focus krijgt de langetermijnontwikkeling van de stad extra perspectief. De verenging door de afstand in de tijd wordt opgeheven en iedere periode krijgt door de schildering van typerende kenmerken haar eigen waardering.

Er is van afgezien een samenvattende beschouwing op basis van de negen bijdragen te schrijven. Zij staan op zichzelf. Bovendien is er de vierdelige serie *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, gelanceerd in 2002, bij het honderdjarig bestaan van de Vereniging Oud Leiden. En op dezelfde dag als dit 100ste *Leids Jaarboekje* verschijnt de *Historische canon van Leiden*, met hoofd-

lijnen en hoogtepunten van de Leidse geschiedenis. Deze drie publicaties vullen elkaar prachtig aan, door de verschillende doeleinden en benaderingen.

Behalve naar de auteurs gaat dank uit naar prof. dr. Leo Lucassen, die als gast-redacteur voor dit themanummer was aangetrokken. Mw. dr. Elizabeth den Hartog is weer in de redactie teruggekeerd.

De leden van Oud Leiden die de verenigingsenquête hebben ingevuld, hebben in groten getale uitgesproken de 'Korte Kroniek' niet kwijt te willen. Derhalve is gezocht naar een vorm, waarbij naast de talrijke gebeurtenissen en feiten ook langdurige processen aandacht krijgen. Onder de titel 'Jaaroverzicht' zal deze voortaan achterin het *Leids Jaarboekje* te vinden zijn, bij het andere jaaroverzicht, dat van de archeologische en bouwhistorische activiteiten van het afgelopen jaar. Voor 2007 kon de nieuwe opzet echter nog niet gerealiseerd worden. Om de continuïteit vast te houden, is er echter een jaaroverzicht oude stijl gemaakt op basis van de eindejaarsbijlagen van enkele plaatselijke kranten, waarvoor hartelijk dank. Het 'Archeologisch en Bouwhistorisch Jaaroverzicht' over 2007 kon door omstandigheden evenmin worden opgenomen. Het zal volgend jaar met dat over 2008 worden gecombineerd.

Een stad is geen statisch geheel. Vernieuwing en continuïteit strijden er om de voorrang. De foto op de frontispice van dit jaar mag daar als symbool van gelden. Wat eens polder was van een aangrenzende gemeente, en daarna Leids industrieterrein voor gasfabriek en abattoir, wordt nu omgevormd tot de woonwijk Nieuw Leyden; een historische verandering en derhalve het terrein van de Vereniging Oud Leiden. Het *Leids Jaarboekje* boekstaft al een eeuw lang wat er in het nabije en verre verleden veranderd is in de stad en de omgeving. Moge die continuïteit behouden blijven tot in lengte van jaren.

Rudi van Maanen, voorzitter redactiecommissie

Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. drs. I.W.L. Moerman (1999).

Leden van verdienste: dr. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988),
prof. mr. H.W. van Soest (1991), S.C.H. Leenheer (1995), mr. ir. L. Barendregt
(2003), prof. dr. R.C.J. van Maanen (2003) en mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg
(2007).

Bestuur

prof. dr. J.C.H. Blom (2006), voorzitter

mw. W. Smitsloo-de Graaff (2007), secretaris

ing. F.L.M. van Cleef (2002), penningmeester

mw. L. Edzes-Eijsackers (2008)

R.D. Paauw (2006)

mw. drs. M.F. Roscher (2005)

R.J. Veldhuyzen van Zanten (2005)

mw. L.J. Witkam-van der Hoek (2005)

mw. dr. J. Zijlmans (2007)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans,
Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden. Alle overige correspondentie richt men
aan het secretariaat: mw. W. Smitsloo-de Graaff, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes en de cd-rom met jaarboekjes 1904-2001 zijn verkrijgbaar bij
het Regionaal Archief Leiden: Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 17,50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12,50 per jaar.

Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 250.

Postbank: 175228.

Bankrelatie: Fortis, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

prof. dr. R.C.J. van Maanen (1987), voorzitter
mw. L.J. Witkam-van der Hoek (2004), secretaris
drs. E.T. van der Vlist (2004), eindredacteur
drs. J.F. Dröge (1985)
mw. dr. E. den Hartog (2008)
prof. dr. L.A.C.J. Lucassen
drs. P.F. Schevenhoven (2001)

Excursiecommissie

O.J. Tromp, voorzitter
mw. drs. A.M.C. Zuyderhoudt-Deelen, secretaris
mw. M.R.M. van Vliet-Ahsmann, penningmeester
K. Otte

Website

L. Idenburg, technisch beheer
mw. D. van Steenpaal, website inhoudelijk

Jury voor de Oud-Leidenprijs

dr. J.L.A. Heestermans, voorzitter
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg
prof. dr. R.C.J. van Maanen

Commissie voor de Oud-Leidenpenning

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris
ir. A.P.J.M. Verheijen

Bestuur van de Stichting Leidse Historische Publicaties

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
J. Breunesse, secretaris
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
drs. E.T. van der Vlist

Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis

ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
R.J. Veldhuyzen van Zanten

Promotiecommissie

L.M.M. Heruer, voorzitter
mw. E.R. Gibbels
J. Gogelein
mw. M.G.H. Moens

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Molen de Put: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: mr. ir. L. Barendregt
Vereniging Jan van Hout: R.J. Veldhuyzen van Zanten
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
mw. T. de Boer-Donia
Stichting Geschiedschrijving Leiden: ing. F.L.M. van Cleef
Dirk van Eck-Stichting: drs. E.T. van der Vlist
Monumentencommissie: ing. F.L.M. van Cleef

Jaarverslag van de Vereniging Oud Leiden over het jaar 2007

Samenstelling van het bestuur

prof. dr. J.C.H. Blom (2006) voorzitter
R.J. Veldhuijzen van Zanten (2005), vice-voorzitter
mw. M. Smitsloo-de Graaff (2007), secretaris
ing. F.L.M. van Cleef (2002), penningmeester
R.D. Paauw (2006)
dr. M. Roobol (2005)
drs. M.F. Roscher (2005)
mw. L.J. Witkam-van der Hoek (2005)
mw. dr. J. Zijlmans (2007)

Bijeenkomsten van het bestuur

In het jaar 2007 kwam het bestuur vijf keer bijeen: op 12 februari, 12 april, 26 juni, 4 oktober en 26 november.

Ledenvergadering en ledendiscussie

De jaarlijkse ledenvergadering vond plaats op 22 maart 2007 in Stedelijk Museum De Lakenhal. Er waren, naast de bestuursleden, 76 leden aanwezig. Tijdens de vergadering werd mevrouw Liesbeth van Soest benoemd tot lid van verdienste, vanwege haar jarenlange (vijftien) aanleveren van de Kroniek van het Jaarboekje.

Ledenbestand

De vereniging telde aan het einde van het jaar 2.014 gewone leden en 22 bedrijfsleden.

Erepenning Vereniging Oud Leiden

De Erepenning van de vereniging is in 2007 toegekend aan ir. Matthijs Pieter Schutte. De penning werd hem uitgereikt op de algemene ledenvergadering op 22 maart 2007. De heer Schutte heeft als architect in de periode van de Wederopbouw een groot aantal voor Leiden gezichtsbepalende gebouwen ont-

worpen. Als voorbeelden zijn te noemen diverse uitbreidingen van de Meel-fabriek, het gebouw van de Kamer van Koophandel (tegenover Leiden CS) en het gebouw van de Leidse Duinwater Mij. aan de Ir. Driessenstraat. Daarnaast was de heer Schutte werkzaam als restauratiearchitect van vele hofjes en grachtenpanden in Leiden.

Kort na de uitreiking van de erepenning is de heer Schutte op 93-jarige leeftijd overleden.

Publicaties

De vereniging subsidieerde de volgende, in 2007 verschenen publicaties:

Regenten en kuise maagden, Eva van Hoogeveenshofje

Huizen als kastelen, Stichting Leiderdorps Museum

Kinderarbeid in Leiden, Stichting Industrieel Erfgoed

Het Groot Leids Bruggenboek, uitgeverij Ginkgo

Het Fataal Evenement, de buskruitram্প van 1807 in Leiden, uitgeverij Ginkgo

Daarnaast verscheen op 3 november het 99ste *Leids Jaarboekje*.

Diesviering

De diesviering vond plaats op 3 november in de Hooglandse kerk. De heer Berry Dongelmans stak bij deze gelegenheid de diesrede over Leidse boekcultuur 1850-1914 af voor circa 450 aanwezigen. De heer Henri Lenferink, burgemeester van Leiden, nam vervolgens het 99ste *Leids Jaarboekje* in ontvangst. Alle aanwezige leden konden het Jaarboekje mee naar huis nemen; het is de overige leden inmiddels toegestuurd.

Lezingen

De vereniging organiseerde de volgende lezingen:

30-01 Ir. Edwin Orsel, 'Ontdekkingen in Leiden. Een bouwhistorische inleiding op het bouwen in Leiden' (Stedelijk Museum De Lakenhal)

22-03 Jaarvergadering: prof. dr. Peter Romijn, 'Als een burgemeester in oorlogstijd' (Stedelijk Museum De Lakenhal)

01-06 Jan van Hout-lezing: A.J.M. Alink, 'De Vrijmetselarij' (Leids Maçonniek Centrum, in samenwerking met de Vereniging Jan van Hout)

07-09 Open Monumenten Dag: Michiel Kruidenier, 'Wederopbouwarchitectuur in Leiden' (Stedelijk Museum De Lakenhal)

- 19-10 P.J. Blok-lezing: drs. Herman Beliën, 'De historische canon' (i.s.m. het *Leidsch Dagblad* en de Rijksuniversiteit Leiden, KOG, Lorentzsaal)
- 03-11 Dieslezing: dr. Berry Dongelmans, 'Het boek, de literatuur en de stad. Boekcultuur in Leiden, 1850-1914' (Hooglandse Kerk)
- 12-12 Miep Smitsloo-de Graaff, "'Tussen Tol en Trekvaart'", het boek over 350 jaar Haarlemmertrekvaart en Tolhuis' (Stedelijk Museum De Lakenhal)

Excursies

De excursiecommissie van de vereniging organiseerde de volgende excursies:

14-04 Stadswandeling Leiden / De Kruitramp

De stadswandeling stond dit jaar in het teken van de Kruitramp! We hadden mevrouw Arti Ponsen, expert op dit gebied, bereid gevonden ons rond te leiden. Onderweg kwam de ware toedracht van de ramp ter sprake, zoals deze onlangs uit spectaculaire archiefvondsten is gereconstrueerd. De belangstelling was zo groot dat de week erop weer een wandeling plaatsvond.

12-05 Fietsexcursie naar Katwijk

De route met 18 deelnemers (veel deelnemers hadden afgehaakt na de slechte weersvoorspelling) leidde langs de nieuwbouw van het LUMC via de Leeuwenhoek, Rijnfront, Rijnsburg en Valkenburg. In Katwijk bekeken we de nieuwbouw bij de oude Haven en de kerk van Jesse en eindigden we bij een ander ontwerp van Jesse, namelijk het Katwijks Museum, waar een rondleiding werd gegeven.

09-06 Excursie naar Schiedam en Midden-Delfland.

De wandeling door Schiedam voerde langs de belangrijkste monumenten van de stad. Daarna volgde een bustocht door het landelijke Midden-Delfland. Van de pittoreske dorpen passeerden we met de bus Maasland en Schipluiden en brachten we een uitgebreider bezoek aan het kleinste dorp van de regio: 't Woudt. Rondleider was Frits van Oostrom. Mede dank zij de enorme inzet van deze verteller een prachtige dag voor 47 deelnemers.

25-08 Excursie naar Alkmaar en Edam

Met 52 deelnemers vertrok de bus richting Alkmaar, waar de gidsen ons in de rijke historie van de stad inwijdden met onder meer een bezoek aan enkele

hofjes en de St. Laurenskerk. Na de lunch werd Edam aangedaan: bijna een openluchtmuseum met huizen uit de 17de eeuw en van veel vroeger datum.

15-09 Excursie naar Mechelen

'Het vernieuwde Mechelen': vooral de laatste tien jaar heeft deze stad een tamelijk ingrijpende opknapbeurt ondergaan. De 54 deelnemers maakten een rondwandeling door de stad en brachten een bezoek aan De Wit Koninklijke Manufactuur voor wandtapijten, de St. Romboutskathedraal en 't Beiaardshuisje, 't Raadhuis, de paleizen van Margaretha van York en Margaretha van Oostenrijk.

Oud-Leidenprijs

De jury voor de Oud-Leidenprijs kende dit jaar geen Oud-Leidenprijs toe (n.b. het gaat om een tweejaarlijkse prijs). Naar verwachting zal dat in 2008 wel weer het geval zijn.

Website

Webmaster Lex Idenburg streeft ernaar in de nabije toekomst leden de service te bieden om de Jaarboekjes elektronisch te raadplegen. Ook zal het mogelijk worden voor leden in de toekomst om foto's uit de beeldbank te bestellen. In het verslagjaar werd een klein deel van het beeldarchief van de vereniging als proef op de site gezet (zie fotoproject). Debbie van Steenpaal kwam als webredacteur de geledingen bij de website versterken. In 2007 werd een begin gemaakt met de vernieuwing van het uiterlijk van de website. Deze zal medio 2008 worden gelanceerd.

Fotoproject

In het verslagjaar is voortgegaan met het digitaliseren van de collectie negatieven van de vereniging. Veertien vrijwilligers, van wie acht gemiddeld, werkten wekelijks in zeer variërende samenstellingen en deeltaken aan mee. Zij vonden onderdak bij het Leids Maçonniek Centrum aan het Steenschuur.

Door ziekte van de projectleider zijn in de eerste helft van 2007 weinig vorderingen gemaakt en heeft het scannen mede door hardwareproblemen op een laag pitje gestaan. De tweede helft is begonnen met een inhaalslag met een select groepje vrijwilligers. In totaal zijn nu 5.600 beelden gescand, 2.000 bewerkt en 4.000 beschreven. In de zeer nabije toekomst wordt een begin gemaakt met het ontsluiten van de eerste deeltjes van de beeldbank. Tegen het einde van

2008 moet het mogelijk zijn foto's te bestellen uit de digitale beeldbank.

Het verloop van de vrijwilligers is groot; het gaat immers om een enorme klus. Nieuwe vrijwilligers worden telkens van harte verwelkomd.

Expertisecentrum

In april werd een expertisecentrum opgericht. Via de website kunnen vragen worden voorgelegd aan vijf kenners van de Leidse geschiedenis. Van deze mogelijkheid werd twaalf keer gebruikgemaakt door zowel leden als niet-leden, waarvan acht met succes konden worden beantwoord.

Samenwerking historische organisaties

In 2007 werd een begin gemaakt met een hechtere samenwerking tussen de acht historische verenigingen en stichtingen. De samenwerking is in het verslagjaar geïntensiveerd door geregeld overleg, betere coördinatie en meer gezamenlijk optreden naar buiten, zonder de autonomie van elk van deze verenigingen of stichtingen aan te tasten. Kern van dit gezamenlijk optrekken is het geregeld overleg met de gemeente Leiden over het behoud van het historische karakter van de stad. Daarop is door de gemeente positief gereageerd. Bij monde van burgemeester H. Lenferink liet de gemeente weten gaarne bereid te zijn met de samenwerkende historische verenigingen en stichtingen periodiek open overleg te voeren over de betekenis van het historische karakter van de stad en de consequenties daarvan in het gemeentebeleid. Onze voorzitter heeft de vereniging in het verslagjaar diverse malen vertegenwoordigd tijdens deze informele overlegvergaderingen, ook met andere historische verenigingen en stichtingen. Men streeft ernaar in de nabije toekomst een gezamenlijke Leidse historische agenda uit te brengen en tracht in 2008 nog een Podiumdag te organiseren. Er komt een gezamenlijk discussieforum voor de Leidse historische canon. Voorts zullen de verenigingen proberen gezamenlijk te participeren in de activiteiten op lokaal niveau rond de tv-serie 'Het verleden van Nederland', die in 2008 vorm krijgt.

P.R.

Een vernieuwde p.r. commissie onder voorzitterschap van Rens Heruer begint aan het einde van het verslagjaar vorm te krijgen. De commissie moet zich buigen over:

- het in algemene zin bevorderen van bekendheid en publiciteit
- gerichte acties om het ledental op peil te houden of liever nog te vergroten

- de vereniging vertegenwoordigen tijdens evenementen als bv. de Open Monumentendagen

Leidse Canon

In navolging van een aantal andere gemeenten in Nederland, zijn ook in Leiden initiatieven ontplooid om een Canon in boekvorm uit te brengen. Burgemeester Lenferink heeft een commissie bijeengeroepen. Deze 'kleine Canon-commissie' waarin Rudi van Maanen, Cor Smit en Hans Blom zitting hebben, heeft een voorstel afgerond in een 'grote Canon-commissie', waarin onder andere de wethouder Cultuur zitting heeft. Einddoel is een boek van plm. 150 pagina's met de volgende inhoud: geschiedenis van Leiden als verhaal, de onderwerpen van de Canon en lijsten van jaartallen, namen, gebouwen en objecten. De planning is om in de winter 2007/2008 per kader bijeenkomsten te organiseren en een website te lanceren. Het boek wordt najaar 2008 gepresenteerd.

En verder...

hield het bestuur zich onder meer met de volgende zaken bezig:

- het voorbereiden van een enquête onder de leden
- de vraag of de Kroniek al dan niet in het Jaarboekje moet worden gehandhaafd (kwestie wordt aan leden voorgelegd via enquête)
- het zo sterk mogelijk maken van de monumentale status van het Joodse Weeshuis
- het organiseren van een Podiumdag medio november 2008
- het vernieuwen van de p.r. commissie
- het vernieuwen van de website
- het regelen van een eigen ruimte voor onder anderen de beheerders van het fotoproject
- deelname aan de markt voor open monumentendag
- het bepleiten van de oprichting van een monument voor de buskruitramp
- de voorbereidingen van het 100ste Jaarboekje in 2008

Vertegenwoordigingen

De vereniging was in het verslagjaar vertegenwoordigd in de volgende organisaties: Stichting Aalmarkt, Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg, Stichting Industrieel Erfgoed (STIEL), Stichting Molen De Put,

Vereniging Jan van Hout, Dirk van Eck-Stichting. Enkele van deze organisaties konden een bijdrage leveren aan dit jaarverslag.

Dirk van Eck-Stichting

In mei 2007 verscheen het *Achttiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*. Naast de gebruikelijke jaarverslagen, recensies en het verslag van de aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en economisch gebied bevat het Jaarboek vijf artikelen: Siger Zeischka, 'Sociale geschiedenis in de polder. De Lisserpoelpolder en haar burens in de zeventiende en achttiende eeuw', Kees Walle, 'Terug van weggeweest. Over de lotgevallen van een Leidse familie en haar bijbel', Cor Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin. Deel II: Werk, opvoeding en huishouding', Liesbeth Huijer en Ole Andreas Blikken, 'De oorlogsdagboeken van Solveig Stotijn Egge' en Agnes van Steen, 'Vrouwen kleurrijk vooruit! Internationale Vrouwendag en de emancipatiestrijd in Leiden, 1978-2007'.

De jaarlijkse donateurbijeenkomst ging dit jaar over vrouwen als werkneemster en ondernemster in de zestiende tot achttiende eeuw. Vier onderzoekers van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) hielden een lezing. Verder organiseerde de Dirk van Eck-Stichting samen met de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) een bijeenkomst met als thema spoorlijnen en trekvaarten. De werkgroep LAVA (Leids Audiovisueel Archief) organiseerde bovendien nog enkele filmavonden.

Vereniging Jan van Hout

Binnen de Vereniging Jan van Hout is in het afgelopen jaar de voorzittershamer in andere handen overgegaan. De heer W. Bleijie nam deze over van de heer J.C. Veldheer. De heer C. Walle en mw. A.J.M. Frijns zijn toetreden tot het bestuur.

In 2007 heeft een grote groep vrijwilligers het Regionaal Archief geassisteerd bij het digitaliseren c.q. realiseren van diverse projecten.

Ook dit jaar heeft de vereniging, in samenwerking met onze vereniging, een lezing gehouden. Op 1 juni was het onderwerp 'De geschiedenis van de vrijmetselaarsloge La Vertu in het bijzonder en de vrijmetselarij in het algemeen'. De website is in het afgelopen jaar gegroeid naar circa 2.500 pagina's en kreeg plm. 40.000 bezoekers. Wist u dat op deze site de B en W-notulen van 1929 tot en met 1955 te zien zijn?

Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden

Het hoofdonderwerp van het afgelopen jaar was de strijd om het behoud van de aula behorende bij de begraafplaats. Gelukkig is de gemeente Leiden tot het inzicht gekomen dat verkoop met bestemming wonen geen goede optie is. Dit cultureel erfgoed, met zoveel zorg en inzicht gerestaureerd, behoeft blijvend een functie, passend bij een gerestaureerde begraafplaats. Het is een één en ondeelbaar geheel.

Er is goede hoop dat er een koper gevonden is die met respect dit geheel zal bewaren en onderhouden.

Het bestuur heeft verder de normale gang van zaken voortgezet zoals het organiseren van lezingen in de aula, rondleidingen over de begraafplaats en op de open zondagen het geven van informatie over de geschiedenis van de begraafplaats en de begravenen. Enkele grafstenen kregen extra aandacht, maar wachten nog op definitief herstel, zoals de steen op het graf van de gebroeders Schlegel en de ouders van Abraham Kuyper.

Tijdens een van de open zondagen bleek een bezoeker op de hoogte te zijn van de aanwezigheid van drie grafstenen, afkomstig uit de Vrouwenkerk. Stenen met de nummers 35, 36 en 71. Heel curieus.

Jaarrekening 2007 van de Vereniging Oud Leiden

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 2007

Contributies	31.387	
Bedrijfslidmaatschappen	4.725	
Legaten en schenkingen	7.799	
Verkoop boeken	74	
Totaal opbrengsten vereniging		43.985
<i>Kosten</i>		
Leids Jaarboekje	17.665	
Mededelingenblad	4.493	
Verenigingskosten	5.310	
Lezingen, excursies	3.839	
Dieslezing	5.020	
Portokosten	3.895	
Bijdragen en lidmaatschappen	241	
Propaganda en publiciteit	0	
Fotoscanproject	3.257	
Website en automatisering	558	
Oud-Leidenprijs	0	
Totaal kosten vereniging		- 44.278
Totaal vereniging		- 293
Opbrengst effecten	22.342	
Rente en kosten ¹	137	
	22.479	
AF: Subsidies	- 8.711	
		13.768
Exploitatieresultaat 2007		13.475

1 Inclusief € 201 (4%) rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 2007

Bank/giro/kas	60.897	Eigen vermogen	183.422
Effecten ¹	161.190	Fonds mr. Annie	
Debiteuren	225	Versprille	5.113
		Te betalen subsidies	14.350
		Crediteuren	17.652
		Fonds Leden voor het Leven	1.775
	222.312		222.312

Mutaties vermogen

Vermogen per 01-01-2007	182.913
Latente koerswinst	– 12.966
Exploitatieresultaat 2007	13.475
Vermogen balans	183.422

Subsidies toegekend in 2007

Leids kunsthist. jaarboek	500
Geschiedenis dichtbij	750
St. R.K. Begraafplaats	1.000
Proefschrift gezondheidszorg	500
St. Leiderdorps Museum	600
Regenten en kuise maagden	500
LHR Leidse wederopbouw	1.500
Kinderarbeid te Leiden	1.000
Oude en nieuwe verhalen	1.000
Het Leids Bruggenboek	500
Leerstoel	1.361
	9.211

1 Beurswaarde per 31 december 2007 € 164.352.

Bedrijfslidmaatschappen

ABN-AMRO Bank N.V.
Restaurant Allemansgeest
Bouw- en Aannemersbedrijf Bekooy B.V.
Bik + Mulder Architecten B.V.
Van Cleef Onroerend Goed (Leiden) B.V.
De Clercq, advocaten en belastingadviseurs
Coördesign B.V., André van de Waal
Deloitte, Accountants, Belastingadviseurs
Restaurant Engelbertha Hoeve B.V.
Fortis Bank (Nederland) N.V.
Geelkerken en Linskens, advocaten
Accountantskantoor Van der Geest B.V.
Holiday Inn Leiden
ING Bank N.V.
Kamsteeg Auto Lease B.V.
Motorhuis Holding B.V.
Rijksmuseum voor Volkenkunde
Regionaal Opleidingen Centrum Leiden (ROC)
De Ruyter De Wildt & De Vroom, advocaten
Stichting Leidse Studentenhuisvesting
Teekens Karstens, advocaten, notarissen
Zorg en Zekerheid

Dirk Jaap Noordam

2 juni 1941 Dordrecht – 9 juni 2007 Leiden

Dirk Jaap Noordam heeft de afgelopen dertig jaar in de geschiedschrijving van Leiden een uitgesproken plaats ingenomen. In een kop van het *Leidsch Dagblad* werd hij zelfs kort na zijn dood ‘stadshistoricus’ genoemd. Daar ‘zit veel in’, zoals Hans Blom als voorzitter van Oud Leiden in zijn toespraak op de begrafenis van Noordam zei, al is stadshistoricus ‘in Leiden geen formele positie’. Noordam heeft inderdaad veel onderzoek gedaan naar Leiden in het verleden en heeft ook in ruime mate onderzoek van anderen bevorderd en begeleid. Maar de omschrijving ‘Leids stadshistoricus’ doet, Blom nogmaals citerend, ‘niet helemaal recht aan zijn gehele oeuvre’. Hollands historicus zou mogelijk vollediger zijn, maar Noordam is toch vooral ook bekend geworden door zijn onderzoek naar het gedrag van minderheidsgroepen in het verleden, in het bijzonder homoseksuelen.

Noordam werd geboren in 1941 in Dordrecht, waar hij naar de kleuterschool en de lagere school ging. De lagere school werd voltooid in Rotterdam, waarna gymnasia in Rotterdam en Schiedam werden bezocht. Eindexamen deed Noordam in 1960. Vervolgens begon hij in Leiden aan de studie geschiedenis. Na zijn afstuderen ging hij weer terug naar Dordrecht, waar hij in 1967 aan de Gemeentelijke Pedagogische Academie geschiedenisleraar werd. Zijn vrouw May, met wie hij in datzelfde jaar was getrouwd, oefende lang hetzelfde beroep uit. Zijn vroege werk richtte zich op het Zuid-Hollandse platteland, in het bijzonder het Westland en Delfland, de streek waar zijn voorouders vandaan kwamen. Zijn eerste publicatie verscheen in 1966 in het genealogische blad *Ons voorgeslacht* en ging over de burgemeesters en schepenen van 's-Gravenzande en Zandambacht in de 18de eeuw. Deze aanvankelijk sterk genealogische belangstelling verbreedde zich vrij snel tot een historisch-demografische.

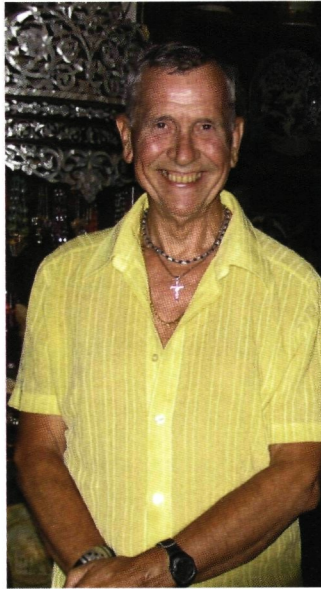
Leraar bleef hij tot december 1975, toen hij bij de vakgroep economische en sociale geschiedenis van de Leidse Universiteit ging werken. Daar zou hij tot aan zijn vervroegde pensionering in 2003 werkzaam blijven. In die periode heeft hij zich op vrijwel alle terreinen van het vakgebied sociale geschiedenis als docent en/of onderzoeker bewogen. Hij deed dat vaak in de historische context van Leiden. Dat lijkt voor hem de ‘ideale stad’ – titel van zijn laatste publicatie – te zijn geweest. Hij werd medewerker van de vakgroep juist in een tijd dat zich op

het terrein van de sociaal-economische geschiedenis vele vernieuwingen aandienen, voor een deel onder invloed van de computer. De komst van dit apparaat leidde in eerste instantie tot een sterk kwantitatieve onderzoeksoriëntatie en meer in het algemeen tot het overnemen van sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden en vraagstellingen. In het kader van zijn historisch-demografische vraagstellingen maakte Noordam daar dan ook gebruik van. Hij paste als een van de eerste Nederlandse historici de methode der gezinsreconstructie toe.

Naast deze kwantitatieve benadering was er bij Noordam vanaf het begin ook altijd aandacht voor mentaliteitsgeschiedenis, toegespitst op gezins- en huishoudensgeschiedenis en, in het verlengde daarvan, sociaal-historische aspecten van de seksualiteit. Dat is al te zien bij een van de eerste projecten waarin hij bij de vakgroep ging participeren: de realisatie van een publicatie gebaseerd op de machineleesbare versie van het Provisioneel Middel van 1748, een initiatief van zijn collega Herman Diederiks. Noordam nam in eerste instantie het demografische deel, vooral over gezinnen en huishoudens, voor zijn rekening. In een latere herdruk (*Armoede en sociale spanning*) verscheen een artikel van hem over de Leidse prostitutie in de 18de eeuw. Ook in het in 1987 verschenen handboek *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw*, door Diederiks en andere leden van de vakgroep, waren onder meer de demografische hoofdstukken van zijn hand.

In 1986 verscheen zijn proefschrift over het dorp Maasland in de 18de eeuw. Dit vooral kwantitatieve proefschrift vertoont een sterke beïnvloeding door de *Annales*-school. Mede geïnspireerd door het bekende boek van Peter Laslett heeft hij voor deze zoektocht naar de 'World we have lost', in dit geval van de 18de-eeuwse Hollandse plattelandsdorpelingen, vele uiteenlopende bronnen gebruikt. Mentaliteitsgeschiedenis komt in dit proefschrift echter ook aan de orde.

Steeds meer kwamen bij hem groepen aan de onderkant van de samenleving aan bod, overigens van allerlei aard, zoals ongehuwde moeders, onwettige kinderen, weeskinderen, prostituees, sodomieten of criminelen. Vrijwel altijd baseerde hij zich daarbij op uitvoerig archiefonderzoek. Zo heeft hij in het bijzonder met Antoinette Frijns diepgaand onderzoek verricht naar de Leidse weeskinderen en minnen. Niet alleen de onderkant, maar ook de natuurlijke tegenhanger daarvan, de elite, kreeg zijn aandacht. Zijn *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* is een veel geraadpleegd boek. Grote plaats in zijn werk kreeg langzamerhand en steeds duidelijker de vraag naar de wijze waarop in het verleden met homoseksualiteit werd omgegaan. Dit kan niet los gezien

worden van zijn persoonlijke ontwikkeling in die richting. Het zou in 1995 leiden tot de verschijning van een van zijn belangrijkste publicaties: *Riskante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland 1233-1733*. Dit boek is gebaseerd op diepgaand bronnenonderzoek naar dit lang onderbelichte onderzoeksthema.

Al snel liet hij zich niet onbetuigd in de organisaties die ‘historisch Leiden’ vormen. Hij heeft vele bestuurlijke en redactionele functies bekleed, waarvan een aantal heel lang, in het bijzonder bij de vereniging Oud Leiden en de Dirk van Eck-Stichting. Zijn kracht lag daarbij vooral op het redactionele vlak. Van Oud Leiden was hij bestuurslid van 1983 tot 1991. Van 1979 tot aan zijn overlijden was hij lid van de redactie van het *Leids Jaarboekje*, waarvan zeventien jaar als secretaris. Daarnaast was hij begin jaren negentig een aantal jaren lid van de Commissie voor de Leidse Historische Reeks en maakte hij vanaf 2001 tot aan zijn overlijden deel uit van de jury van de Oud-Leidenprijs. En van 1992 tot aan zijn overlijden zat hij in de redactie van het *Jaarboek* van de Dirk van Eck-Stichting én in het bestuur daarvan. In al deze functies zijn door hem veel bijdragen aan bundels, jaarboeken of tijdschriften kritisch beschouwd. Daarnaast publiceerde hij zelf veel artikelen in de twee genoemde jaarboeken, soms met anderen. Hij was ook verantwoordelijk voor de eindredactie van het boek *Door*

de wol geveerd, waarin de resultaten van een groot *oral history*-project in de Leidse textiel gepubliceerd werden. Buiten Leiden is hij een aantal jaren, van 1982 tot 1990, redacteur van het historische tijdschrift *Holland* geweest.

Noordam was een docent die niet alle studenten als gemakkelijk hebben ervaren. En ook collega's, medebestuurders of degenen die met hem aan bundels meewerkten ervoeren dat soms zo. Hij kon heel kritisch zijn, voortkomend uit een bij wetenschappelijk onderzoek passende eigenwijze houding. Hij liet zich daarbij niet gauw imponeren. Dat neemt niet weg dat hij zeker studenten heeft gestimuleerd. Velen hebben bijvoorbeeld hun eerste ervaringen met *oral history* opgedaan in door Noordam geleide werkcolleges. De interviews uit *Door de wol geveerd* zijn in 1990 en 1993 deels in het kader van door hem geleide werkcolleges ontstaan.

Dirk Jaap Noordam was iemand die trouw bleef aan zijn in zijn studietijd of later gemaakte vrienden en ook aan zijn vroegere collega's, voor wie hij altijd een oprechte belangstelling bleef houden. Dat bleek als je hem, soms na een lange tussenpoos, weer ergens in de stad tegenkwam of, zoals vaker, bij een of andere historische manifestatie in Leiden, waar hij meestal een opvallend kleurrijke verschijning was. Je kon hem als ware archiefvorser trouwens met grote regelmaat in de studiezaal van het gemeentearchief aantreffen met een of ander onderzoek onder handen waarvoor hij gegevens bij elkaar aan het zoeken was. Helaas is de laatste jaren daarvan het een en ander ongepubliceerd blijven liggen, ongetwijfeld vanwege zijn slechter wordende gezondheid. Hoewel dit laatste wel bekend was, kwam zijn overlijden, op 9 juni 2007, voor de meesten toch onverwacht. Velen, onder wie uiteraard in de eerste plaats zijn vrouw May en dochter Katja, verdere familie, vrienden, oud-collega's en bekenden uit Leidse historische kringen, waren aanwezig bij de afscheidsplechtigheid in het Groene Kerkje in Oegstgeest. Leiden heeft met hem een toegewijd stadshistoricus verloren.

H.D. Tjalsma

Mist over de stad

Leiden rond 1200

Ed van der Vlist

Op een dag in 1204 maakten negen Leidenaren een rondreis door Holland om geld en goederen in te zamelen ten behoeve van de armen in hun gasthuis. In hun bagage bevonden zich de stoffelijke resten van de maagd Catharina, de heilige aan wie het Leidse gasthuis was gewijd. Met haar gebeente trokken zij langs de kust, waar zij werden overvallen door een plotseling opstekende storm en het wassende water. De zee omsloot de verbouwereerde mannen, die geen kant meer op konden. In het volste vertrouwen op God en op hun eigen beschermheilige pakte een van de mannen toen de kist met beenderen en trok daarmee een cirkel in het zand, om het vrome gezelschap heen. *Ende siet, een wonderlic dinck ende mirakel*: hoewel de zee zich hoe langer hoe hoger verhief, tot een hoogte van wel acht el boven de hoofden van het gezelschap, drong geen druppel water de cirkel binnen. Toen de storm was gaan liggen en het weer eb was geworden, verlieten de mannen veilig de ring en verkondigden dit wonder door heel het land.

In woorden van deze strekking noteerde de monnik Cornelis Gerritsz. van Gouda (ca. 1460-1531) een bericht over Leiden in zijn *Divisiechroniek*.¹ Het wonderverhaal is tekenend voor de vroegste geschiedenis van de stad. Er is weinig overtuigingskracht voor nodig om het in zijn geheel naar het fabelrijk te verwijzen. Het Catharinagasthuis werd pas in of kort voor 1276 gesticht, en relieken van zijn patrones heeft het nimmer bezeten; laat staan dat deze als macaber pressiemiddel voor een Leidse liefdadigheidscollecte zouden zijn gebruikt.² Het bericht heeft geen historische betrouwbaarheid. Maar aan één element in het mirakel hoeven we niet te twijfelen, en dat is de dreiging die in de middeleeuwen ook in onze streken uitging van het water.

Ed van der Vlist (1963) is conservator
Middeleeuwse Handschriften bij de
Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.
Hij studeerde middeleeuwse geschiedenis
in Leiden.

Op zoek naar het Leiden van rond 1200 verkennen we eerst het water in Holland. Vervolgens zoomen we in op de nederzetting zelf en beschouwen we enkele van haar stedelijke kenmerken, vertrekkende vanuit de formele stadswording of toekenning van stadsrechten. Tot slot besteden we aandacht aan de Loonse Oorlog, een reeks evenementen waarin Leiden als stedelijke gemeenschap haarscherp naar voren komt.

Holland en het water

Een van de weinige dingen die we weten over Holland in de 12de eeuw is er regelmatigheid de reden van dat we er zo weinig over weten: het land werd herhaaldelijk geteisterd door overstromingen. Het is aan te nemen dat zee- en rivierwater veel bodemsporen uit de vroege middeleeuwen hebben weggespoeld. De relatief dichte bevolking van Holland was er de oorzaak van dat de schade door het water zo groot was. De bevolkingsdruk zette vanaf de 10de eeuw de 'Grote Ontginningen' in gang. Tegen 1150 was twee derde van het veengebied ter ontginning uitgegeven.³ Door de ontwatering van de venen zakte het grondwaterpeil, wat leidde tot een daling van het maaiveld. Hierdoor kon het getijdewater dieper het land binnendringen en was het ook moeilijk weer af te voeren. Het is dus niet verbazingwekkend dat er zo veel klachten zijn over het dreigende water in de tweede helft van de 12de eeuw.

Zo vermelden de Annalen van Egmond dat het in 1163 van Sint Laurens (10 augustus) tot Sint Maarten (11 november) onafgebroken regende, waardoor bijna al het gewas op de akkers – graan, bonen, erwten – verrotte. De volgende maand, op Sint Thomas (21 december), werd de Hollandse kust voor het eerst sinds dertig jaar getroffen door een stormvloed:⁴

In hetzelfde jaar is er op het feest van de apostel Thomas een zeer grote overstroming van zee en rivieren geweest op vele plaatsen, zozeer dat in sommige stukken van Holland, dat heel dicht bij de zee ligt, geen huis veilig bleef, maar zowel de huizen als de schuren waarin het graan was opgeborgen door het geweld van de golven werden meegesleurd, en enorme brokken ijs die elkaar met geweldige vaart volgden alles onderdempelden, wegrolden en voortstuwden.

De watersnoodramp van 1163 is ook archeologisch vastgesteld. In de Maasdelta is een onderbreking in de bewoning in de jaren zestig van de 12de eeuw vastgesteld; de nederzettingen Vlaardingen en Rotta, bij Rotterdam, schijnen door het water te zijn weggevaagd.⁵

Dat het rivierengebied in deze tijd zeer te lijden heeft gehad onder wateroverlast blijkt ook uit andere bronnen. Kort na de ramp liet graaf Floris III (1157-1190) bij het huidige Zwammerdam – aan de oostgrens van het graafschap – de Oude Rijn afdammen, waardoor de overlast meer landinwaarts alleen maar toenam. Natuurlijk kreeg de graaf het meteen aan de stok met zijn buren, bisschop Godfried van Utrecht en de graven Hendrik I van Gelre en Dirk IV van Kleef (zijn toekomstige schoonzoon). Daarom gelastte keizer Frederik I Barbarossa eind 1165 dat deze onrechtmatig en gewelddadig aangelegde dam in *Suadenburg* zou worden verwijderd, opdat het overtollige water weer ‘als vanouds’ ongehinderd kon terugstromen naar zee.⁶ Het is niet zeker dat de illegale dam bij Zwammerdam direct is verwijderd. In ieder geval blijkt de rivier ter plaatse later opnieuw geblokkeerd, en moest de graaf in 1200 of 1202 opnieuw toezeggen de dam te zullen slechten en drie weteringen aan te leggen.⁷ Het was dan ook niet de laatste keer dat de kuststreek met wateroverlast te maken kreeg.

Volgens de Annalen van Egmond bracht omstreeks 1 november 1170 een hevige storm zulke enorme overstromingen teweeg dat het water tot aan de stad Utrecht reikte. De Utrechters vingden bij de stadsmuren zelfs wijting:⁸

In hetzelfde jaar [1170] rond het feest van Allerheiligen stak er een heel harde wind op, gevolgd door een grote overstroming, zozeer dat de zee binnenvloede tot de muren van Utrecht, en weer terug, en de echte zeevis die ze ‘bollek’ noemen is gevangen bij de muren van die stad. Ook in Kennemerland woedde onverwachts die overstroming zozeer, dat het vee verdronk en mannen en vrouwen op de balken van hun huizen hun leven en dat van hun kleine kinderen moesten zien te redden.

Het zeewater zal wel afkomstig zijn geweest uit het Almere, dat in deze periode transformeerde tot Zuiderzee. Via de Vecht en de Amstel kan dit water Utrecht hebben bereikt. Verder trad waarschijnlijk de Oude Rijn buiten zijn oevers. Niet alleen het Sticht kreeg het zwaar te verduren, heel Holland werd met de totale ondergang bedreigd.

Drie jaar later was het volgens de Egmondse annalen opnieuw raak. In mei 1173 beleefden de Utrechters een overstroming zoals zij nog nooit eerder hadden meegemaakt, die drie dagen aanhield:⁹

Plotseling is er op 10 mei, op een donderdag, een zeer grote rampzalige overstroming geweest, groter dan de Utrechtenaren ooit hadden gezien. Alles wat er op de velden

stond is weggevaagd, en de burgers zijn vreselijk geschrokken; zij deden allemaal hun best maatregelen te nemen en legden tevergeefs dijkes aan en wachtten de gebeurtenissen met angst en beven af. En als dit gevaar even langdurig als stormachtig was geweest, dan was de stad Utrecht zonder twijfel niet blijven bestaan. Maar na drie dagen zijn de wateren doordat de barmhartigheid des Heren zijn hand terughield gezakt, en langzaam afnemend in hun bedding teruggekeerd.

Mogelijk is deze watersnood te verbinden met een verhaal uit de 12de-eeuwse *Miracula S. Thomae*, die de wonderdaden bezingen van Thomas Becket, de aartsbisschop van Canterbury die juist in 1173, drie jaar na zijn gewelddadige dood, heilig werd verklaard. In dit Engelse wonderverhaal vertelt een Hollander over de rampspoed die hem zojuist was overkomen: ‘Bij ons is de zee onlangs door de dijken gebroken, waardoor de velden en boerderijen onder water kwamen te staan, en de streek Holland – waar wij wonen – is bedekt, wat enorme schade heeft aangericht. Want, om van andere dingen maar te zwijgen, er zijn ongeveer vijfduizend mensen verdronken.’¹⁰ Heel het graafschap – Holland én Zeeland – telde omstreeks 1200 tussen de 55.000 en 70.000 inwoners, waaronder nog nauwelijks stedelingen.¹¹

De Hollandse verering voor Thomas Becket is overigens uitzonderlijk vroeg

Pelgrimsinsigne met afbeelding van Thomas Becket, laatste kwart 12de eeuw.

gedocumenteerd. In Egmond bezaten de monniken een tekst over hem, opgeschreven in dezelfde codex als de *Annales Egmondenses*. Maar de impact van de Engelse heilige bleef niet beperkt tot het klooster. In een ophogingslaag van de dorpsterp van Diemen is een metalen ampul gevonden, waarop de aartsbisschop staat afgebeeld. Dit pelgrimsinsigne uit Canterbury dateert met zekerheid uit het laatste kwart van de 12de eeuw.¹²

Het aanroepen van deze heilige voorkwam vooralsnog geen natte voeten. Door overvloedige regen in 1183 traden de rivieren op verscheidene plaatsen opnieuw buiten hun oevers en werden de veldvruchten vernietigd. Vooral in het Sticht Utrecht en het graafschap Holland was de schade groot:¹³

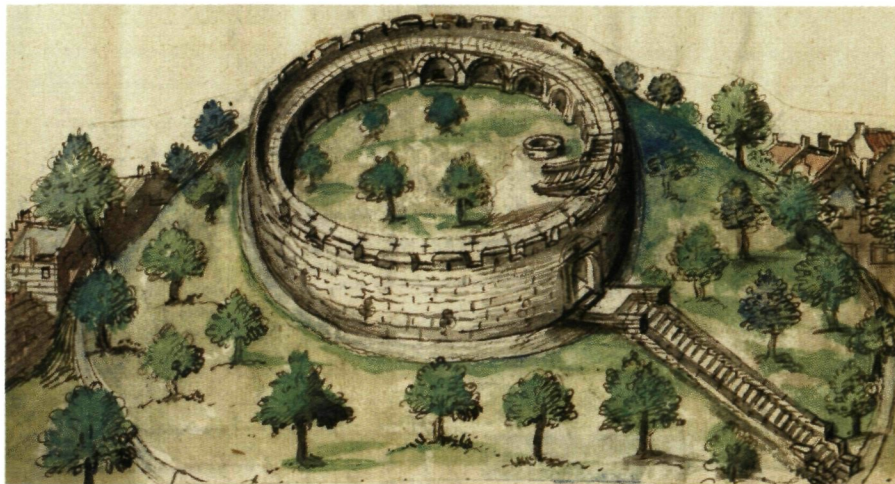
In zeer veel plaatsen braken rivieren door en er was zo'n grote overstroming door regen dat al het gewas teloor ging, vooral in het bisdom Utrecht en in het graafschap Holland, zodat een ongetelde menigte gedreven door de honger hun eigen land verliet en naar elders verhuisde.

Het bericht wordt bevestigd door de *Annales Floreffienses*, een contemporaine bron uit de omgeving van Namen.¹⁴

Leiden aan het eind van de 12de eeuw

De overstromingen in de 12de eeuw zijn van grote invloed geweest op de ontwikkeling van de nederzetting bij de grafelijke hof aan de zuidelijke Rijnsoever. Aan het begin van de eeuw was de Oude Rijn hier nog een actieve rivier, die zo nu en dan buiten zijn oevers trad en dan klei afzette; aan het eind van de eeuw zat de stroom poldicht. De gewijzigde situatie vereiste ingrijpende maatregelen.

Keizer Barbarossa had in 1165 makkelijk praten, toen hij beval dat de dam bij Zwammerdam terstond moest worden verwijderd; het Rijnwater kon namelijk onmogelijk meer stromen *sicut antiquitus solebat*, zoals het vanouds placht. Inmiddels was de monding van de Oude Rijn tussen Katwijk en Noordwijk immers geheel verzand geraakt. Dat proces was al eeuwenlang aan de gang, maar het lot werd door de overstromingen in de tweede helft van de 12de eeuw definitief bezegeld. Zo gezien was het voor de Hollanders simpelweg bittere noodzaak om het Utrechtse water tijdig te keren: zelfs hun eigen water kon nergens meer naartoe. Tot dit probleem was opgelost, werden de systematische ontginningsactiviteiten van de veenmassieven ter weerszijden van de Oude Rijn

De burcht van Leiden. Tekening door Pieter Hanneman, 1586. Koninklijke Bibliotheek, bs. 128 E 18, fol. 12r.

opgeschort.¹⁵ De ontginningsnederzettingen die hun water loosden op de Oude Rijn, zagen ondertussen uit naar mogelijkheden om hun afwatering naar elders te verleggen.

De oplossing voor het te lozen water werd gevonden in de meren ten noorden van Leiden die door de stormvloedten waren ontstaan of daardoor sterk in omvang waren toegenomen.¹⁶ De gedaalde waterstand in het Almere/de Zuiderzee, het huidige IJsselmeer, maakte het mogelijk om daarop via deze meren af te wateren. Om dat voor elkaar te krijgen, moesten er kanalen worden aangelegd met het Leidse Meer en het Haarlemmermeer, die in open verbinding met het Almere stonden. Aldus werden in de laatste decennia van de 12de eeuw de Zijl en de Does gegraven, ongetwijfeld met gebruikmaking van al bestaande watertjes.

Nu blijkt uit latere historische gegevens dat de Rijnlandse ambachten die eertijds hun water loosden op de Oude Rijn, verantwoordelijk waren voor het onderhoud van bruggen over de Zijl en over de Does, maar ook voor dat van twee bruggen over de Rijn zelf: de huidige Visbrug en de Sint Jansbrug, over respectievelijk de Nieuwe en de Oude Rijn aan de westpunt van het Waardeiland, in het hart van het huidige Leiden.¹⁷ Deze onderhoudsplichten zullen wel samenhangen met hetzelfde waterstaatkundige project uit de late 12de eeuw. Het collectief van ambachten heeft alle vier de bruggen (opnieuw) doen aanleggen.

We raken hier aan de oorsprong van het hoogheemraadschap Rijnland, een inter-ambachtelijk samenwerkingsverband onder grafelijk supervisie.¹⁸

Er gebeurde meer onder de rook van de grafelijke hof. Midden in het huidige stadsgebied hebben in de 12de eeuw werkzaamheden plaatsgehad met het doel om de doorstroming van het water in de Rijn te verbeteren. De Rijn werd plaatselijk uitgediept en verbreed – mogelijk alleen het gedeelte dat thans Nieuwe Rijn heet; dit zou dan de naam verklaren van deze tak, die ondanks zijn kwalificatie ‘nieuwe’ toch stroomt langs de oudste delen van de stad – en het ligt voor de hand dat de daarbij vrijgekomen klei werd gebruikt om het achterland op te hogen. Bij archeologisch onderzoek is vastgesteld dat over de gehele lengte van de huidige Breestraat een schone laag klei is opgebracht van ongeveer een halve meter dikte; alleen halverwege, ter hoogte van het latere stadhuis, is deze terp bijna twee keer zo dik. Bovenop deze kleilaag ligt een zwarte ophogingslaag van voornamelijk 12de- en 13de-eeuws huisvuil, geleidelijk oplopend van 25 centimeter bij het Kort Rapenburg in het westen tot ruim drie meter bij het stadhuis, en weer terug naar 80 centimeter bij het Gangetje in het oosten.¹⁹ De natuurlijke ondergrond onder deze ophogingslagen bestaat uit sedimenten die vermoedelijk nog zijn afgezet in de 12de eeuw. Zowel ten zuiden als ten noorden van de Rijn werden tezelfdertijd dijkes opgeworpen.²⁰

Het archeologische beeld is onlangs bevestigd en aangevuld bij opgravingen op het terrein van de voormalige Aalmarktsschool, achter het 13de-eeuwse Catharinagasthuis. Over het gehele opgravingsterrein was een ophoging uit de late 12de eeuw te zien; nadien, vanaf ongeveer 1200, zijn de dan in gebruik genomen kavels afzonderlijk verder opgehoogd.²¹ Het bodemarchief onthult dus een collectieve en een individuele ophogingsfase.

De waterstaatkundige werken in en om Leiden moeten grote inspanningen hebben gekost. De mobilisering van mens en materieel vergt een zeker organisatietalent. Het is nauwelijks denkbaar dat de graaf van Holland daar géén hand in heeft gehad. Hij initieerde per slot van rekening ook de ontginningen in de Hollands-Utrechtse laagvlakte, die juist omwille van de bestrijding van de wateroverlast waren stilgelegd. De graaf was ook bereid om de Leidenaren op een figuurlijke manier vaste grond onder de voeten te geven. De nederzetting was klaar om formeel stad te worden.

Stadsrecht en stadswording

Het valt niet mee om te definiëren wat een stad precies is. Aan het begrip kun-

nen allerlei criteria ten grondslag liggen. Moet een stad een bepaalde omvang hebben? Is een stad verdedigbaar, zelfs ommuurd? Heeft zij een marktfunctie? Welk percentage van de inwoners moet zich met niet-agrarische activiteiten bezighouden om van een stad te mogen spreken? De vragenlijst is naar believen uit te breiden, zonder dat dit leidt tot een eenduidige omschrijving van 'de' stad. Hoe ogenschijnlijk nauwkeuriger de definitie, hoe talrijker de uitzonderingen. Er zijn bijvoorbeeld steden zonder stadsmuren, en dorpen met een markt. Zich terdege bewust van de problematiek, omschreef de historicus Van Uytven een stad als 'een nederzetting met centrale functies, waaraan zij haar gediversifieerde sociaal-economische structuur, haar relatief dichte bevolking en geconcentreerde bebouwing en een tegenover de omgeving afstekend uiterlijk en een eigen mentaliteit dankt'.²²

Strikt genomen houdt het juridische criterium – de wettelijke erkenning als stad, blijkend uit 'stadsrechten' die de gemeenschap rechtens afzonderen van haar omgeving – geen verband met deze omschrijving. Niettemin wordt een plaats traditioneel beschouwd als een stad wanneer zij beschikt over stadsrechten. In essentie komen die rechten neer op zelfstandigheid in bestuur en rechtspraak. Toch is het bezitten van stadsrechten op zich onvoldoende reden om een plaats een stad te noemen (denk aan Biervliet, dat stadsrechten kreeg in 1183, maar dat nooit tot een 'echte' stad is uitgroeid); anderzijds worden plaatsen als stad beschouwd zonder dat zij over stadsrechten beschikken (het voorbeeld van Den Haag is beroemd, ofschoon koning Lodewijk Napoleon in 1806 aan de status van deze plaats een mouw heeft weten te passen). Hoewel de betekenis van stadsrechten dus beperkt is, zullen we zien dat Leiden ten tijde van de verlening van zijn oudste stadsrechten diverse stedelijke kenmerken vertoonde.

De verlening van stadsrechten aan Leiden houdt de gemoederen al minstens vier eeuwen lang bezig; reeds stadssecretaris Jan van Hout heeft zich erover gebogen. Het uitgangspunt voor iedere discussie over de Leidse stadsrechten vormt het privilege van 19 december 1266, waarin graaf Floris V de rechten bevestigt die eerder door zijn voorgangers aan de burgers van Leiden waren verleend, en daar enkele bepalingen aan toevoegt.²³ Het origineel van deze oorkonde was al in het begin van de 17de eeuw niet meer in het archief van de stad aanwezig. De oudste versies waarover we beschikken, dateren uit 1326 en 1333 en worden bewaard in het archief van de uitvaardiger, de graaf van Holland; aan de kant van de ontvangende instelling, de stad Leiden, dateert de vroegste kopie uit omstreeks 1360.

Het staat vast dat Floris V niet de eerste graaf van Holland was die stadsrechten aan Leiden heeft verleend. De oorkonde uit 1266 spreekt immers van *antiquas eorum ipsi a meis progenitoribus concessas et renovans et ratificans libertates* ('hare oude vriheyden ende ghemeenten van mynen voirvaderen hemluden verlient vernuwende ende ratificerende'). Het document behelst dus de bekrachtiging, herhaling en vermeerdering van door eerdere graven toegekende vrijheden. De vraag is nu wanneer de eerste rechten werden verleend. Hierop heeft Kruisheer een spitsvondig antwoord geformuleerd, gebaseerd op een onderzoek naar de overlevering van de tekst en op een analyse van de opbouw ervan.²⁴ Daaruit is gebleken dat de oorkonde van Floris V geen eenheid vormt, maar is opgebouwd uit meerdere tekstlagen van verschillende ouderdom. Kruisheer ging er daarbij van uit dat achtereenvolgende graven ieder op hun beurt de stadsrechten hebben bekrachtigd, herhaald en vermeerderd:

- art. 1-10: Dirk VII (1190-1203) of Floris III (1157-1190)
- art. 11-12: Willem I (1203/6-1222)
- art. 13-14: Floris IV (1222-1234)
- art. 15-18: Willem II (1234-1256)
- art. 19-20: Floris V (1256-1296)

De uitkomst van Kruisheers onderzoek is dat Leiden zijn allereerste privileges waarschijnlijk heeft gekregen van graaf Dirk VII, misschien zelfs van diens vader Floris III. Bovendien kon worden vastgesteld dat het initiatief in eerste instantie is genomen door de belanghebbenden zelf: de Leidenaren namen zelf de optekening van hun oudste rechtsregels ter hand, uiteraard in overleg met de landsheer. We vinden deze regels, waarin de graaf niet in de eerste maar in de derde persoon optreedt, terug in de artikelen 5-10 van de stadsrechoorkonde uit 1266. Zij betreffen maatregelen met strafbepalingen tegen vredeweigeraars en geweldplegers, zoals die inmiddels werden gehanteerd of tenminste nagestreefd in de vigerende rechtspraktijk. Zo wordt duidelijk dat de Leidenaars het onwenselijk vonden dat iemand een ander zijn haren uittrok, met een knots of stok verwondde, of een vinger afsloeg; hierop stonden geldboetes. Veroorzaakte iemand een *matewonde* (een wond die gemeten wordt om de boete voor het toebrengen ervan te bepalen), dan werd bij een 'heterdaadje' zijn hand afgehakt.

We kunnen uit deze rechtsregels al iets opmaken over het stedelijke karakter van de Leidse gemeenschap tegen het einde van de 12de eeuw. Vertegenwoor-

digers ervan waren klaarblijkelijk in staat om gezamenlijk én succesvol met de graaf in onderhandeling te treden. Daaruit spreekt een zekere saamhorigheid, een zelfbewustzijn, een eigen mentaliteit.

In een tweede fase werden deze rechtsregels, als een soort Leids 'verlanglijstje', opgenomen in een grafelijke oorkonde en uitgebreid met vier bepalingen (artikelen 1-4), die als het ware de grafelijke reactie vormen op het verzoek van zijn onderdanen tot losmaking uit het bestaande rechtsverband. De graaf komt hierin zelf aan het woord:

1. De stedelingen in Leiden zullen geen belastingen, tributen of heffingen, onder welke benaming dan ook geheven, aan mij of aan iemand anders betalen, behalve om de twee jaar de belasting die gewoonlijk botting wordt genoemd, die niet meer bedraagt dan 3 pond en 5 schelling.

2. Indien ik, daartoe geroepen, naar het hof van de keizer zal gaan; indien ik, mijn zoon of broer het ridderzwaard aangeord zullen krijgen; indien ik, mijn zoon of broer zullen trouwen; indien ik mijn dochter of zus ten huwelijk zal geven; in elk van deze gevallen zullen zij 10 pond Hollands aan mij gehouden zijn.

3. Bij oorlog en wanneer ik op krijgstoct ga en het gehele land bijeenkomt, zullen zij met 25 mannen uittrekken, en wel op eigen kosten totdat zij bij mij gekomen zijn, en daarna zullen zij zolang de oorlog duurt op mijn kosten blijven, om 's nachts mijn tent bewaken.

4. Door heel mijn district, Holland namelijk en Zeeland, mogen zij voor al hun zaken zonder tol te betalen vrij rondtrekken.

Het eerste artikel maakt gewag van de botting, een oude belasting ter afkoping van de plicht om de graaf te herbergen tijdens diens rechtszittingen. Vanaf het eind van de 11de eeuw waren nieuwe nederzettingen niet meer verplicht om in de botting bij te dragen; nadien kwamen er geen belastingplichtigen meer bij en 'verstarde' de betaling.²⁵ De Leidenaren moeten rond 1200 al langer dan een eeuw met de botting vertrouwd zijn geweest.

Uit de wijze waarop zij hun militaire dienst vervulden, namelijk door tijdens veldtochten 's nachts met 25 man de tent van de graaf te bewaken (artikel 3), maken we op dat de Leidenaren oorspronkelijk onderhorig waren aan de grafelijke hof. Deze in de late middeleeuwen als eervol ervaren krijgsdienst weerpiegelt vroegere domaniale verhoudingen. De grafelijke hof werd aanvankelijk

denkelijk geëxploiteerd volgens het domein- of hofstelsel, met een domein bestaande uit een centraal gelegen en door de heer zelf beheerde vronnhof, met daaromheen de hoeven van meestal onvrije boeren. Voor het gebruik van hun grond betaalden de boeren jaarlijks een vast geldbedrag, tijns genaamd, en leverden zij producten en diensten ten behoeve van de vronnhoeve of *curtis*. In de Leidse tentbewakingsdienst zien we hiervan een relict. De horige boeren zijn vrije burgers geworden, die een dienst moeten verlenen aan de graaf. Iets dergelijks nemen we een halve eeuw later waar in Delft. Volgens een bepaling in de stadskeur van 1246 ging ook daar een militaire taak van de inwoners terug op een hofdienst: de Delftse burgers moesten 41 mannen leveren als het grafelijke leger te velde trok.²⁶

Het aantal van 25 bewakers impliceert de initiële aanwezigheid in de buurt van de Leidse hof van ten minste evenzoveel huishoudens, wat neerkomt op een ondergrens van zo'n honderd tot honderdvijftig personen. Omdat de omvang van een huishouden in deze periode niet bekend is, blijft dit zeer speculatief. Bovendien weten we niet welk percentage van de mannen tot deze hofdienst verplicht is geweest. Een relatief dichte bevolking en geconcentreerde bebouwing mogen we echter wel aannemen.

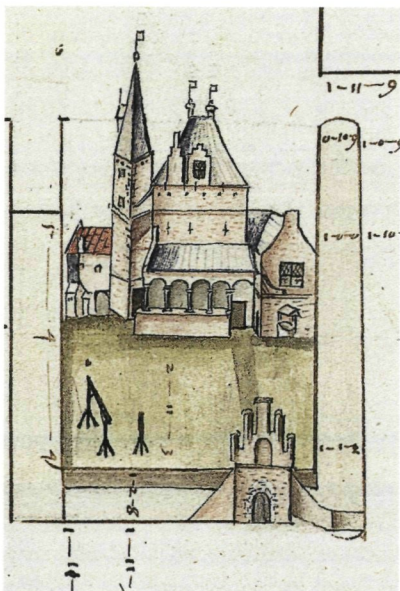
Uit onze streken blijkt van dergelijke hofdiensten verder bijna niets.²⁷ Al in de 13de eeuw was de hofstructuur in Holland verdwenen onder invloed van de opkomende steden en de groeiende geldeconomie. Wel weten we nog dat de inwoners van Rijnland de Leidse hof het zogenaamde 'spithout' leverden, brandhout en paaltjes om omheiningen mee te maken.²⁸ Mogelijk werd dit spithout ook gebruikt voor de funderingen van gebouwen en de aanleg van wegen.

Tot de vroegst verleende rechten behoort ook de vrijstelling van tolbetaling in heel het grafelijke gebied, namelijk Holland en Zeeland (artikel 4). Daar zijn alleen kooplieden bij gebaat die zich op z'n minst met interregionale handel bezighouden. Hier ontwaren we een belangrijke centrale functie van de nederzetting. Deze functie spreekt eveneens uit de bepalingen ten aanzien van de berechting van Leidenaren en niet-burgers die zich op de stedelijke marktdagen misdragen (artikel 10).²⁹ Er bestaat een aanwijzing dat deze economische centrumfunctie van Leiden al ruim een eeuw eerder tot ontwikkeling was gekomen: handelsactiviteiten van Leidse 'burgers' passen in het beeld dat de midden-11de-eeuwse muntslag in *Leitheriburch* oproept. Zonder markt kan een munt niet functioneren; muntslag veronderstelt marktactiviteit.³⁰ Gezien de 11de-eeuwse ontginningen in de omgeving is een zo vroege functie van Leiden

als regionaal marktcentrum eveneens voorstelbaar.³¹ Ook de aanwezigheid van een grafelijke hof speelt hier een rol. Aan alle 12de-eeuwse handelscentra in Holland zijn grafelijke hoven verbonden.

Handel veronderstelt tevens dat de mensen aan het thuisfront met meer dan alleen het boerenbedrijf bezig zijn. Dat kunnen we bevestigen: aan de huidige Aalmarkt leefden de Leidenaren in het begin van de 13de eeuw van de visvangst, maar ook voorzagen zij in hun onderhoud door ijzer- en leerbewerking.³²

Het Leiden dat aan het eind van de 12de eeuw stadsrechten kreeg, onderscheidde zich uiterlijk van de omgeving door de nabijheid van enkele bijzondere gebouwen. Aan de overzijde van de getemde rivier, tussen de Rijnarmen op het Waardeiland, torende de burcht boven alles en iedereen uit. Het militaire belang van het bouwwerk zou de stad binnenkort heel wat tumult bezorgen. Aan de eigen oever, waar de burgerlijke nederzetting was ontstaan, bevond zich de grafelijke hof. Dit hofcomplex bestond onder meer uit een hoofdgebouw, waar de graaf verbleef wanneer hij in Leiden was, en een verdedigbare toren, het Gravensteen. De hof was omgeven door water: de Steengracht (nu Papengracht-Donkeregracht-Vliet) in het westen, de Hofgracht (nu Pieterskerkgracht) en de

Het Gravensteen. Tekening door Salomon Davidsz. van Dulmanhorst, circa 1585. Coll. RAL.

Poortgracht (later Vollersgracht, nu Langebrug) in het oosten en het noorden, en een sinds lang verdwenen aftakking van de Vliet in het zuiden. Het Rapenburg en het Steenschuur bestonden nog niet.³³ Op het hofterrein stond ook een gebedshuis: een voorloper van de Pieterskerk. Deze zal zijn gesticht als grafelijke kapel, want de graaf bezat tot 1268 het patronaatsrecht. Het is allerminst onmogelijk dat de kerk inderdaad in 1121 is gewijd, zoals een laatmiddeleeuws bericht wil doen geloven. Dat zou zelfs goed passen in het beeld van de grafelijke recuperatie van Holland op de bisschop van Utrecht.

Leiden had niet alleen te maken met een graaf, maar ook met een burggraaf.³⁴ Hij stelde hier de schout en de schepenen aan. In geen andere Hollandse stad treedt een dergelijke figuur op. Een burggraaf of kastelein van Leiden komt in de bronnen voor vanaf de late 11de eeuw, in een periode dat de bisschop van Utrecht een sterke machtspositie had in Holland. Dat heeft ertoe geleid dat sommige historici het Leidse burggraafschap zijn gaan beschouwen als een bisschoppelijke creatie. Daar zijn echter meer aanwijzingen tegen dan voor.³⁵ Al voor het bisschoppelijke intermezzo sloeg de graaf van Holland zijn munten in de Leiderburcht; die burcht blijkt in 1206 *allodium*, vrij gehouden eigendom, van de graaf. Hij zal ook het ambt van burggraaf in het leven hebben geroepen, naar Vlaams voorbeeld. Mogelijk fungeerde de burggraaf oorspronkelijk als hofrechter van de Leidse hof, wat zijn uitgebreide rechten ten zuiden van de Rijn ten dele kan verklaren.³⁶

Dirk VII en de Leidse hof

De graaf aan wie Leiden zijn eerste stadsrechten vermoedelijk te danken heeft, had geen vaste residentie. In die periode verteeden de rondreizende graven de kost nu eens hier, dan eens daar. Het is wel aannemelijk dat zij ervoor zorgden om met enige regelmaat de belangrijkste plaatsen in hun gebied aan te doen, om er hun gezicht te laten zien en hun macht te effectueren. Het ambulante hof zal Leiden daarom dikwijls hebben bezocht.

Van Dirk VII zijn 21 oorkonden overgeleverd, waarvan hij er zeventien zelfstandig heeft uitgevaardigd, al of niet samen met zijn echtgenote Aleid van Kleef.³⁷ Van deze zeventien oorkonden is in tien gevallen de plaats van uitvaardiging bekend: Dordrecht spant hierin de kroon met vier grafelijke oorkonden, gevolgd door Leiden met twee uitvaardigingen; Lisse, Middelburg, Haarlem en Brugge komen ieder één keer voor. De 'Leidse' oorkonden zijn gedateerd 21 augustus 1200 *apud Leythen* en 20 februari 1201 *apud Leithen*; beide docu-

menten zijn in origineel bewaard gebleven en berusten in het archief van de vrouwenabdij van Rijsburg.³⁸ Met de oorkonde uit 1200 bevestigden Dirk en Aleid, samen met een oom en tante van eerstgenoemde, de abdij in een schenking door wijlen gravin Sophia († 1176), de echtgenote van Dirk VI. Een half jaar later verklaarde Dirk VII dat hij en zijn vrouw de abdij een schenking hebben gedaan. De eerste oorkonde is geschreven door een lid van de grafelijke kanselarij, de tekst van het andere stuk is in het net geschreven door iemand van de begunstigde abdij.³⁹ Diezelfde Rijsburger schreef in 1205 nog twee oorkonden voor het klooster, respectievelijk uitgevaardigd door markgravin Ada van Brandenburg (een oudere zus van Dirk VII) en door graaf Willem I (diens jongere broer).⁴⁰ Het is onbekend waar de rechtshandeling in deze twee gevallen heeft plaatsgehad. Ook weten we niet in welke plaats een grafelijke oorkonde voor de abdij uit 1199 is uitgevaardigd.⁴¹ Afgaande op bewaard gebleven oorkonden kunnen we niet meer dan resumeren dat de grafelijke familie nauwe

Ego theod di gra holt com. z d. uxor mea holt coitissa noru
 daem ca modernis q posterus qd bona q beate memorie sophia
 guda holt coitissa ecclie de Rijsburg liberatit scilicet: scilicet cxxv
 libz. z bona de scybe. z bona de Rijskerbroke. z xl libz supra xl
 uigera ore. i tra q dicit harena coitis. z bona de wormonde. nosq
 z auiculus nri Otto comel de beverhem. z soror ei sophia albarissa
 p anima y memorate sophie coitisse. z mariti ei theoderici coitis. z
 p aiabz liberor suoz. z omni succellor ei. com q nri. eide p dote ecclie
 p manu nras firmavim. ca p dote ut eade bona in demofinas
 cedant. otio nro. z auicli nri cotas octonis iadicti. ut aut hec
 rata z inconvulsa pmaneat: p sent cartā sigillo nro roboravim.
 Testes hii sūt. Boudwin de halshend. hugo de bozne. Symon de har
 lehem. Willem de cholunge. Arnoldus dapifer. Iohes de Rijswic.
 Datū apud Leyden Anno dñi m. c. c. xii kal septēbris. Luna viii.

Oorkonde van graaf Dirk VII en gravin Aleid gegeven apud Leythen, 21 augustus 1200. Nationaal Archief, Den Haag.

contacten onderhield met Rijnsburg en dat ten minste twee schriftelijke bewijzen daarvoor in Leiden op perkament zijn gezet.

We zien voor ons hoe vertegenwoordigers van de abdij naar het nabijgelegen Leiden togen om daar hun verlangens voor te leggen aan de graaf en gravin, die met hun drie dochtertjes geregeld verblijf hielden in de hof ten noorden van de Pieterskerk. Veel meer dan zijn voorgangers en opvolgers betrok Dirk VII zijn echtgenote bij het bestuur van het graafschap: alle uitvaardigingen van de grafelijke kanselarij in de periode 1198-1203 zijn gesteld op naam van Dirk en Aleid gezamenlijk. Mogelijk voorzag Dirk dat hij zonder mannelijke erfgenaam zou sterven en wilde hij zijn onderdanen alvast voorbereiden op een regering door een vrouw.⁴² Leiden zou met dat scenario nog te maken krijgen.

In verband met de relatie van de grafelijke familie met Leiden is het verrassend dat recent onderzoek heeft uitgewezen dat herstelwerkzaamheden aan de abdijkerk van Rijnsburg tegen het eind van de 12de eeuw zijn uitgevoerd met hetzelfde materiaal als waarmee de toren van het Gravensteen is gebouwd: de maten van de gebruikte bakstenen komen exact overeen.⁴³ Na een brand in mei 1183, die de kerk én het klooster geheel verwoestte, vonden de nonnen tijdelijk een onderkomen buiten het graafschap, maar zij konden spoedig weer in hun klooster terecht, wellicht zelfs al in 1185.⁴⁴ In 1197 of kort later werd een zoon

Ruiterzegels van graaf Dirk VII en gravin Aleid aan de oorkonde gegeven apud Leithen, 20 februari 1201. Nationaal Archief, Den Haag.

van de graaf van Gelre in Rijnsburg bijgezet, wat doet vermoeden dat de situatie ter plaatse op dat moment zal zijn hersteld.⁴⁵ In ieder geval functioneerde de abdij weer als vanouds in 1199, toen Dirk en Aleid opnieuw oorkonden ten faveure van de instelling.⁴⁶

Het vermoeden is al eens geuit dat de graven van Holland door hun voortdurende gunstbewijzen een steentje hebben bijgedragen aan de snelle wederopbouw van de abdij.⁴⁷ Dit nu lijken we heel letterlijk te moeten nemen! De zojuist gesignaleerde hechte banden tussen de graven en Rijnsburg bieden hiervoor voldoende verklaring. Die waren van zeer persoonlijke aard. Floris III, de graaf die tijdens de brand heerste, was een kleinzoon van de stichtster van de abdij, Petronilla van Saksen; zijn vader Dirk VI lag sinds 1157 in de abdij begraven, zijn zus Sophia was er abdis tot 1186, in welk jaar zijn dochter Agnes haar zou opvolgen.⁴⁸ De herbouw van de kerk van Rijnsburg in dezelfde stenen als die waarmee het Gravensteen is opgetrokken, levert een welkome precisering van de ontstaansperiode van dit deel van de grafelijke hof in Leiden: tussen 1183 en 1199, met andere woorden in dezelfde tijd of althans niet lang voor de verlening van de eerste stadsrechten. Tot nu toe ging men uit van een bouw van de toren omstreeks 1200 of zelfs in het begin van de 13de eeuw.⁴⁹

Leiden in de Loonse Oorlog

De strijd die losbarstte na de dood van graaf Dirk VII op 4 november 1203 staat bekend als de Loonse Oorlog. Inzet van de oorlog was de opvolging in het graafschap Holland. Dirks enig overgebleven dochter Ada stond hierin tegenover haar oom Willem 'van Friesland', een jongere broer van de graaf. Beide partijen konden rekenen op aanhang onder de bevolking.

De belangrijkste bron voor de gebeurtenissen in Holland in 1203-1205 zijn de Annalen van Egmond, die voor deze jaren heet van de naald zijn opgetekend door de monnik en grafelijke kapelaan Allinus van Haarlem.⁵⁰ Leiden speelde in de strijd op doorslaggevende momenten een cruciale rol. Wij zullen voornamelijk die momenten onder de loep nemen, zonder het gehele krijgsverloop nog eens te bespreken; dat is elders al gedaan.⁵¹ Wel plaatsen we de oorlog in 'internationaal' perspectief.

De Loonse Oorlog is niet los te zien van de tegenstellingen die in het Duitse Rijk op het hoogste niveau manifest werden na de dood van keizer Hendrik VI in 1197. De troonstrijd tussen de Staaf Filips van Zwaben – een jongere broer van de overleden keizer – en diens tegenstrever de Welf Otto IV van Brunswijk

Gravinne Ada op de burgt te Leyden belegerd. *Gravure door Reinier Vinkeles naar J. Buys, 1785.*

had ook zijn weerslag op de verhoudingen in Loon en Holland. Het gaat echter te ver om te zeggen dat de partijstrijd de lokale verhoudingen geheel beheerste.⁵² Daarvoor laat het verloop van de machtsstrijd te veel wisselingen van partij zien, die uitsluitend waren ingegeven door politiek opportunisme. Lodewijk gokte telkens verkeerd. Net als Dirk VII had hij aanvankelijk voor Filips van Zwaben gekozen, maar zich later bekeerd tot de Welfische partij.

Aan het eind van de 12de eeuw had het graafschap Loon zijn maximale omvang bereikt.⁵³ De graven van Loon hadden een succesvolle periode achter de rug. Lodewijk II heerste over een territoriale lappendeken, bij elkaar een gebied dat grotendeels overeenkomt met de huidige Belgische provincie Limburg, maar hij bezat ook goederen en rechten in enkele verder afgelegen gebieden. De extra inkomsten die de recente bezitsuitbreidingen hadden gegenereerd, deden de graaf uitzien naar nog meer expansiemogelijkheden. Hij moest wel, om niet te worden vermorzeld in de machtsstrijd tussen zijn opdringerige burens, de hertog van Brabant in het westen en de prins-bisschop van Luik in het zuiden, met als complicerende factor dat de graaf van Loon van beide burens leenman was. Lodewijks grootste uitdaging vond hij aan de Noordzeekust. Een van de middelen om zijn heerschappij daar te vestigen, was door te trouwen met de erfdochter van het graafschap Holland.

Holland was niet het enige gebied waar de graaf van Loon zijn begerig oog op liet vallen. Ook maakte hij aanspraken op de erfopvolging in het graafschap Moha, aan de Maas in de omgeving van Luik. Hier vond hij hertog Hendrik I van Brabant op zijn weg, die in 1203 was overgelopen naar de Staufische partij. Lodewijk schaarde zich voorlopig achter prins-bisschop Hugo van Pierrepont en concentreerde zich op zijn Hollandse ambities.

Nog voordat de doodzieke graaf van Holland zijn laatste adem in Dordrecht zou uitblazen, bood een geheim gezantschap het graafschap Holland aan Lodewijk van Loon aan. Hij hoefde alleen maar te trouwen met Ada, zo werd hem voorgesteld. Lodewijk had daar wel oren naar en wachtte aan de grens van Holland de dood van Dirk VII af. Het huwelijk, dat was gearrangeerd door de aanstaande weduwe Aleid van Kleef en Otto van Bentheim, een oom van de Hollandse graaf, werd voltrokken toen het lichaam van Dirk nog boven aarde stond.

Ondertussen verzamelde zich rond Willem van Friesland een grote schare aanhangers, onder wie Jacob burggraaf van Leiden. Ook Zeeland en Kennemerland

schijnen de kant van Willem te hebben gekozen. De annalist wil ons doen geloven dat een bericht over deze steun het Loonse kamp zo zeer verontruste dat Lodewijk en de zijnen onverwijd de benen namen: Lodewijk en Aleid vluchtten begin december hals over kop uit Haarlem naar Utrecht; en Ada zocht *angstig haar toevlucht* [...] *in de burcht van de stad, in Leiden namelijk*, samen met Rutger van Merum, Ost van Born en andere ridders en gewapenden van graaf Lodewijk.

Eerder is betoogd dat de gang van zaken zoals Allinus die hier schetst onwaarschijnlijk is.⁵⁴ Veeleer gingen Lodewijk en zijn schoonmoeder naar Utrecht om troepen te werven; Ada zette alvast de aanval in met een zwaarbewapend ridderleger. De Leidse burcht, waar de vijandige burggraaf het voor het zeggen had, moest zo snel mogelijk in handen van de Loonsen komen. Het kan niet anders of de recent heringerichte grafelijke hof speelde in dit voornemen een rol. Vermoedelijk regisseerde Ada de belegering vanuit haar hof, totdat zij en haar ridders werden ingesloten door de toegestroomde menigte Kennemers en Rijnlanders onder leiding van Wouter van Egmond, Albert Banjaard en Filips van Wassenaar. Ada viel in handen van haar bloedverwant Willem van Teylingen en kwam via Texel in Engelse gevangenschap terecht.

Ook Ost van Born en Rutger van Merum werden in december 1203 in Leiden in de boeien geslagen. Eerstgenoemde vertrouweling van Lodewijk van Loon is daarmee uit de Hollandse geschiedenis verdwenen. Rutger van Merum daarentegen heeft er onverwachte sporen achtergelaten. Wij zien in deze ridder-diplomaat een verbindingsofficier tussen Holland en Loon. *Rutgerus de Merheim* bevond zich in 1177 in het gevolg van keizer Frederik Barbarossa in Italië, evenals graaf Floris III.⁵⁵ Hij stond op goede voet met de graaf van Holland, met wie hij deelnam aan de Derde Kruistocht. In de lente van 1189, pal voor hun vertrek naar Jeruzalem, assisteerde deze hem in het plaatsje Merum – ten zuidwesten van Roermond – bij een schenking van goederen aan een klooster.⁵⁶ Tot de kruisvaarders behoorden ook 's graven zoon Willem en graaf Gerard I van Loon, de vader van Lodewijk II. Van dit gezelschap keerden alleen Rutger en Willem terug. In 1200 wordt Rutger als eerste genoemd onder de mannen van graaf Dirk VII, en ook later treed hij op als prominent getuige in grafelijke oorkonden.⁵⁷ In oktober 1206 was Rutger van Merum de belangrijkste architect van het Verdrag van Brugge – waarover aanstonds meer.⁵⁸ Hoewel hij het zelf niet meer zou meemaken – Rutger stierf rond 1212 – zou zijn kleinzoon Dirk van Cuijk burggraaf van Leiden worden.⁵⁹

Het jaar daarop, 1204, ging het Lodewijk van Loon schijnbaar voor de wind. Door kwistig met geld te strooien wist hij een coalitie te vormen. Zo kocht hij de hulp van de bisschop van Utrecht en schurkte hij aan tegen Filips van Namen, de regent van het graafschap Vlaanderen. De bisschop trok plunderend en brandschattend langs de Rijn op naar Leiden (*als eerste van al zijn voorgangers om dit te durven proberen* – een bisschoppelijke suprematie in Leiden was voor de annalist een novum) en Lodewijk zelf viel Holland via een zuidelijker route binnen. In het begin van de zomer voegde zijn leger zich bij dat van de bisschop in Leiden. Vlaanderen knaagde ondertussen aan Zeeland, dat ook anderszins uit handen van Willem werd losgeweekt. Dan begint de Loonse coalitie scheuren te vertonen. De bisschop keerde terug naar Utrecht, waarschijnlijk omdat Lodewijk hem op dat moment niet kon betalen. De burcht van Leiden raakte weer in handen van de Kennemers.

Willem zat natuurlijk ook niet stil. Tot nu toe had hij een veldslag weten te vermijden, maar nadat hij in Zeeland orde op zaken had gesteld, verzocht hij zijn handlangers om hem met een zo groot mogelijke vloot in Leiden te ontmoeten. Vijandelikheden moesten echter worden uitgesteld tot Willem zelf aanwezig was.

Lodewijk handelde voordat Willem zich aan het hoofd van zijn troepen kon stellen. Hij liet zijn leger uit Voorschoten naar Leiden oprukken en viel aan. Met succes: de Kennemers en het overige volk verlieten in ongedisciplineerde overmoed de burcht om zich te weer te stellen, maar zij waren geen partij voor de geoefende Loonse krijgers.⁶⁰

Heel wat mannen, die geen mogelijkheid meer hadden naar de schepen terug te gaan, stortten zich hals over kop in hun vlucht op de brug. En omdat die voor zo'n menigte te nauw en te zwak was, en zij door de achtervolgers op de hielen werden gezeten, stortte de brug in en vielen zij naar beneden. Zij gingen een ellendige dood tegemoet in het snelstromende water.

De Loonsen leken een eclatante overwinning te hebben behaald. Maar vanuit het zuiden marcheerde Willems leger onverdroten voort. Het zette de tenten op, vermoedelijk in de buurt van Rijswijk, zonder dat iemand dat probeerde te verhinderen. Wel zond Lodewijk de hertog van Limburg, een ervaren krijgsman, op verkenning. De hertog was zo geïmponeerd door Willems leger, dat hij onmiddellijk voorstelde om over vrede te onderhandelen. Toen dat op niets

*Veldslag in de Loonse Oorlog, afgebeeld
aan het eind van de 15de eeuw.*

Kattendijke-kroniek, fol. 219v.

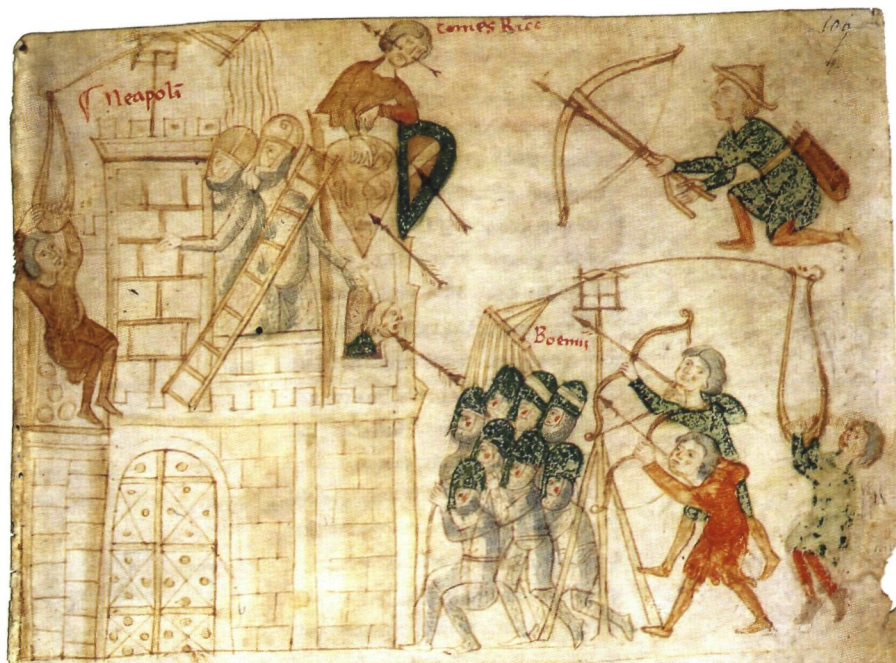
*Overigens werd dezelfde houtsnede
gebruikt voor verschillende veldslagen.*

uitliep, liet hij Lodewijk subiet vallen en trok zijn leger uit Voorschoten terug. Zonder slag te leveren keerde Lodewijk daarop terug naar Utrecht, waar hij de bisschop alsnog met krijgsgevangenen betaalde.

Vanaf nu gooidde Lodewijk het over een andere boeg: ten nadele van de prins-bisschop van Luik zocht hij toenadering tot Brabant.⁶¹ Lodewijks ommekeer werd compleet door een terugkeer naar het kamp der Staufen. In dit verband is geschreven over een Shakespeariaans dilemma voor de graaf van Loon.⁶² Om politieke redenen moest hij de Staufen steunen, terwijl zijn echtgenote in Engeland de gevangene was van de Welfische bondgenoot Jan zonder Land.

Op advies van de hertog van Brabant en op dat van Rutger van Merum trof Filips van Namen op 14 oktober 1206 in Brugge een voor Lodewijk zeer gunstige regeling.⁶³ Evenals uit de Egmondse annalen komt uit dit Verdrag van Brugge de sleutelrol die Leiden in de Loonse Oorlog speelde duidelijk naar voren.

Bij het Verdrag van Brugge bezette Lodewijk onmiskenbaar de sterkste positie in het graafschap: in het door beide partijen bezworen vredesverdrag heet hij graaf van Loon én Holland, terwijl zijn tegenstrever het moet doen met de aanduiding 'heer Willem, zoon van de voormalige graaf Floris van Holland'. Het

De belegering van een burcht: Napels, 1197. Uit: Petrus de Ebulo, Liber ad honorem Augusti sive de rebus Siculis. Bern, Burgerbibliothek, Codex 120 II, fol. 109r.

verdrag komt in hoofdzaak neer op een verdeling van de nalatenschap van hun schoonvader respectievelijk broer Dirk VII, waarvan het grootste deel, waaronder het graafschap Holland, wordt toegewezen aan Lodewijk.

De oorkonde die van de overeenkomst werd opgesteld, bevat enkele passages waaruit iets blijkt van het belang van Leiden. Zo moet Willem, met hulp van de burggraaf, ervoor zorgen dat de Leidse burcht (*castellum de Leda*) ter beschikking staat van de graaf van Loon. De Hollandse leenmannen moet hij schriftelijk bevelen om Lodewijk leenhulde te doen en trouw te zweren. Bovendien moet Willem zich persoonlijk naar Dordrecht, Vlaardingem, Leiden en Haarlem begeven om daar de leenmannen in de omgeving van die steden (in de oorkonde staat het woord *ville*) op te dragen om hetzelfde te doen. We herkennen hier de 'hoofdplaatsen' van Zuid-Holland, het latere Delf- en Schieland, Rijnland en Kennemerland. Verder verplichtte 'heer Willem' zich om de terugkeer van zijn

nicht uit gevangenschap te bewerkstelligen, desnoods door er persoonlijk voor naar Engeland te reizen.

Lodewijk van Loon lijkt hier op alle fronten de triomfator, maar hij kwam er in het verdrag niet zonder kleerscheuren vanaf. Voor diens bemiddeling moest hij de graaf van Vlaanderen erkennen als leenheer voor vier Zeeuwse eilanden (Scherpenisse, Duiveland, Stavenisse en Dreischor) alsmede voor *castellum de Leda cum villa et cum toto allodio quod est in castellaria illa* – het kasteel van Leiden met de stad en met het gehele allodiale bezit dat bij dat kasteel hoort.

Hendrik I van Brabant liet zich voor zijn bemiddeling eveneens goed belonen. Om te beginnen moest Lodewijk hem aanvaarden als leenheer voor Loon.⁶⁴ Ook moest de graaf van Loon diep door de knieën voor een verdrag van wederzijdse bijstand met de hertog.⁶⁵ Lodewijk en Ada zouden al hun allodia die zij krachtens erfrecht in Holland bezaten voortaan van hem in leen houden, met uitzondering slechts van *domo de Leiden et castellaria* – het huis van Leiden en de gronden bij het kasteel. Onwillekeurig dringt zich de vraag op of hiermee alleen de burcht is bedoeld, waarover de Vlaamse graaf immers als leenheer stond, of dat hier ook het grafelijke hof bij is inbegrepen. Op die manier hield de grafelijkheid geen enkel eigen goed in het graafschap meer over!

Hoewel de verdragen van eind 1206 niet meer dan een momentopname geven van de machtsverhoudingen, zijn zij toch het resultaat van langdurig diplomatiek overleg. Het is in ieder geval onjuist om te veronderstellen dat ‘heer Willem’ zich in deze periode onbezorgd heer en meester van Holland en Zeeland kon noemen. Het lijkt er zelfs op dat Willem gevolg heeft gegeven aan de in Brugge gemaakte afspraken: in augustus 1207 kreeg *Wilekinus de Hollandia* een vrijgeleide van de koning van Engeland, ongetwijfeld om over de toekomst van zijn nicht te onderhandelen.⁶⁶ Rond dezelfde tijd richtte Aleid van Kleef een pleidooi ten gunste van haar dochter tot de Engelse koning.⁶⁷ En ook Lodewijk deed zijn best, namelijk door toe te geven aan de Engelse druk om zich aan te sluiten bij het Anglo-Welfische bondgenootschap.⁶⁸ Holland was maar een marionette op het grote politieke toneel, en Lodewijk van Loon was de touwtjes helemaal kwijt.

Het lukte Lodewijk wel om zijn echtgenote terug te krijgen. De inmiddels bijna twintigjarige Ada herkreeg voor het eind van 1207 haar vrijheid. Volgens een Luikse kroniek is Lodewijk haar in dat jaar uiteindelijk zelf in Engeland gaan halen.⁶⁹ De vrijlating kostte hem wel tien borgen, onder wie zijn broer Arnold en een zoon van Leidenveteraan Ost van Born. Sommigen zouden maar liefst tien

jaar of nog langer onder Engels toezicht blijven.⁷⁰ Na vijf jaar schaarde Ada zich dus weer naast haar gade, die zij nog geen maand als zodanig had gekend.

De Welfische keizer was allerminst van Lodewijk onder de indruk. Begin 1213 gaf Otto IV het graafschap Holland aan Willem.⁷¹ Nadien klopte Lodewijk nog aan bij de paus, maar van hem kreeg hij niet meer los dan morele steun in de vorm van een vidimus van het Verdrag van Brugge.⁷² Ook de opvolging in Moha liep trouwens op niets uit: dit graafschap werd uiteindelijk bij Luik gevoegd, nadat de prins-bisschop daarvoor de hete kolen door Lodewijk van Loon uit het vuur had laten halen (Slag van Steps bij Montenaken, 13 oktober 1213). Zowel de hertog van Brabant als de prins-bisschop van Luik wist zijn invloed uit te breiden ten koste van het graafschap. Lodewijk raakte slechts verstrikt in de internationale machtspolitiek. Bij zijn dood was de Loonse schatkist leeg.⁷³

Lodewijk van Loon stierf op 29 juli 1218. Zoals het hoort was hij ondernemend geweest in de strijd, en ondanks zijn jeugd (hij was bij zijn dood een prille veertiger) toch uiterst welbespraakt, opvallend in alle goedheid en eerlijkheid. Zijn dood bewoog iedereen in het bisdom Luik tot tranen, zo meldt een plaatselijke kroniek. Maar dan toch niet iedereen, want dezelfde kroniekschrijver vertelt dat Lodewijk, tezamen met zijn broer Hendrik, en nog vele anderen, het slachtoffer was geworden van vergiftiging. Wie deze misdaad heeft begaan, is tot op de dag van vandaag niet opgehelderd.⁷⁴ Ada overleed vijf jaar later en werd bij haar echtgenoot begraven in de abdijkerk van Herkenrode in Kuringen, thans Hasselt in België.

In Holland was graaf Willem I vanaf 1213 heer en meester. Ook in Leiden deelde hij de lakens uit. Hij oorkondde er – *apud Leithen* – ten gunste van de abdijs van Rijnsburg, zoals zijn broer en schoonzus eerder hadden gedaan.⁷⁵ Willems zegepraal en zijn aanwezigheid in Leiden worden heel aanschouwelijk door een recente muntvondst: in de bodem aan de Aalmarkt vonden archeologen een Hollandse penning geslagen onder Willem ‘van Holland’.⁷⁶ De vondst staat tevens symbool voor het succes van de vroege stad.

Zo verrijst het beeld van een stad op de kleiboorden van de Rijn. Tegen het eind van de 12de eeuw mocht Leiden zich officieel stad noemen, en als zodanig is de gemeenschap ook in andere opzichten herkenbaar. In de Loonse Oorlog krijgen we kortstondig goed zicht op de stad; daarna verdwijnt zij weer voor decennia in de mist.

Penning van graaf Willem I, in 2007 gevonden op het terrein van de voormalige Aalmarktschool.

Noten

- 1 [Cornelius Aurelius], *Die cronyncke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant beghinnende van Adams tiden tot die geboorte ons heren Jhesu, voertgaende tot den iare M.CCCCC ende XVII [=Divisiechroniek]* (Leyden, J. Seuersz., 1517), fol. 157v-158r (divisie 16, kapittel 8): 'Van een scoen mirakel dat op dese tijt geschiede binnen der stede van Leiden': *In desen tiden worden binnen der stede van Leyden conserveert ende in groter eren gehouden in een gasthuys dye reliquien ende gebeenten der Heyliger Maget, Sinte Katrijn. Dese reliquiën ende heylichdommen droegen de boden des gasthuys in allen steden ende dorpen in Hollant, om te conquereren ende te vergaderen gelt ende goet tot behoef der armer menschen des voerseide gasthuys. So is 't op eenre tijt geboert, dat dese goede mannen gingen langes die over van der zee. Ende onversiens is daer een storm opgecomen, ende dat water wert wloijende ende hem verheffende, als 't gewoonlic was, lopende over dat lant, ende beliep dese mannen, dat si niet wederkeren en mochten. Si stonden daer verbaest, ende en wisten wat an te gaen. Doe was daer één hebbende groter betrouwen in God ende in die heilige maget Sinte Katrijn, ende nam die monstrencije oft dat casgen daer de heilige reliquiën in besloten waren, ende maecte daermede een cirkel of een ringe in der aerden daer si stonden. Ende siet, een wonderlic dinck ende mirakel: die zee verhieff hoer hoe langer hoe hoger, ende dat water liep op om de ringe, ende verhieff hem so hoech in der lucht, dattet viij cubiten stont boven hoer hoefden, ende nochtans en quam daer een droppel waters niet in den ringe; ende die mannen, dye in den ringe stonden, dijer ix was, bleven daer staen ter tijt toe, dat dat water weder wert ebbende ende in de zee liep. Ende doe gingen si daer uut, ende kondichden dit grote mirakel ende wonder overal dat lant. Dit tugeden eerbare luden, die in een scip waren omtrent den ringhe zeylende, dattet also was gesiet, in 't jaer Ons Heren M ij C ende iiij.* Voor een digitale transcriptie: www.karintilmans.nl/pdf/dk1-29.pdf.
- 2 Over het gasthuis: Christina Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* ('s-Gravenhage 1908) 22-23; P.J. Blok, 'De tijd der stichting van het Katrijne Gasthuis te Leiden', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1907-1908*, 129-132; Annie Versprille, 'Het Sint Catharinagasthuis', *Leids Jaarboekje* 44 (1952) 94-117.
- 3 G.P. van de Ven (ed.), *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (vijfde druk, Utrecht 2003) 75.
- 4 Marijke Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert (eds.), *De Annales Egmondenses tezamen met de Annales Xantenses en het Egmondse leven van Thomas Becket* [verder: *Annales Egmondenses*] / J.W.J. Burgers (ed.), *Het Chronicon Egmondanum* (Hilversum 2007) 232-233. Zie verder J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*. Deel 1: *Tot 1300* (derde druk, Franeker 1996) 348-353. M.K. Elisabeth Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland / Storm surges and river floods in the Netherlands*. I: *de periode vóór 1400 (the period before 1400)* (Assen 1971) 75-80 trekt de juistheid van de vermelding in twijfel, omdat andere bronnen de stormvloed in februari 1164 plaatsen en omdat de Annalen van Egmond voor de betreffende periode niet contemporain zouden zijn; dit laatste is onjuist, zie J.P. Gumbert, 'Een en ander over het handschrift van de *Egmondse Annalen*' in: G.N.M. Vis, M.

- Mostert en P.J. Margry (eds.), *Heiligenlevens, annalen en kronieken. Geschiedschrijving in middeleeuws Egmond* (Hilversum 1990) (55-69) 65; J.W.J. Burgers, 'Geschiedschrijving in Holland tot omstreeks 1300', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 3 (2000) 99-102. Hoogstwaarschijnlijk zijn er in de winter 1163-1164 twee zware stormen geweest.
- 5 Buisman, *Duizend jaar*, 348 en 352 nt. 3.
 - 6 A.C.F. Koch (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. I: eind van de 7e eeuw tot 1222* (s-Gravenhage 1970) [verder: OHZ I] nr. 158 (1165 [c. november]). Meer over de dam bij Zwammerdam: H. van der Linden, 'De Zwammerdam' in: [I.J. Dutilh e.a. (eds.)], *Met eerbiedigende werking. Opstellen aangeboden aan prof. mr. L.J. Hijmans van den Bergh* (Deventer 1971) 119-124.
 - 7 OHZ I, nr. 246 ([waarschijnlijk 1200 nov.]); de minder waarschijnlijke datering in 1202, na sept. 7, bij K. Heeringa (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, II (Utrecht 1940) nr. 557. In 1204 is de dam er niet meer, omdat de Hollandse pretendenten dan aan de bisschop beloven dat zij de Rijn bij *Swathenburg* of elders nooit meer zullen versperren; OHZ I, nrs. 267 ([1204, vóór juni 23]), 268 (1204 [vóór juni 23]) en 271 (Sint-Maartensaltaar te Utrecht, 1204 [2e helft]).
 - 8 *Annales Egmundenses*, 256-257. Zie verder Gottschalk, *Stormvloeden*, 80-94; Buisman, *Duizend jaar*, 360-364.
 - 9 *Annales Egmundenses*, 268-269. Zie verder Buisman, *Duizend jaar*, 365-367. Gottschalk, *Stormvloeden*, 95-103, ziet geen reden om aan te nemen dat het weer in onze streken in 1173 uitzonderlijk is geweest; zij vermoedt dat de annalist in Egmond vrome motieven voor zijn bericht heeft gehad: hij stelt de watersnood voor als een straf van God, nadat er uit twee Utrechtse kerken geconsacreerde hosties waren gestolen. Bovendien zou hij zich in het jaar hebben vergist. De opgave van 10 mei 1173 als zijnde een donderdag is echter wel correct.
 - 10 William of Canterbury, *Miracula S. Thomae*, VI, c. 161; James Craigie Robertson (ed.), *Materials for the history of Thomas Becket, archbishop of Canterbury (canonized by pope Alexander III, a.D. 1173)*. Dl. I (London 1875) 539-540; geciteerd door P.A. Maccioni, 'The "Egmond"-account of the Thomas Becket story' in: Vis, Mostert en Margry, *Heiligenlevens, annalen en kronieken* (93-114) 101.
 - 11 Dick E.H. de Boer, "'Op weg naar volwasenheid.'" De ontwikkeling van productie en consumptie in de Hollandse en Zeeuwse steden in de dertiende eeuw' in: J.M. Baart e.a., *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* [Zutphen 1988] (28-43) 31 figuur 1.
 - 12 P.J. Woltering en S.W. Jager, '[Archeologische kroniek van Holland over 1990.] I Noord-Holland', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 23 (1991) 317; Jan M. Baart, 'Engels pelgrimteken uit de 12de eeuw. Dorpsheuvel Oud-Diemen geeft geheimen prijs', *Oud Amsterdam* 43 (1991) 30-33.
 - 13 *Annales Egmundenses*, 278-279. Zie verder Buisman, *Duizend jaar*, 376-379; Gottschalk, *Stormvloeden*, 119-120.
 - 14 Ludowicus Bethmann (ed.), 'Annales Floreffenses', *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* [verder: MGH SS] 16 (Hannoverae 1859) (618-631) 625.
 - 15 H. van der Linden, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (tweede druk, Alphen aan den Rijn 1981) 203 e.v.
 - 16 H. van der Linden, 'Oorsprong en oudste ontwikkeling van het hoogheemraadschap

- van Rijnland', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 22 (1990) 130-134; ook voor het vervolg. Vgl. ook idem, 'De koningsroede. Een herziening van De Cope op het punt van de middeleeuwse ontginningsystematiek', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 3 (2000) (7-43) 21.
- 17 S.J. Fockema Andreae, 'De Visbrug te Leiden', *Leids Jaarboekje* 43 (1951) (56-65) 56.
- 18 P.A. Henderikx, 'De ontginningen en de zorg voor afwatering en dijken in het Hollands-Utrechtse veengebied (tiende tot dertiende eeuw)' in: J.J.J.M. Beenakker e.a., *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water* (Hilversum 1997) (57-70) 62-64.
- 19 D.P. Hallewas, 'Een gat in de Breestraat te Leiden', *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1981* (Leiden 1982) (22-45) 27; A.P. Pruijssers en H.H. Vos, 'Een Hollandse stad in doorsnee. Leiden in de geologische geschiedenis van de Rijnmond', *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1981* (68-81) 76-77.
- 20 H.H. Vos, 'Het bodemprofiel van de Breestraat', *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1978* (Leiden 1979) (37-42) 38; Pruijssers en Vos, 'Een Hollandse stad in doorsnee', 79-80.
- 21 Mededeling Chrystel Brandenburgh, archeoloog bij de gemeente Leiden.
- 22 R. van Uytven, 'Stads geschiedenis in het Noorden en Zuiden' in: D.P. Blok e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden* [verder: AGN] II: *Middeleeuwen. Het sociaal-economische leven circa 1000-1500; het stedelijk leven circa 1000-1400; politieke ontwikkeling circa 1100-1400* (Haarlem 1982) (188-253) 188. Voor een uitdagende nieuwe benadering: Reinout Rutte, 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw' in: Reinout Rutte en Hildo van Engen (eds.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2005) 143-169.
- 23 J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. III: 1256 tot 1278* (Assen/Maastricht 1992) [verder: OHZ III] nr. 1433. De huidige stand van onderzoek is kort samengevat in J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland. 'Quod vulgariet statreghte nuncupatur'* (Den Haag 2005) 156. Zie voor een moderne vertaling nog steeds Annie Versprille, 'Het stadsrecht van Leiden', *Leids Jaarboekje* 58 (1966) (29-40) 34-36.
- 24 Jaap Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrechoorkonden (waarschijnlijk einde twaalfde eeuw-1266)' in: J.B. Berns e.a. (eds.), *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1990) 182-203.
- 25 Zie voor de botting: D.P. Blok, 'Holland sinds Gosses. De vorming van het graafschap opnieuw bezien' in: W. van Anrooij e.a., *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) (9-25) 18-25; P.A. Henderikx, 'De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwedeg gebied in de 11e en 12e eeuw' in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. (eds.), *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving. Aangeboden aan prof. dr. C. Dekker bij zijn afscheid als rijksarchivaris en als hoogleraar in de archiefwetenschap alsmede de paleografie van de 14e tot en met de 17e eeuw aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1997) (99-128) 113 en noot

- 48.
- 26 J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. II: 1222 tot 1256 (Assen/Maastricht 1986) nr. 680 (artikel 57): *ab omni servicio communiter quod dicitur hofdienst*. Vgl. Gerrit Verhoeven, 'De betekenis van de Delftse stadskeur van 1246' in: C.G.M. van Kruijning, J.G. Kruisheer en G. Verhoeven, *Delft, 15 april 1246* (Delft 1996) (57-67) 62.
- 27 Zie nog wat Rijk Timmer, *Profeet in eigen land. Philips van Leiden en het publieke belang* (Hilversum 2008) 180-184 meldt over hoven en dienstlieden.
- 28 J.C. Kort, 's-Graven spithout' in: J.W. Marsilje e.a. (eds.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief* (Leiden 1989) 130-137.
- 29 Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrechtorkonden', 196.
- 30 D.P. Blok, 'Het mondingsgebied van de Oude Rijn in de vroege middeleeuwen', *Rotterdam Papers V. A contribution to prehistoric, roman and medieval archaeology. Teksten van lezingen, gehouden tijdens het Symposium Landschap en bewoning rond de mondingen van de Rijn, Maas en Schelde te Rotterdam van 5 t/m 6 oktober 1984* (Rotterdam 1986) (169-172) 171.
- 31 Peter Henderikx, 'Graaf en stad in Holland en Zeeland in de twaalfde en vroege dertiende eeuw' in: Rutte en Van Engen, *Stadswording in de Nederlanden* (47-62) 51.
- 32 Mededeling Chrystel Brandenburgh, archeoloog bij de gemeente Leiden.
- 33 Dit volgt uit de dikke muren met schietgaten in het Gravensteen, die hun nut zouden verliezen op het moment dat nog geen honderd meter verderop het Rapenburg werd gegraven en de functie van stadsvest kreeg; en uit de ligging van de zogenaamde 'pachten van Rijsoorde', zie Ed van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in: R.C.J. van Maanen e.a. (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1. *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) (14-57, 218-225) 26-27, 30-31. Voor de ruimtelijke structuren in en om de grafelijke hof: H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* (Leiden 1975) 35-36, 63 e.v.
- 34 Over het Leidse burggraafschap: S.J. Fockema Andreae, 'Burggrafelijk Leiden', *Leids Jaarboekje* 47 (1955) 50-58; F.W.N. Hugenholtz, 'De "castellanus de Leithen"', *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 41-50.
- 35 Ed van der Vlist, *De burcht van Leiden* (Leiden 2001) 29-31. Ik kan mij niet vinden in wat E.D. Orsel, 'Licht in de duistere Middeleeuwen. Het Gravensteen versus de Burcht' in: Chrystel R. Brandenburgh (ed.), *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden* (Leiden 2007) Orsel, 'Licht in de duistere Middeleeuwen', 20-22 hierover meldt.
- 36 Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrechtorkonden', 192. Terzijde laat ik de opvattingen van A.D.A. Monna, 'De bezittingen van het Leidse burggraafschap' in: W.H. Lenselink en A.D.A. Monna, *Studies over het Zeeuwse en het Leidse burggraafschap* (Groningen 1976) (63-106) 93-94, die de burggrafelijke benoemingsrechten verklaart uit diens recht van op- en aanwas op de Rijn; en P.H.D. Leupen, 'Heer en stad, stad en heer in de dertiende eeuw' in: Baart [e.a.], *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen 1988) (9-17) 13, die een soort condominium of tweeherigheid in Leiden in de 12de en de 13de eeuw veronderstelt.

- 37 OHZ I, nrs. 230 (Lisse, 1198), 231 (1198), 232 (Middelburg, 1198), 233 (Haarlem, 1199 jan. 21), 235 ([1190 aug.-1199 vóór einde]), 236 ([1190 aug.-1199 vóór einde]), 237 ([1190 aug.-1199 vóór einde]), 238 (1199), 241 (Dordrecht, 1200 febr.), 243 (Leiden, 1200 aug. 21), 244 (Leuven, 1200 nov. 3; met de hertog van Brabant), 245 ([1200 nov. 3 of kort daarna; met de hertog van Brabant), 246 ([waarschijnlijk 1200 nov.]; met de bisschop van Utrecht), 248 (Dordrecht, 1200), 250 (Leiden, 1201 febr. 20), 251 (Brugge, 1201; met de heer van Voorne), 252 (Brugge, 1202 juni 22), 255 (1202), 259 (Dordrecht, 1203 mrt. 27), 261 (1203 [vóór nov. 5]) en 262 (1203 [vóór nov. 5]).
- 38 Den Haag, Nationaal Archief, Archief abdij van Rijnsburg, inv.nrs. 395 en 504.
- 39 J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* ('s-Gravenhage 1971) II, nrs. 31 en 36 en p. 36; J.W.J. Burgers, *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw* (Leuven 1995) nrs. 5-6 en p. 54-57; E.C. Dijkhof, *Het oorkondewezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland 1200-1325* (Leuven 2003) nr. 7.
- 40 OHZ I, nrs. 273 (1205) en 274 (1205); Burgers, *De paleografie van de documentaire bronnen*, nrs. 7-8 en p. 169-172.
- 41 OHZ I, nr. 238 (1199). Wel weten we wie dit stuk heeft geschreven, namelijk de grafelijke kapelaan Allinus: Burgers, *De paleografie van de documentaire bronnen*, nr. 2 en pp. 166-169; J.W.J. Burgers, 'Allinus, grafelijke kapelaan en Egmonds geschiedschrijver' in: G.N.M. Vis (ed.), *In het spoor van Egbert. Aartsbisschop Egbert van Trier, de bibliotheek en geschiedschrijving van het klooster Egmond* (Hilversum 1997) (65-149) 71.
- 42 Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij*, 155. Hij is hierin gevolgd door H.P.H. Jansen, 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433' in: Blok e.a., *AGN II* (282-323) 292; E.H.P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis* (Zutphen 1987) 79; D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen 1995) 55, maar Florence W. Koorn, 'Van "coniunx" naar "comitissa". Een onderzoek naar de positie van de gravinnen van het Hollandse huis' in: C.M. Cappon e.a. (eds.), *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984) (153-166) 162 plaatste hier enkele kanttekeningen bij.
- 43 Mededeling Edwin Orsel, bouwhistoricus bij de gemeente Leiden. Inmiddels is hierover gepubliceerd: G. van Tussenbroek, 'Vroege baksteen in Holland tot 1300' in: T. Coomans en H. van Royen (eds.), *Medieval brick architecture in Flanders and Northern Europe: the question of the cistercian origin* [=Novi monasterii. Wetenschappelijk jaarboek van het abdijsmuseum Ten Duinen 1138 te Koksijde ten bate van het historisch onderzoek over de cisterciënzers in Vlaanderen en Nederland 7] (Gent 2008) (115-132) 128-132. Ik heb deze publicatie niet kunnen raadplegen.
- 44 Voor de brand: *Annales Egmondenses*, 278-279. Het jaar 1185 wordt genoemd door G.D.I. Schotel, *De abdy van Rijnsburg* ('s-Hertogenbosch 1851) 7, maar ik heb niet kunnen achterhalen waar dat jaar op is gebaseerd.
- 45 *Annales Egmondenses*, 298-300.
- 46 OHZ I, nr. 238 (1199).

- 47 Maria Hüffer, *De adellijke vrouwenabdij van Rijnsburg, 1133-1574* (Nijmegen/ Utrecht 1922) 37-38.
- 48 *Annales Egmundenses*, 278-279. Zie ook: A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland* (vierde verbeterde druk, Zaltbommel 1969) 13-14; De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 48.
- 49 Orsel, 'Licht in de duistere Middeleeuwen', (10-22) 13, 15; Idem, *Rijswijkers in Leiden. Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken* [= *Bodemonderzoek in Leiden* 20] (Leiden 2007) 6-7.
- 50 *Annales Egmundenses*, 302-333. Voor de identificatie van de annalist: Burgers, 'Allinus' (met als bijlage een andere uitgave en vertaling van de annalen van Allinus).
- 51 Voor een krijgskundige analyse van de oorlog: Ronald P. de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 1996) 312-322. De Leidse context is eerder geschetst in Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 36-42.
- 52 Jansen, 'Holland, Zeeland en het Sticht', 290.
- 53 J. Baerten, *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw)* (Assen 1969) 61 en – voor het volgende – 71-83; Idem, 'Luik en Loon 1100-1390' in: Blok e.a., AGN II (483-498) 490-492.
- 54 Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 39-40.
- 55 OHZ I, nr. 190 (1177).
- 56 OHZ I, nr. 219 (Merum, 1189 [waarschijnlijk april]).
- 57 OHZ I, nrs. 229 ([Aken], [1198 juli 12]), 244 (Leuven, 1200 nov. 3), 259 (Dordrecht, 1203 mrt. 27), 261 (1203 [vóór nov. 5]).
- 58 OHZ I, nr. 284 ([c. eind 1206]): *concordiam illam que inter eum [sc. comitem de Los] et dominum Willelmum est ordinata, consilio ducis et Rogeri de Merehem et eorum quos ipsi assument*; dit slaat op het verdrag van Brugge d.d. 14 oktober 1206.
- 59 Vgl. J.A. Coldewey, *De Heren van Kuyck (1096-1400)* (Tilburg 1981) 54, 228-229. Rutgers dochter Hadewich was getrouwd met Albert van Cuijk. Hun zoon Dirk trouwde rond 1235 met Christina van Oegstgeest.
- 60 *Annales Egmundenses*, 324-327.
- 61 Zie hierover: Jos Molemans, *Loon tussen Brabant en Luik. Teloorgang en toch behoud van eigen identiteit* (Hasselt 1992) 2-3.
- 62 Baerten, 'Luik en Loon', 491.
- 63 OHZ I, nr. 280 (Brugge, 1206 okt. 14).
- 64 L.Ph.C. van den Bergh (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Eerste afdeeling: tot het einde van het Hollandsche Huis*. Eerste deel (Amsterdam/s-Gravenhage 1866), nr. 209.
- 65 OHZ I, nr. 284 ([c. eind 1206]).
- 66 OHZ I, nr. 286 (Towcester, 1207 aug. 9). Omgekeerd toog een Engels gezantschap naar Willem: OHZ I, nr. 287 ([1206-1207 sept. 30]).
- 67 Van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, nr. 214.
- 68 OHZ I, nr. 291 ([1207 juli 15-nov. 10]).
- 69 Georgius Heinricus Pertz (ed.), 'Annales Sancti Iacobi Leodiensis', [continuatie:] 'Reineri annales a. 1066-1230', MGH SS 16 (Hannoverae 1859) (651-680) 660: *Lodowicus comes de Los Angliam ingreditur, regem pro uxore sua, quae ibi captiva tenebatur, alloquitur. Tandem homo suus factus, et datis obsedibus pro hominio conservando, uxorem suam reducit, quae per quinque annos captiva a Guillelmo avunculo suo detenta fuit*. Vgl. ook de betaling van onkosten aan de graaf van Loon door koning Jan Zonder Land; OHZ I, nr. 301 ([vóór 1208 sept. 30]).
- 70 OHZ I, nrs. 291 ([1207 juli 15-nov. 10]), 325-331 (Wingham, 1213 juni 2), 378 (Oxford, 1217 mei 10), 382 (Chertsey,

- 1217 juni 23).
- 71 OHZ I, nr. 316 (Nijmegen, 1213 jan. 13).
- 72 OHZ I, nr. 280, afschrift B (Lateraan, 1217 mrt. 21).
- 73 R. Janssen, 'De slag van Woeringen en zijn gevolgen. Een terugblik' in: J. Goossens (ed.), *Woeringen en de oriëntatie van het Maasland* (Hasselt 1988) (36-51) 39-40.
- 74 Pertz, 'Reineri annales', 676-677: *Hoc anno obiit Lodovicus comes de Los, vir in armis strenuus, et licet iuvenis etate, in concilio eloquentissimus, in omni etiam bonitate et honestate conspicuus. [...] cuius mors totum episcopatum ad lacrimas commovit. Certum est autem, quod obiit tam ipse quam frater suus Henricus, quondam Traiectensis prepositus, infra tres dies, et alii plures, maleficium veneni ferre non valentes; set per quem vel per quos hoc factum sit, adhuc incognitum manet hodie.*
- 75 OHZ I, nr. 332 (Leiden, 1213 juli 23).
- 76 Met dank aan Chrystel Brandenburgh, archeoloog bij de gemeente Leiden. Voor een beschrijving van de munt: J.J. Grolle, *De muntslag van de graven van Holland tot de Bourgondische unificatie in 1434*. Deel I: *Inleiding en catalogus* (Amsterdam 2000) 51, nr. 8.2.1 B.

De ontдорping van de stad

Leiden rond 1300

Dick E.H. de Boer

De laatste decennia van de 13de en de eerste van de 14de eeuw markeren de periode waarin Leiden de beslissende stap maakte van een dijknederzetting in combinatie met een grafelijke residentie, naar een samenleving met een waarlijk stedelijke allure. Een proces dat men het best als 'ont-dorping' zou kunnen kenschetsen. Immers, de waarschijnlijk al ruim een eeuw door een geleidelijk uitbreidend pakket aan stedelijke voorrechten begunstigde plek schudde in deze periode haar dorpse karakter af en ging steeds meer centrumfuncties vervullen die bij het fenomeen 'stad' horen. De politieke participatie in het graafschap was daarvan een belangrijk aspect. Ook de woonbebouwing veranderde en het gebied binnen de vesten verloor geleidelijk zijn 'groene' karakter, terwijl de bevolking groeide. In deze bijdrage wordt een schets gegeven van een aantal aspecten van Leidens 'ontdorping'. Gezien de uitstekende presentatie van de situatie aan het begin van de 14de eeuw in de nieuwe geschiedenis van Leiden, is er voor gekozen om in deze bijdrage vooral enkele daarin minder uitgewerkte zaken te behandelen. De kernvraag daarbij blijft: in welke fase van ontwikkeling tussen dorp en stad bevond Leiden zich omstreeks 1300 en hoe manifesteerde zich dat in ruimtelijke en getalsmatige ontwikkeling en in het politiek en economisch functioneren van de samenleving.¹

Camera Hollandiae

Op 23 september 1329 moet het in Leiden een enorm spektakel geweest zijn. Graaf Willem III was op bezoek! De landsheer – waarschijnlijk toen al getooid met de bijnaam 'de Goede'² – had zijn Franse gewesten verlaten om door zijn persoonlijke aanwezigheid in het noorden inhoud te geven aan de reizende variant van de grafelijkheid. Willem was een reislustig graaf. Tenminste hij

Dick E.H. de Boer is sinds 1992 hoogleraar middeleeuwse geschiedenis in Groningen. Daarvoor werkte hij in

Leiden, waar hij intensief betrokken was bij het historisch en archeologisch onderzoek.

De vroegste portretten van de graven Willem III (1304-1337) en Willem IV (1337-1345). Tekeningen door heraut Hendrik van Heessel, 1456. Coll. Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen.

reisde veel.³ Of hij er ook 'lust' in had is niet echt duidelijk, maar het is nauwelijks denkbaar dat hij de rol die hij op het Europese toneel met zoveel verve speelde, met tegenzin vertolkte.⁴ Willem was wat men noemt een 'ambulant vorst'. Omdat er geen reisrekeningen of rekeningen van de kost van zijn herberg zijn overgebleven, kunnen we slechts uit de jaren waarin dergelijke rekeningen van zijn vrouw – de Franse Jeanne de Valois – zijn overgebleven, meer in detail een indruk krijgen van waar haar echtgenoot zich ophield.⁵ Waar Jeanne relatief honkvast was, verbleef Willem zelden langer dan enkele dagen op één en dezelfde plaats.

Voor de uitoefening van het gezag in drie zo uiteen liggende graafschappen als Holland, Zeeland en Henegouwen, waren er in wezen twee mogelijkheden: of haastte de graaf zich van residentie naar residentie om de interactie tussen vorst en onderdaan gaande te houden, dan wel koos hij voor een vorm van *distant management*, waarbij het gezag werd uitgeoefend via vertrouwelingen, die zich met enige regelmaat in het centrum van de macht kwamen verantwoorden. Voor de meer uitgewerkte vorm van indirect bestuur zoals die in de laatste periode van het bewind van Albrecht van Beieren (1358-1404) werd toegepast en vooral tijdens het Bourgondisch bewind tot ontplooiing kwam op een manier die de weg bereidde van de landvoogden en stadhouders van de 16de eeuw, was de tijd nog niet rijp.⁶

Zolang de macht van de graven zich had beperkt tot Holland, Zeeland en Westfriesland, konden de onderdanen regelmatig het gezicht van hun graaf zien. Tenslotte was Floris V zelfs in Leiden geboren op 24 juni 1254 en vaardigde hij er ook later regelmatig oorkonden uit.⁷

Niet voor niets noemde Jan Gerbrantsz. van Leiden – een uit Leiden afkomstige broeder van het Haarlemmer Karmelietenklooster (gestorven in 1504) – bij zijn behandeling van de geboorte van Floris V in het *Chronicon Comitum Hollandiae* diens geboorteplaats de *Camera Hollandiae*, waarmee hij niet alleen Leiden als de kraamkamer van de graven, maar als de belangrijkste stad in het graafschap aanduidde.⁸

Soms was dat gewoon omdat Floris er zaken deed, zoals op 18 april 1289 toen hij in Leiden de brief opstelde waarin hij de stad Dordrecht opdroeg om aan *Peter den lombarde van Leyden* de 100 lb. te betalen die zij aan de heer van Wassenaar wegens de tol te Vlaardingingen schuldig was.⁹ Het betrof een schuld die op de graaf was overgegaan nadat op 1 maart van dat jaar de heer van Wassenaar afstand had gedaan van de *huelec tolne* [d.w.z. de tollën geheven op passerende hulken] *die ic*

tote Dordrecht plach te hebbene ende te houdene om er nooit meer aanspraak op te maken.¹⁰ Blijkbaar functioneerde deze Leidse lombard als intermediair in het betalingsverkeer op landelijk niveau. Mogelijk was deze zelfde Pieter zes jaar eerder betrokken bij een conflict met de graaf, toen deze een groep van negen lombarden, onder aanvoering van een zekere Thomas Pallidus (de Bleke) gevangen had laten nemen wegens jarenlange woeker. Na een uitspraak door het bisschoppelijk gerecht was toen een regeling tot schadevergoeding getroffen.¹¹ Tot de groep lombarden horen ook drie broers van genoemde Pallidus, onder wie een Petrus. Dit patroon van gebruik en vervolging van lombarden was in deze tijd vrij algemeen.¹²

Van der Vlist meende dat deze Pieter wel gewoond moet hebben op de hoek van het Rapenburg en de Breestraat in het Lombardenhuis dat vanaf 1343 gedocumenteerd is.¹³ Gezien het feit dat nagenoeg op die plek anno 1289 mogelijk nog de oudste Haagpoort heeft gestaan, is dat een te suggestieve weergave: de oudste bronnen vermelden als locatie: in de *Cruepelstege*, achter het toen nog *Noordeynde* genoemde deel van de huidige Breestraat, ongeveer op de plaats waar later het Barbaraklooster zou verrijzen.¹⁴ Maar de situering van het oudste Leidse wissel- en bankierscentrum in een huis direct bij de belangrijkste invalsweg van de stad en later verplaatst naar de iets verderop gelegen plek aan de ernaar genoemde Lombardensteeg,¹⁵ als onmisbare faciliteit voor een economie die steeds meer afhankelijk was van een geregelde geldcirculatie en vooral voor de opbloeiende handel, past uitstekend in de vroegstedelijke ontwikkeling. Via de lombarden komt dus de ‘ontdorping’ voor het eerst in beeld: vreemdelingen die er zich vestigen als specialisten in financiële transacties, met betrekkingen tot zowel de grafelijkheid als de handel. De *camera Hollandiae* opende nadrukkelijk de vensters op de buitenwereld.

Graven in de verte

Onder de graven van het huis Avesnes – ook wel bekend als de Henegouwse dynastie – begon de bestuurspraktijk geleidelijk te veranderen. Dat was vooral merkbaar tijdens het langdurig bewind van graaf Willem III (1304-1337). De bestuurlijke en residentieële nadruk lag op het overwegend Franssprekende territorium van hun herkomst, Henegouwen. Daar groeide het kasteel van Le Quesnoy steeds meer uit tot een architecturale machtsbasis, waar de directe confrontatie met de twee grote Henegouwse steden Mons (Bergen) en Valenciennes vermeden kon worden. Naar Le Quesnoy werden met enige regelmaat de diena-

*Initiaal van de bevestigingsoorkonde van Willem III
d.d. 5 januari 1316. Coll. RAL.*

ren uit de verschillende Henegouwse bestuurslagen ontboden om verantwoording af te leggen over hun ambtelijk handelen, maar ook die uit Holland en Zeeland. Daarnaast was de Noord-Henegouwse stad Halle, in het Zennedal ten zuidwesten van Brussel, een graag benutte ontmoetingsplaats. Voor de 'zuiderlingen' was Halle vertrouwd terrein, want de stad lag binnen het eigen territoriaal rechtsgebied; voor de 'noordelingen' was deze plaats in belangrijke mate ook vertrouwd, omdat het de zuidelijkste stad was waar het Nederlands – in zijn middeleeuwse vorm – de taal van de burgers en de lokale overheid was. In de 14de eeuw waren de rekeningen van de burgemeesters om die reden er in het Nederlands, terwijl die van de baljuw, die verantwoording moest afleggen tegenover de Henegouwse raad, in het Frans waren opgesteld. Het is boeiend te zien hoe de taalstrijd anno 2008 ook toen al actueel was in hetzelfde gebied.

Na zijn inhuldiging op 26 oktober 1304 – toen de als geschiedschrijver bekend geworden klerk Melis Stoke hem vergezelde om de bekrachtiging van de Leidse privileges toe te zeggen¹⁶ – was Willem nauwelijks meer in de stad te zien. Er zijn in elk geval geen bezoeken gedocumenteerd, noch op doorreis door de Hollandse kuststreek, noch als uitvalsbasis voor bijvoorbeeld een jachtpartij in het gebied van de houtvesterij van Holland, noch om in persoon conflicten te beslechten of de rechtbank voor te zitten. De feitelijke bekrachtiging en uitbreiding van de stedelijke privileges door Willem III geschiedde pas twee jaar na de inhuldigingsrit, op 1 mei 1306, al in Den Haag.¹⁷ En ook voor de herhaling en uitbreiding van hun rechten op 5 januari 1316 reisden Leidse vertegenwoordigers naar Den Haag, in plaats van de graaf in hun midden te kunnen ontvangen.¹⁸ Slechts

voor een heel bijzondere gelegenheid meldde de graaf zich in de stad van zijn Hollandse lijfwacht.¹⁹

Leidse burgers ondernamen op hun beurt wel regelmatig de reis naar Henegouwen om over hun bestuurlijk handelen verantwoording af te leggen. Een van hen was Heinric Hongher, van wie we weten dat hij in 1304-1305 schout van Leiden was, een functie die hij mogelijk zelfs tot 1319 heeft uitgeoefend, toen als eerstvolgende schout Willem van Oegstgeest werd genoemd.²⁰ Als schout was hij de pion van het grafelijk gezag binnen de stedelijke samenleving, belast met het voorzitten van het schepengerecht.

Van zijn reizen naar het zuiden is tot dusverre slechts een indirect bewijs teruggevonden. Maar dat klinkt dan ook als een klok. Bij alle vormen van politieke, sociale en economische netwerken in de middeleeuwse samenleving, spelen religie en devotie op de achtergrond een rol. Deelname aan een religieuze broederschap kon een heel patroon van relaties bestendigen. Daarom is het opmerkelijk om in het *Gulden Boek* van de Sint Maartenskerk in Halle de naam van Heinric Hongher aan te treffen onder degenen die zich in de eerste decennia van de waarschijnlijk kort na 1300 gestichte Onze Lieve Vrouwebroederschap hebben laten inschrijven als 'broeder'. Op die manier bewees hij eer aan het wonderdoende Mariabeeld van Halle, dat in 1267 aan die kerk geschonken was door de oma van Floris V, en werd hij deelgenoot van een netwerk waartoe talrijke Hollandse edelen en burgers behoorden.²¹ En zo leidde bestuurlijk reizen tot devotionele verbroedering en verankering in den vreemde.

Naast zijn Henegouwse bestuursoverleg reisde Willem III toch ook regelmatig naar zijn noordelijke gewesten, als crisisbestrijder, om de zichtbaarheid van de macht te versterken, om greep op het bestuur te houden, om zijn gezag te benadrukken of erkend te krijgen. Dat laatste was bijvoorbeeld geregeld nodig ten overstaan van de Friezen, die zich keer op keer beriepen op hun oude vrijheden, om onder de Hollandse heerschappij uit te komen. Op een verzoening tussen Willem III en de Friezen in 1310 volgde een woelige periode, waarin verzet en onderwerping elkaar afwisselden en diepe voren door de Friese samenleving trokken.²² De jaren 1324-1327 kenden zelfs openlijke vijandelijkheden, waarna in 1328 een vrede werd gesloten die Willem III in al zijn rechten herstelde. Dat het voor de Hollandse graaf desondanks nodig was om in 1330 een beroep op zijn keizerlijke schoonzoon te doen om de Friezen op te roepen het Hollandse oppergezag te erkennen, maakt duidelijk dat de op het Europese front gevierde vorst

in het jaar van zijn bezoek aan Leiden 'thuis' toch regelmatig zijn hakken in het zand moest zetten. Al was het maar om de scheidsrechtersrol die hij op het Europese toneel speelde, ook binnen de Nederlanden te kunnen spelen.

De graaf op bezoek: problemen uit en thuis

De aanleiding voor het grafelijk bezoek aan Leiden op 23 september 1329 was een bijzonder probleem. We weten daarvan dankzij een vermelding in de kroniek van de Egmondse monnik Willem Procurator. Hij schrijft in dat jaar:²³

In hetzelfde jaar verscheen graaf Willem op het feest van Lambertus [d.w.z. 17 september] in Holland en eiste een afrekening van zijn inkomsten, die elke hogere ambtenaar hem na een afdoende voorbereiding presenteerde. Hierna ging hij op de dag na Mauritius [d.w.z. de dag na 22 september] naar Leiden, waar de zaak van Jan van Lichtenberg die aan de graaf was toevertrouwd, met een uitspraak werd beëindigd.²⁴ Toen dus deze en dergelijke zaken in Holland hun beslag hadden gekregen, ging graaf Willem op 24 september naar Vlaanderen, waar hij zich mengde in een steekspel van twee maal zeven Gentenaren van zijn stand, dat voor het eerste bezoek van hun gravin was uitgeroepen.²⁵

De achtergrond van Willems bezoek aan Leiden was dat er een dringend beroep op hem was gedaan om een oordeel te vellen in een uit de hand gelopen Utrechtse partijstrijd. Het Sticht Utrecht stond in deze periode de facto onder Hollandse curatele. De achtereenvolgende bisschoppen Guy/Gwijde van Avesnes (1301-1317), Frederick van Sierck (1317-1322) en Jan van Diest (1322-1340) waren bloedverwanten, beschermelingen en creaturen van de Henegouwse graven.²⁶ De laatste was zelfs tegen de nagenoeg unanieme wil van het Kapittel-Generaal in door graaf Willem uit het bisdom Kamerijk/Cambrai naar Utrecht overgeplaatst.

Sinds het eind van de 13de eeuw tekende zich in Utrecht een partijstrijd af die zich laat scharen in het rijtje Hoeken en Kabeljauwen, Schieringers en Vetkopers en Hekerens en Bronkhorsten. In Utrecht lag de factie van de patriciërs en Hollands-gezinde edelen – die naar hun eerste voorman Jacob van Lichtenberg werden aangeduid als de Lichtenbergers – overhoop met de Lokhorsten, later Gunterlingen.

Het is veelzeggend dat Jacob van Lichtenberg vooral actie had gevoerd om te voorkomen dat in Utrecht de gilden teveel macht zouden verwerven. Veel-

zeggend omdat de Utrechtse ervaringen en de betrekkingen tussen Willem III en de Lichtenbergers een nog weinig bestudeerd decor vormen voor het verbod dat de Hollandse graaf in 1313 uitvaardigde tegen de vorming van gilden in de stad Leiden. In zijn hoofdstuk over het economische leven in de nieuwe Geschiedenis van Leiden, herhaalde Marsilje zijn eerder in het *Leids Jaarboekje* geformuleerde conclusie dat deze grafelijke verordening zich niet richtte tegen gilden of broederschappen als zodanig, maar tegen 'samenspanningen met het oogmerk de politieke orde in de stad te veranderen'.²⁷ Ik denk dat juist in de Utrechtse connecties van de Avesnes de verklaring ligt waarom de graaf, zodra zich in Leiden het risico van de politisering van het ambachtsleven aandiende, aan de noodrem heeft getrokken.

In 1329 lagen de zaken nog gecompliceerder, omdat gildebeweging en 'grote politiek' elkaar raakten. Uit financiële nood had bisschop Jan van Diest het plan opgevat om verschillende rechten en de daarbij behorende plaatsen te gelde te

Het poort- of grootzegel van Leiden, 1323. Archives Départementales du Nord, Lille.

maken. Eén van de plannen was om het kasteel 'het Gein' – gelegen ten zuiden van het dorp Jutphaas (nu gemeente Nieuwegein) aan de weg naar IJsselstein – tot een open huis voor Willem III te maken. Daardoor zou de Hollandse graaf de controle over het passerende scheepvaartverkeer krijgen. De Utrechtse gilden, beducht voor verstoring van de stedelijke economie, ondernamen actie, kregen zelfs de bisschop aan hun zijde en brachten begin juli 1329 de pro-Hollandse edelen Jan van Lichtenberg, Hendrik van der Lek en Zweder van Vianen in diskrediet. Jan van Lichtenberg kon niet anders dan in ballingschap gaan, de wijk nemen naar Oudewater en hopen op tussenkomst van zijn beschermheer.²⁸

De passage in de kroniek van Willem Procurator suggereert dat de kwestie werd geregeld en dat voor- en tegenstanders tevreden waren. Na het 'Leidse tribunaal' volgde echter nog een reeks min of meer vruchteloze onderhandelingen, die in zoverre voor de graaf een prettige afloop leken te hebben, dat hij wel degelijk op 22 december 1329 'het Gein' aangeboden kreeg. Het oplossen van het ene conflict leverde daardoor nieuwe conflictstof op. Doorgaans zijn er bij dergelijke conflicten alleen maar verliezers, maar op korte termijn had Willem III door de versterking van zijn machtspositie in de Nederlanden als een soort voogd – *momboer* – over het Nedersticht er goed garen bij gesponnen.

Nog geen twee maanden voordat Willem III in 1329 Leiden bezocht, gaf hij – op 7 augustus 1329 – *onse huys ende onse boomgaert* in beheer aan zijn meesterknaap, of rentmeester Gerrit Heynenzoon Rottier, die blijkbaar de verantwoordelijkheid kreeg om te zorgen dat de grafelijke woning en directe omgeving in Leiden altijd piekfijn in orde waren.²⁹ Het lijkt erop alsof de graaf bij de voorbereiding van zijn bezoek de garantie heeft willen inbouwen van een loyale dienaar en een goed lopende organisatie ter plekke. Het was het aanhalen en het loslaten van banden tegelijk. Want het was een bevestiging van de in die tijd steeds groter wordende rol van Leidenaars in het landsbestuur,³⁰ een bekrachtiging van de rol die die Leidenaars als vertrouweling speelden én gelijktijdig de voorbode van het reduceren van de grafelijke terreinen en presentie binnen Leiden in het kader van een veranderde bestuursvorm, waardoor de stad veel meer kans tot ontplooiing kreeg. Misschien is dat wel een van de meest essentiële verschillen tussen de ontwikkeling van het nooit 'ontdorpte' Den Haag en het succesvol verstedelijkte Leiden.

Hoe het ook zij: de Lichtenbergse kwestie had Leiden minstens bevestigd in haar rol als stad, geschikt om grafelijke tribunaal te huisvesten; als centrum dat

op een waardige wijze aan een graaf en zijn huishouding, aan partijgangers in het conflict, kortom aan een menigte gasten onderdak kon bieden.

Politieke participatie

Ook voor de andere grote steden in Holland gold dat het eind van de 13de en het begin van de 14de eeuw de periode was waarin de politieke emancipatie, in de vorm van een structurele deelname aan het landsbestuur, gestalte begon te krijgen. Na een aarzelend begin in 1276 zijn vanaf 1291 regelmatig de zogenoemde 'dagvaarten' gedocumenteerd. Naast de grafelijke raad, waarin alleen de directe adviseurs van de graaf zitting hadden, groeide geleidelijk de vergadering van de Staten en steden van Holland en Zeeland als een overlegorgaan, waarin de steden als politiek en economisch onmisbare factor hun partijtje gingen meeblazen.³¹ Bij het geïsoleerde geval in 1276 waren slechts Middelburg, Zierikzee, Dordrecht en Haarlem vertegenwoordigd, maar vanaf 1291 gaven vrijwel steeds Leidse vertegenwoordigers acte de présence. Bij de veertien gedocumenteerde bijeenkomsten tot 1324 ontbraken ze slechts éénmaal – in 1309 – toen met Middelburg, Zierikzee, Dordrecht en het voor het eerst (en voorlopig ook het laatst) uitgenodigde Brielle kwesties van meer regionale aard besproken werden. Slechts Delft en Haarlem waren even vaak aanwezig als Leiden. Zelfs Dordrecht ontbrak drie keer. Een van de belangrijkste bijeenkomsten uit deze periode was overigens een dagvaart in 1322 in verband met financiële malversaties, of minstens achterstalligheid door de rentmeester van Kennemerland en Westfriesland, Willem veren Bairtensone, in de voorafgaande elf jaar.³² Tot de commissie die de zaak moest onderzoeken hoorden, naast enkele Haarlemse en Delftse schepenen, de Leidenaars meester Andries, de zoon van de hierboven genoemde Henric Hongher, schoolmeester in Leiden, schepen op dat moment en ongetwijfeld opvallend door zijn scherpzinnige intelligentie, en Pieter Cokenaedse, lid van het patriciaat en onder andere in 1321 eigenaar van 6½ morgen land buiten de stad ten noorden van de Roomburger wetering, en in 1330 eigenaar van een boomgaard vlak bij de Pieterskerk.³³

In hetzelfde jaar vond er een dagvaart plaats buiten de grenzen van het graafschap: in Mechelen, waar een Hollandse delegatie met stedelijke inbreng betrokken was bij het sluiten van het huwelijkscontract tussen de op dat moment net vijf jaar jonge gravenzoon Willem (IV) en de zojuist geboren Brabantse hertogendochter Johanna.³⁴ Leidse schepenen op de voorste rijen bij een 'internationaal' vorstenhuwelijk, onmisbaar om door hun aanwezigheid mede vorm te geven aan

de toekomst van het graafschap – het is een bevestiging van de nieuwe rol die de steden omstreeks 1300 gingen spelen.

Al eerder was trouwens een grafelijk huwelijk de aanleiding geweest voor de steden – waaronder Leiden – om zich politiek te manifesteren. Het betrof de minstens als ‘delicaat’ te kwalificeren verbintenis tussen de zojuist na de moord op zijn vader graaf geworden Jan I en diens bruid Elisabeth van Engeland, in Ipswich op 7 januari 1297.³⁵ Dat de bruid dochter was van de kwade genius achter de moord op Floris V, de Engelse koning Edward I, en dat de bruidegom tien dagen na de huwelijksluiting moest beloven zich geheel te zullen richten naar de adviezen van de aan hem door de koning toegevoegde raadslieden, maakt duidelijk dat het voor de steden essentieel was dicht bovenop de gebeurtenissen te zitten. Gelijktijdig was het voor de Engelse koning essentieel zich van de primaire loyaliteit van de Hollandse steden te verzekeren.

Ter voorbereiding van het huwelijk had de Engelse koning al op 14 september 1296 een soort *summons to parliament* gestuurd aan de *baronibus, militibus, scabinis, burgensibus, probis hominibus et aliis universis et singulis de comitatu et terris Hollandie, Zelandie, Suthollandie, Kenmerlandie et Frisie* (de edelen, ridders, schepenen, burgers en (waarschijnlijk) vroedschappen en allen gezamenlijk en afzonderlijk uit het graafschap en de landen van Holland, Zeeland, Zuid-Holland, Kennemerland en Friesland). Daarbij diende elke stad minstens twee mannen af te vaardigen.³⁶

Onder de ‘ridders, burgers en anderen die uit Holland kwamen’ onder begeleiding van Sir Reginald Ferrer worden onder meer genoemd: *domino Henrico castellano de Lydeyn militi Holland* en *Willelmo de Ostgust valletto de Northollande*, waarin we zonder moeite de Leidse burggraaf ridder Hendrik van Cuijck en de tot het Leidse patriciaat behorende en latere schout, maar hier als edelman genoemde Willem van Oegstgeest herkennen. De Leidse burgers die de overtocht over de winterse wateren tussen Holland en Engeland gemaakt hadden, waren: Gerardo Doede en Arnulpho Zoete, schepenen in dat jaar en in volgende jaren, waarbij in 1307-1308 zelfs tezamen. Daarbij geldt dat Gerrit Doede als een telg uit de Raaphorst-maagschap een riddermatig lid van het patriciaat was.³⁷

Dezelfde personen waren de dag na het huwelijk, op 8 januari 1297, onder de lieden die in Ipswich getuigen waren bij de volmacht die graaf Jan I aan zijn schoonvader gaf om een vrede of wapenstilstand te bewerkstelligen tussen hem en hertog Jan II van Brabant. In één van de versies van die tekst worden Arnulf

en Gerard aangeduid als *burgess et messagés pur Leydene*, dus burgers en (vertaal ik vrij) gevolmachtigden voor Leiden.³⁸ Enkele dagen later, op 13 januari, bekrachtigde graaf Jan het eerder gegeven mandaat nogmaals ten overstaan van dezelfde groep.³⁹

Zowel voor de jonge graaf – die nog geen tweeënehalf jaar later het staatsgezag zou overdragen aan zijn Henegouwse oom Jan, om zeer spoedig daarna te overlijden – als voor zijn schoonvader, de Engelse koning, waren de Hollandse steden dus een partij geworden die niet kon worden genegeerd. Maar wat betekende die partij nu eigenlijk feitelijk? Wat voor stad vertegenwoordigden Arnulf en Gerard over zee?

Stedelijk dorp of dorpse stad

Er is al veel geschreven over de morfologie van de middeleeuwse stad als graadmeter voor de mate van verstedelijking. In 1991 probeerde ik het waagstuk om langs de weg van de eliminatie een beeld te krijgen van de bevolkingsomvang van Leiden omstreeks 1250.⁴⁰ Ik kwam toen tot een schatting van ongeveer 1.250 inwoners, die sindsdien algemeen is geaccepteerd. Daarbij hanteerde ik enkele uitgangspunten, vertrekkend van de enige betrouwbare basis, namelijk de belastinglijsten van 1497. Deze uitgangspunten wil ik hieronder herhalen en enigszins uitwerken, om tot een precisering te komen.

Het Leiden van omstreeks 1250 bestond slechts uit de vier oudste ‘bonnen’: Wanthuis, Wolhuis, Vleeshuis en Gasthuis. Omstreeks 1250 was de bebouwing in deze bonnen veel ‘dunner’ dan aan het eind van de middeleeuwen. Immers in het midden van de 13de eeuw waren aan de landzijde van de Rijndijk, waar deze de latere, maar toen nog beduidend smallere Breestraat vormde, nog heel wat huizen van een boerderij-achtig type, met een gevelrij die wat verder vooruitgeschoven lag dan de huidige, opgetrokken vooral uit muren van met leem bestreken vlechtwerk en van elkaar gescheiden door dropgoten. De achtererven en zijstegen waren minder bebouwd.

In de overige, latere bonnen was het gebied rondom de grafelijke residentie met de aangrenzende boomgaard en begijnhof, ruwweg de zone langs het huidige Rapenburg en Steenschuur, nog nauwelijks van woonbebouwing voorzien.

Ook aan de Rijnzijde van de ‘smalstraat’ was sprake van een geringere bebouwing. De opgravingen in de Marktenroute in de jaren 1980 hebben duidelijk gemaakt dat pas in de loop van de 14de eeuw de glooiende Rijnsoever is voorzien van kades, eerst met een houten beschoeiing, later in steen.⁴¹ Dit betekent dat we

er ernstig rekening mee moeten houden dat er omstreeks 1250 in het merendeel van de beide bonnen aan deze kant van de Breestraat slechts sprake was van een bebouwing aan de straatzijde, met alleen in het gedeelte tussen Maarsmansteeg en Koornbrugsteeg een verdubbeling aan de Rijnzijde. De stad had daarmee – ondanks haar juridische status van stad – nog een sterk dorps karakter. Dit zou impliceren dat de Leidse bevolking anno 1250 zou kunnen hebben bestaan uit een totaal van tussen de 1.152 en 1.348 personen.⁴² Gezien de vele onzekerheden zijn daarmee meteen de marges aangegeven die voor het gehele eind van de 13de eeuw gelden.

In de jaren rond de eeuwwisseling verzeen steeds meer stenen huizen in de stad. Huizen die in de geschreven documenten eigenlijk pas later te vinden zijn, met als oudste het in alle publicaties hieromtrent voorkomende huis van Pieter van Leiden – thans Breestraat 99 – dat hij in 1316 aan de Pieterskerk schonk. Omstreeks 1280 lijken slechts de Pieterskerk, het Gravensteen, het net gestichte Catharinagasthuis en misschien al het Klokhuis op de hoek van de Breestraat en de toen nog als *Bruggenstrate* bekend staande Maarsmansteeg in steen te zijn opgetrokken. Wat mij betreft moet aan dat lijstje worden toegevoegd de woning van de commandeur van de Duitse Orde, omdat vrijwel alle commandeurs-huizingen van de verscheidene commanderijen direct in steen werden opgetrokken. Of het in 1293 voor het eerst vermelde begijnhof al een stenen kapel gehad heeft, is een niet te beantwoorden vraag.

In de bodem vertellen kelders en fundamenten een aanvullend verhaal: eerst langs de in dat kader verbrede Breestraat, en al spoedig op andere markante punten, zoals de hoek van het Steenshuur en de Nieuwsteeg, maakten de oude bouwvormen en materialen plaats voor nieuwe.⁴³

Toch lijkt in het proces van verstening en uitbreiding van de woonbebouwing in de oude stad pas na 1350 een werkelijke versnelling te hebben plaatsgevonden, toen delen van de grafelijke boomgaard en van de kerkelijke zone, waar begijnhof en commanderij hun plek hadden gevonden, voor bebouwing werden verkaveld en de waterkant van de Rijn van karakter veranderde.

In rechte lijn gedacht zou halverwege de peilmomenten van 1250 en 1350 met ongeveer 1.250 en circa 4.000 inwoners het Leiden van rond 1300 2.625 inwoners geteld kunnen hebben. Maar dat is een te simplistische benadering. Ik kan me nauwelijks voorstellen dat de verdichting van de bebouwing langs en achter de Breestraat vóór 1300 tot een toename van meer dan 10 procent zal hebben geleid. Door de geleidelijke (theoretische) verkleining van de grootte van de huis-

houdens kan in dat stadsdeel zelfs een stagnatie van de bevolkingsomvang hebben plaatsgevonden, mogelijk op het hoogste niveau van ongeveer 1.370 personen. Laten we daarom voor de bevolkingsomvang van omstreeks het jaar 1300 opnieuw een hypothetische reconstructie proberen en daarvoor allereerst naar drie belangrijke elementen kijken: werkgelegenheid, onderwijs en stadsvergroting.

Groei werkgelegenheid

Wellicht hebben de stimuleringsmaatregelen waarmee Floris V omstreeks 1275 probeerde de stedelijke nijverheid in het noorden meer kansen te geven, geleid tot een bescheiden toestroom van immigranten, hoewel de 'push-migratie' vanaf het Hollandse platteland nog niet echt begonnen was. De belangrijkste daarvan was de oorkonde van 23 februari 1277 waarmee hij aan *allen denghenen die wullewerck connen wercken, jof dies hem onderwinden te doen wercken, wat ambachte dat si connen dat te wullewercke behoert, jof van wat lande dat si sijn* een vrijgeleide in zijn landen, tolvrijdom gedurende tien jaar en vrijdom van heervaart verleende.⁴⁴ Dit was een opmerkelijke poging om de Hollanders impulsen te geven om niet alleen als transporteurs van in Vlaanderen en Brabant geproduceerde lakens, maar ook als fabrikanten van een eigen nijverheid actief te worden. Hoewel de sporen schaars zijn en het succes voorsnog relatief gering, zijn na 1277 inderdaad de eerste tekenen van actieve lakenproductie waarneembaar. In Leiden is de Jan de Wever die in 1293 wordt genoemd als voormalige eigenaar van een stuk land waarop het St. Catharinagasthuis een som geld als jaarhuur verschuldigd was aan de abdij van Rijnsburg, de eerste Leidenaar van wie we aannemen – op grond van zijn toenaam – dat hij in de lakennijverheid werkzaam was.⁴⁵ Daarnaast is bekend dat de Van Leydens hun geslacht terugvoerden op een Aernt Snider, van wie de naam doet vermoeden dat hij tenminste in de textielverwerkende branche werkzaam en blijkbaar tot welstand gekomen was. Voor het vermoeden dat de schepen Adam de Snider die in 1303-1304 voor het eerst actief is, daadwerkelijk als wantsnijder actief was, biedt zijn zegel dat een geopende schaar weergeeft, een stevige basis.⁴⁶

Een even boeiende als raadselachtige episode is de gijzeling van een groep wevers, vollers en lakenscheerders uit Brugge, die in Leiden in de jaren 1304-1306 *in hoefvesghe vanghenesse* werden gehouden. Hun gedwongen verblijf – *elken [...] na sinen state* – dus keurig overeenkomstig hun maatschappelijke status – in de aspirant-lakenstad was het gevolg van de 'guerre de Zélande' die in

Zegel van de schepen Adam de Snider aan een oorkonde van 29 mei 1305. Utrecht, archief Duitse Orde.

1304 en 1305 woedde, en waarbij zelfs de voorouder van de huidige prinsen van Monaco, de huurling-admiraal Reinier Grimaldi meevocht in de Hollandse vloot.⁴⁷ Hoewel er niets over bekend is, hebben ongetwijfeld Leidse contingenten in de oorlog hun heervaartplicht vervuld en de grafelijke tenten bewaakt. In deze oorlog waren overigens door graaf Gwijde van Vlaanderen, bij de beroemde penetratie van Vlaamse troepen in Holland, ook Leidse burgers in gijzeling genomen. In de woorden van de zogenoemde Kattendijke-kroniek: *Daer nam Ghije van Vlaenderen ghyssel uut Leyen ende uut Delf ende voerde se binnen der stede van der Gouwe.*⁴⁸ Na het succes van Witte van Haamstede, die in de legendarische slag bij het Manpad Holland voor de ondergang behoed zou hebben, *toghen die van Leyen mit die van Delf ter Goude om haer poerters die daer te ghysel laghen ende quamen in der nacht binnen der Goude ende maecten so groten gherucht op die straet ende versloghen daer veel Vlaminghen.* Gezien deze praktijken is het niet verbazingwekkend dat, hetzij in verband met Leidse schadeclaims op Vlamingen, dan wel uit vrees voor spionage, de in Holland verblijvende groep Brugse ambachtslieden in Leiden in gijzeling wordt gehouden. Weliswaar had Brugge door het verlenen van een vrijgeleide aan Dordtse kooplieden in oktober 1303 nog geprobeerd een mooi gebaar in Hollandse richting te maken, maar spoedig werd er toch aan allerlei Hollandse kooplieden schade berokkend, waarvan de afwikkeling bleef slepen tot 1311.⁴⁹

Of een kwestie waarvoor Leidse schepenen in 1311 aan graaf Willem III opgaf deden van de schade die aan Leidse burgers was toegebracht als gevolg van een beroving door heer Jan van Barlare, bij Zandhoven en bij Herentals in de buurt

van het Brabantse Lier, ook op zo'n oude zaak uit de Zeeuwse oorlog betrekking had, is niet duidelijk. Wel zien we bij die kwestie enkele Leidse handelaren actief in Brabant. Met hun schadebedragen waren het: Dierick van Haerlem 54 pond Hollands, Willem van Dobbe 40 pond Hollands, Dierick van Dobbe 16 pond Hollands; daarnaast gezamenlijk Dierick van Haerlem, Nicolaes Tierloet en Jan Porters sone 6 pond Hollands.⁵⁰ Deze handelaren hoorden duidelijk tot de Leidse elite en voor een deel zelfs tot riddermatige geslachten.

Het is overigens zeer de vraag wat de gegijzelde Bruggelingen, en wel als groep, in het noorden deden. Hoorden zij wellicht tot de eerste golf van zuiderlingen die zich aangetrokken voelden door de nieuwe mogelijkheden in de snel groeiende economie van het noorden? Verbleven zij op het moment van het uitbreken van de vijandelijkheden wellicht zelfs als adviseurs in de stad? Het is in elk geval heel onwaarschijnlijk dat zij gedurende hun Leidse verblijf niet betrokken zouden zijn geraakt bij de ontluikende lakennijverheid.

De eerste vermelding van de Voldersgracht in 1316 bewijst dat een decennium na hun gijzeling het aantal volders zo was toegenomen (en geconcentreerd daar waar de later overkluisde gracht hun afval snel kon opnemen) dat ze naamgevend werden voor deze straat. Dat die bovendien ten dele liep door het bon dat naar de oudste Leidse wolopslagloods Wolhuisvierendeel heette en waar uiterlijk in 1341 de Weverssteeg liep, onderstreept de concentratie van de textielnijverheid. Dat in de Weversteeg de heren Haertgherus Textor en Karstancius Textor (Hartger Wever en Kerstant Wever) woonden, die al in 1331 en 1337 worden genoemd, maakt duidelijk dat waarschijnlijk een veel eerdere concentratie van het weversambacht aanleiding voor die naamgeving is geweest.⁵¹

Toch zal de werkelijke uitbreiding van de nijverheid en daarmee van de bevolking in het oudste stadscentrum vooralsnog beperkt zijn geweest en zich vooral pas na 1300 hebben gemanifesteerd.

Onderwijs

Overigens is de zorg voor goed onderwijs misschien wel de belangrijkste stimulans geweest die een samenleving in ontwikkeling kon gebruiken. Immers net zoals anno 2008 geldt dat voor economische ontwikkeling scholing en kennis niet gemist kunnen worden. Weliswaar gold sinds het Vierde Lateraans Concilie van 1215 het kerkelijke voorschrift dat aan iedere parochiekerk – dus ook aan dorpskerken – een school verbonden moest zijn, maar vooral de steden werden de kweekkassen van kennis. Het is dan ook heel aannemelijk dat reeds lang voor

Onderwijzer met zes leerlingen. Miniatuur in een Somme le Roi, ca. 1325. Cambridge, St. John's College, hs. S.30, fol. 72r.

de eerste vermelding van een Leidse schoolmeester kwalitatief hoogstaand onderwijs in Leiden gegarandeerd was.⁵²

De recent geuite veronderstelling dat de stichting van een Leidse school verband zou houden met de overdracht van het patronaatsrecht van de Pieterskerk aan de Duitse orde, waarmee het van grafelijke kapel tot parochiekerk werd,⁵³ acht ik dan ook om meerdere redenen onhoudbaar. Allereerst is er geen tegenstelling tussen het feit dat een persoon of een instelling het patronaatsrecht over een kerk bezit en het functioneren van dat godshuis als parochiekerk. Het definitieve antwoord op de vraag wanneer formeel de Pieterskerk parochiekerk werd, zal wel nooit gegeven kunnen worden, maar ik zie dat moment toch veel vroeger liggen, minstens kort nadat het gebied van Leiden een afzonderlijke juridische status kreeg, los van het moederambacht en de moederparochie Zoeterwoude, dus waarschijnlijk kort voor 1200. Maar bovendien is het ondenkbaar dat de kerken van de belangrijkste grafelijke residenties het zonder schoolmeester zouden moeten stellen. Gelijktijdig is het juist in dat licht logisch dat het recht tot het aanstellen van de schoolmeesters in grafelijke handen was, en pas geleidelijk werd afgestaan; het eerst in Dordrecht in of vóór 1291.

Ik ga er daarom van uit dat iemand als magister Gerard van Leiden, die in de uitbreiding van het stadsrecht van 1266 en de daarop volgende stukken over het patronaatsrecht wordt genoemd als *rector ecclesie* in Leiden,⁵⁴ en die ook bekend

staat als clericus, of *secretarys* van Floris V en kanunnik van Sint Marie in Utrecht, ook de leiding heeft gehad over de Leidse school. Zonder de in de 13de eeuw opgekweekte kwaliteit is het ook ondenkbaar dat in 1324 graaf Willem III in zijn kanselarij zo'n grote groep Leidse klerken had opgenomen en vooral dat hij in 1324 aan zijn dochter Margaretha, bij haar huwelijk met rooms-koning Lodewijk de Beier, de Leidse *scoelmeyster* Andries als secretaris en zegelbewaarder meegaf. Het volgende jaar kreeg hij als *garchon maistre Andriu de Leyde, qui est a medame le royne* (meesterknaap Andries van Leiden, die bij mevrouw de koningin werkt) een geldbedrag ten geschenke van gravin Johanna, de echtgenote van Willem III.⁵⁵ Toen het koninklijk echtpaar, vier jaar later bij een plechtige – zij het volgens de in Avignon residerende paus enigszins illegale – ceremonie in Rome tot keizer en keizerin werd gekroond, stond meester Andries aan hun zijde.⁵⁶ Een Leidenaar die het tot de voorste rijen bij een keizerskroning brengt, moet wel over buitengewone capaciteiten hebben beschikt. Anders zou hij ook aan een keizerlijk hof als dat van München nooit volwaardig hebben kunnen meedraaien.

Als het al nodig was, had meester Andries in 1322 als lid van de hierboven genoemde onderzoekscommissie die het financieel reilen en zeilen van de Kennemer rentmeester Willem moest onderzoeken, zich in de grafelijke kijker kunnen plaatsen. Vanaf 1324 tot het overlijden van de keizerin – in 1356 – was magister Andries voortdurend in haar dienst, waarvoor hij als beloning een kanonikaat ontving van de hoofdkerk van Henegouwen, de Eglise St. Waudru in Mons,⁵⁷ om pas na haar dood in zijn geboortestad terug te keren. Daar moeten hij en de grootste geest die 14de-eeuws Leiden heeft voortgebracht, Filips van Leiden, elkaar ontmoet hebben.

Van magister Gerard in de 14de eeuw, tot doctor Filips van Leiden een eeuw later loopt een ononderbroken lijn van intellectuele scholing die – weliswaar bekroond door een universitaire studie elders – evenzeer de ontдорping van Leiden markeert. Het leerlingental van de Leidse school zal ongetwijfeld een stijgende lijn te zien hebben gegeven, naar gelang de bevolking als geheel groeide.

Stadsvergroting: het Hogeland nogmaals herbezien

De verwachte toename van de bevolking kan vooralsnog slechts een plek gevonden hebben in de uitbreiding van de stad op het Rijneland, dus op het Hogeland. Immers, pas in het midden van de 14de eeuw kwamen grote delen van het grafelijk gebied ter beschikking voor bebouwing, snel gevolgd door de uitbreidingen

Stadsuitbreidingen in de 13de en 14de eeuw. Tekening Bert de Jonge, afd. Stedenbouw Leiden.

van 1346 en 1386. Er is al veel geschreven over de geleidelijke verstedelijking van het westelijke deel van het Waardeiland en de stand van zaken is prima samengevat in de geschiedenis van Leiden.⁵⁸

Dat er geleidelijk een voorstad op het formeel nog steeds Leiderdorpse Waardeiland was ontstaan, werd voor het eerst in alle hevigheid duidelijk toen in 1292 met de toename van het aantal op Leiden geïnteresseerde bewoners van dat gebied een spanning ontstond tussen hun kerkelijke plicht om in Leiderdorp ter kerke te gaan, en de praktijk om dat in Leiden te doen. De parochiegrens werd daarmee een heet hangijzer. In dit geval ging het nog slechts om het gebied tussen de *fossato vulgariter dicto Burghgrafte* (gracht, in de volksmond genoemd Burchtgracht) tot aan de *Pontem Veterem* (Oude brug), dus tussen Burchtgracht en de Visbrug.⁵⁹

Als begrenzingen van de Burchtgracht worden in de processtukken aangegeven de schuur van Jan Philipsz., die daar al in 1281 gewoond zou hebben, *ex parte meridionali* (aan de zuidkant) en *ex altera*, dus aan de andere kant, de schuur van iemand die de uitgever van het oorkondenboek als Auezoeten aanduidt, en Van der Vlist als Ane of Arnout Zoete, die dezelfde was als de Leidse schepen die in 1297 voor de huwelijksluiting naar Ipswich reisde.

Er resteren ondanks alle eraan gewijde regels twee problemen. Allereerst: wat wordt met *meridionalis* (zuidelijk) bedoeld? Dat is namelijk minder vanzelfsprekend dan het lijkt. Een voortdurend terugkerend probleem in de belendingen in Hollandse bronnen uit de middeleeuwen is dat de namen van de windstreken vaak op een andere manier worden gebruikt dan wij nu gewend zijn. West en oost zijn daarbij alternatieven voor links en rechts. In de grafelijke bronnen komen de veengebieden ten noorden en ten zuiden van de Rijn consequent voor als Beoosten en Bewesten Rine. Daarbij is de bedding van de Rijn dus als Zuid-Noordas gedacht. We komen datzelfde gebruik in Zeeland tegen bij de aanduidingen Bewester en Beoosterschelde. In heel wat Leidse transportakten is datzelfde gebruik aan te treffen, met als logisch gevolg dat noord en zuid de betekenissen voor en achter, of zelfs oost en west krijgen. Als die betekenis ook hier is gebruikt, betekent het dat Jan Philipsz. aan de oostkant van de Burchtgracht en Arnout Zoet aan de westzijde hun bezit hadden liggen. Dit zou kunnen kloppen met de akte van belening van Daniel uten Waarde in 1281 door de graaf van Holland met enkele hofsteden tussen de Burchtgracht en de latere St. Pancraskerkgracht, die door Dammaes Dircksz. van Haerlem, Jan Philipsz. en Got Hanne gebruikt werden.⁶⁰ Bovendien maakt het duidelijk hoe Arnout/Arnulf al zo snel tot de Leidse elite behoorde: als bewoner van het gebied aan de voet van de Burcht leefde hij letterlijk in de nabijheid van de macht.

Wat het karakter van de genoemde hofsteden is geweest, wordt uit bovengenoemd processtuk niet duidelijk. Als op 16 april 1293 de domproost Adolph van Waldeck een klacht behandelt dat ondanks de eerdere uitspraak de inwoners van het bedoelde gebied niettemin de kerk van Leiderdorp mijden, wordt het terrein omschreven als gelegen *inter fossam dictam Borchgraft et Antiquum Pontem in Leyden iuxta castrum*, waar velen hun *mansiones et domicilia* hebben.⁶¹ Daarmee lijkt een combinatie van hoeven, mogelijk met een agrarisch karakter, en behuizingen van een ander type te worden bedoeld.

Op 25 april herhaalde de landdeken van Rijnland de eerdere uitspraak dat de in het gebied zich bevindende *homines, mansiones et orrea* (mensen, hoeven en schuren) ook wat betreft de betaling van tienden en andere verplichtingen echt onder de kerk van Leiderdorp vallen. Op dezelfde dag werd dit nog gepreciseerd tot verplicht kerkbezoek in Leiderdorp en betaling als men in de hoeven en schuren *pecora sive alia bona de consuetudine decimalia* (vee of andere goederen waarover gebruikelijk diensten zouden moeten worden betaald) zou hebben. Deze toevoeging versterkt de indruk dat minstens een substantieel deel van de

inwoners van het gebied nog ter plaatse een boerenbedrijfje runde, waarvan de Leiderdorpse pastoor de inkomsten niet wilde mislopen. Indien de hierboven genoemde koopman Dierick van Haerlem, die in 1311 het slachtoffer was van een beroving in Brabant, een zoon was van Dammaes Dircksz. van Haarlem die in 1281 een hofstede in gebruik had op het land dat Daniel uten Waarde van Floris V in leen ontving, zou dit echter een sterke aanwijzing kunnen zijn voor het feit dat een deel van de bewoning op het Hogeland al vroeg een commerciële bestemming had gekregen.

Hoe dan ook ging het parochieconflict in eerste instantie om het gebied direct aan de voet van de burchtheuvel, waarbij Arnout Zoete zich (als mijn redenering klopt) binnen het al verstedelijkte terrein bevond, terwijl Jan Phillipsz. waarschijnlijk aan de Nieuwe Rijn, maar ten oosten van de Burchtgracht op nog (even) puur Leiderdorpse grond woonde. Maar het zou nog maar een paar jaren duren, voordat ook hierin verandering zou komen. De beroemde schenking van 2½ morgen land *alrenast der Burch van Leiden* door Floris V in 1294 of 1295 aan Rutger de Schoenmaker en zijn broer Kerstant vormde de basis voor de verdere inlijving van het gebied tot aan de Hooigracht binnen de stedelijke sfeer.

Er is overigens een zeer interessante mogelijkheid waarop voor zover ik weet nooit eerder is gewezen, namelijk dat al in de jaren 1280 is gestreefd naar een uitbreiding van Leiden aan de westkant van de stad. In hetzelfde jaar waarin Daniel uten Waarde werd beleend met enkele hofsteden op het Hogeland, die lagen in het gebied waarin anno 1294 Rutger en Kerstant als projectontwikkelaars actief werden, hebben abt Floris, en convent van het klooster Egmond een *communem terram Arnesti in Buchusen iacentem* (een compleet stuk land van Ernst, gelegen in Boshuizen) tegen een jaarlijkse betaling van 14 schellingen in erfhuur afgestaan aan Rutger Kerstantsz., burger van Leiden, en diens vrouw Aleid. Deze bezitsoverdracht zou duren zolang de langstlevende van beiden zou leven, en overgaan op hun kinderen en het nageslacht daarvan en met het recht op verkoop of verhuur aan derden, op voorwaarde van tijdige verwittiging van de abdij.⁶²

Al in 1260 hadden schepenen van Leiden een verklaring afgegeven dat dit terrein – ter grootte van acht morgen – dat wijlen Ernst van Boshuizen van de abdij had gehouden, aan diens minderjarige dochters Margareta en Wiburga in erfhuur was gegeven.⁶³ Het ligt voor de hand dat de Rutger Kerstantsz., burger van Leiden, uit 1281 dezelfde is die dertien jaar later met zijn broer Kerstant een nieuwe kans grijpt, maar nu op het Waardeiland.

Op basis van al deze overwegingen kunnen we stellen dat omstreeks 1300 zowel in de Burchstreng als in het bon Kerkvierendeel, waar in 1314 de eerste Pancras-kapel zou gaan verrijzen, al sprake was van een zodanig substantiële bewoning, dat deze de inzet van een conflict over de parochiegrenzen (en dus vooral over de kerkelijke inkomsten) kon worden, maar gelijktijdig, dat het nog hoofdzakelijk ging om agrarische bebouwing, met een toenemende bijmenging van patricische en ambachtelijke bewoners. Het lijkt me daarom veilig om te stellen dat omstreeks 1300 maximaal in de bonnen Burchstreng en Kerkvierendeel tezamen een derde van de bebouwing aan het einde van de 15de eeuw, met de bijbehorende gezinnen was verrezen. Dit betekent – terugredenerend vanuit de gegevens uit de late middeleeuwen – maximaal circa 90 huizen en 423 tot 495 inwoners.

De bevolking opnieuw gewogen

De bevolkingsgroei van Leiden tussen 1250 en 1497 is het gevolg geweest van diverse dynamieken. In materiële zin waren dit de invulling van de open ruimten binnen de bestaande stadsdelen, de uitbreidingen van het stedelijk grondgebied die telkens de ruimte schiepen voor verdere bevolkingstoename en die bestaande extramurale populaties opnamen in de stad. In fysieke zin was dit het geheel van migratie, geboorte en sterfte. Dit leidde tot een deels schoksgewijze ontwikkeling, doordat bijvoorbeeld in het geval van Maredorp in de jaren na 1346 een bestaande nederzetting werd geïncorporeerd. Deels was de ontwikkeling geleidelijk als gevolg van immigratie, die allereerst waarschijnlijk bestond uit ambachtlieden die de nieuwe kansen in de 'booming towns' van de westelijke Nederlanden roken. Die vorm van migratie wordt als 'pull-migration' aangeduid. Pas na 1350 onderging het Hollandse platteland een structuurverandering, die tot uitstoot van ongeschoolde arbeidskrachten en daarmee tot 'push-migration' leidde. In alle gevallen werd een groeibeweging van de bevolking na het midden van de 14de eeuw regelmatig onderbroken doordat epidemische ziekten een aanslag op de groei betekenden.

Overzien we nu het geheel, dan betekent dit dat Leiden omstreeks 1300 kan zijn gegroeid van ruwweg 1.250 naar ruwweg maximaal 1.900 inwoners, het resultaat van een groei naar ongeveer 1.370 inwoners in het oudste stadsdeel vermeerderd met de maximaal 495 inwoners van het Hogeland, en wellicht enkele tientallen in prille woonbebouwing waar de toegangswegen de stad bereikten. Dit betekent tevens dat de volgende halve eeuw de echte explosie van de stad, met een ruime verdubbeling van het inwonertal te zien gaat geven. Daarmee

heeft de ontдорping van Leiden omstreeks 1300 een stadje met een potentieel opgeleverd, maar moet de rijping nog komen.

Een muurloze stad

Traditioneel hoort bij het beeld van een middeleeuwse stad, in de antithese met een dorp, de aanwezigheid van muren. Boeiend is echter dat uit allerlei gegevens, zoals bijvoorbeeld die betreffende het eerste stenen huis aan het Steenschuur,⁶⁴ blijkt dat Leiden omstreeks 1300 geen integraal ommuurde stad was. Langs het Rapenburg heeft (later) wel een muur gestaan, die ongetwijfeld verband houdt met het feit dat aan die zijde de grafelijke residentie lag. Deze muur is echter op grond van geschreven bronnen niet eerder te dateren dan 1329, en uiteraard verdwenen toen de stadsvergroting van de jaren 1386-1389 een herschikking van de stedelijke ruimte ten gevolge had.

Als de mededeling van Filips van Leiden over de beroemde telg uit de Rijswijclan, Theodericus de filiis Franconis (Dirk Vrankenz.), die verantwoordelijk was voor de *incepta fortalicia et murorum ambitus* (de begonnen fortificaties en de ring van muren), geen pluimstrijkerige overdrijving is, maar inderdaad betekent dat Dirk de initiator was,⁶⁵ kan de start van de muurbouw niet eerder dan met het begin van diens politieke carrière – waarschijnlijk in 1324 – zijn begonnen. Vermoedelijk was – gezien de financiering in slakkengang door de steengelden die de nieuwe poorters betaalden – die muur nauwelijks gereed, toen zij alweer overbodig werd.

Gelijktijdig betekent dit dat de stad van omstreeks 1300 slechts door haar grachten en wellicht door een houten palissade beschermd werd. Interessant is daarbij bovendien de vraag of in de formulering *fortalicia et murorum ambitus* met beide begrippen in wezen een zelfde element wordt aangeduid, of dat hier nadrukkelijk de twee afzonderlijke onderdelen van de stedelijke omwalling worden genoemd, namelijk enerzijds de kring der muren (met inbegrip van de muurtorens) én anderzijds de in die muren opgenomen of verwerkte verdedigingswerken (maar in dit geval dus vooral de poortgebouwen). In dat laatste geval zouden ook de toegangen tot het stedelijke gebied vóór 1324 nauwelijks meer dan slagbomen geweest kunnen zijn.

In ieder geval betekent dit dat Leiden omstreeks 1300 bepaald geen verdedigbare stad genoemd mag worden en dat de Burcht als wijk- en verdedigingsplaats zijn waarde minstens tot het midden van der 14de eeuw heeft behouden. Het is daarom zeer de vraag welke aanblik Leiden heeft geboden aan graaf Willem III

toen deze er in september 1329 zijn arbitrale uitspraak kwam doen in de Lichtenbergse kwestie. Ongetwijfeld kwam hij vanuit Den Haag, waar hij de rekeningen van de rekenplichtige ambtenaren had afgehoord, en volgde hij de oude weg langs de flanken van de duinen tot aan het Haagsche Schouw, om vandaar langs de zuidelijke Rijnoever de stad te naderen. Mogelijk passeerde hij zelfs een enkele steenbakkerij, die probeerde te voldoen aan de vraag die nu sterk voelbaar begon te worden in een stad waar het geklop van het weefgetouw de harteklop van het economisch leven begon te vormen. Op de tegenoverliggende oever ontwaarde hij het Maredorp, waar een kleine kapel in aanbouw was met een toren die sterk leek op die van de houten St. Pancraskapel, die echter verscholen lag achter het imposante lichaam van de Burcht die van veraf het profiel van de stad moet hebben bepaald, samen met de massieve toren van het Gravensteen.

Langs het Noordeinde kunnen al enkele optrekjes zijn verrezen als onderdeel van een zich aarzelend vormende voorstad, die nog geheel Zoeterwouds grondgebied was. Maar wat vooral opviel, was de groene zone langs de omgrachting die spoedig 'oude vest' zou gaan heten en enige tijd later Rapenburg. Een ophaalbrug – genoemd naar St. Anthonis – verschaftte toegang over de laatste kronkeling van de oude Vliet, daar waar die in de Rijn uitmondde, die het meest westelijke deel van het Rapenburg vormde.⁶⁶ Een houten palissade, met daarin de eerste, nog houten, Haagpoort, na zijn verstening als Witte poort aangeduid, schermde de doorgang, de stad in af. Daarachter lag een nog ternauwernood ontдорpte gemeenschap, die in geen enkele verhouding stond met het Gent dat Willem III een week later zou bezoeken: een stad met zo'n 50.000 inwoners, die bruiste en stormde. En zelfs een gemeenschap die nog een lange weg te gaan had tot het Leiden omstreeks 1400.

Noten

- 1 In het bijzonder het eerste hoofdstuk van Ed van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad I: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) vat de bekende gegevens uitstekend samen.
- 2 F.W.N. Hugenholtz, 'Graaf Willem III "de Goede". (De geschiedenis van een bijnaam)', *Tijdschrift voor geschiedenis* 65 (1952) 136-149.
- 3 J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de Late Middeleeuwen* (Leuven 1995) 11-14, 101-110.
- 4 Voor het internationale optreden van Willem III biedt bijna tachtig jaar na het verschijnen het boek van H.S. Lucas, *The Low Countries and the Hundred Years' War, 1326-1347* (Philadelphia 1976, ongewijzigde herdruk van de eerste editie Ann Arbor 1929) nog steeds het beste overzicht, in het bijzonder hoofdstuk III 'The political position of William, Count of Hainault, Holland and Zeeland (1328-1332)', 79 ff.
- 5 Smit, *Vorst en onderdaan*, 13. Voor de rol van Johanna/Jeanne zie A.B. Mulder-Bakker, 'Met recht van spreken. Johanna van Valois, gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen (ca. 1297-1353)', *Jaarboek voor vrouwen geschiedenis* 16 (1996) 37-56.
- 6 Zie hiervoor o.a. Dick E.H. de Boer, 'Mittelpunkt in der Ferne. Die Rolle Straubings in der holländisch-bayrischen Verwaltung um 1390' in: A. Huber en J. Prammer (eds.), *1100 Jahre Straubing, 897-1997* (Straubing 1998) 119-148; en dez., 'Positioning Princely Power. Dynastic Policy and the Instruments of Authority used by the Counts of Holland, 1299-1433' in: M. Gosman, A.J. Vanderjagt en J.R. Veenstra, *The growth of authority in the medieval west. Selected proceedings of the international conference Groningen 6-9 November 1997*. Mediaevalia Groningana XXV (Groningen 1999) 1-25.
- 7 Dezelfde constatering deed Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 25.
- 8 Bij gebrek aan een goede, moderne editie moet nog steeds worden teruggegrepen op F. Sweertius, *Rerum Belgicarum annales, chronici et historici* (Francofurti 1620) 196.
- 9 J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* [verder: OHZ] IV: 1278 tot 1291 (Assen 1997) 722, nr. 2396.
- 10 J.F. Niermeijer, *Bronnen voor de economische geschiedenis van het beneden-Maasgebied I: 1104-1399* ('s-Gravenhage 1968) 62, nr. 126.
- 11 Kruisheer, OHZ IV, 317-318, nr. 2095.
- 12 M. Slingerland, 'Wie zal dat betalen? De financiering van Floris' machtspolitiek' in: E.H.P. Cordfunke e.a. (eds.) *Handel en wandel in de dertiende eeuw* (Muiderberg 1986) 59-69.
- 13 Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', m.n. 54 en nt. 300; gedachte op basis van Van Oerle, zie volgende noot.
- 14 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedsbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw I: Beschrijving* (Leiden 1975) 75-76; en Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemin Fock en A.J. van Dissel (eds.), *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht II: De Papepel* (Leiden 1987) 163-165.
- 15 Bv. eerste vermelding Regionaal Archief Leiden [verder: RAL], Archieven van de Kerken, inv.nr. 235, d.d. 5 juni 1413, en ligging heel duidelijk in Archief Gasthuizen, inv.nr. 375, d.d. 23 oktober 1450.

- 16 Zie J.W.J. Burgers, *De Rijmkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)* (Hilversum 1999) 408.
- 17 RAL, Archieven van het stadsbestuur (1253) 1290-1575 (1858) [verder: SA I], inv.nr. 112.
- 18 SA I, inv.nr. 115.
- 19 Ik doel hier op het in het Leidse stadsrecht van 1266 als enige stad in Holland vastgelegde verplichting om ten tijde van oorlog de tenten van de graaf te bewaken, als een soort elitegarde.
- 20 F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) 310.
- 21 D.E.H. de Boer, "Hongher naar meer". De Hollandse en Zeeuwse steden en de overgang naar de Avesnes, 1290-1320' in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (eds.), *1299. Eén graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000) 128-143, m.n. 128. Zie ook J.G. Smit, 'Noordnederlandse leden van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Halle', *De Nederlandsche Leeuw* 112 (1995) kol. 487-503, die overigens nog uitgaat van de vroeger aangenomen, maar inmiddels achterhaalde stichtingsdatum van 1341 of 1344 voor deze broederschap.
- 22 A. Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400* (Den Haag 1993) 48 ff.
- 23 Ik volg hier de vertaling in *Willem Procurator, Kroniek, editie en vertaling van het Chronicon van Willelmus Procurator*. Ed. en vert. M. Gumbert-Hepp, m.m.v. J.P. Gumbert (Hilversum 2001) 481, met enkele kleine aanpassingen, die de procedures aan het hof beter recht doen.
- 24 Gumbert-Hepp, *Willem Procurator*, 481 nt.
- 9, verwijst naar de door Frans van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland II* (Leyden 1754) 488 uitgeven tekst d.d. 23 september 1329. De tekst bij Van Mieris stelt dat er een *twist vees twischen heren Zueder van Vyanden, Jan van Luchtenberch ende haren helperen an die ene zide, ende die stat van Utrecht ende horen helperen op die ander zide, dat ene wile tyds buten vreden stont* en dat de bisschop hem in Henegouwen een verzoek had gestuurd om vrede te doen. De graaf vervolgt in het stuk dat hij vrede had gedaan, maar ten onrechte de heer van der Lek bij de helpers van heer Zweder had gerekend, en dat nu had rechtgezet, en dat ze intussen waren *ghebleven van allen twi*, maar dat hij het nog steeds *in onsen segghen* had.
- 25 De Vlaamse graaf Lodewijk van Nevers (1322-1346) was op 21 juli 1320 getrouwd met de toen pas achtjarige dochter van de Franse koning Filips V, Margaretha. Haar inhuldiging in Vlaanderen werd ernstig verhinderd door het uitbreken van de Vlaamse 'boeren-opstand' in 1323. Haar eerste bezoek aan Gent vond blijkbaar pas plaats nadat in de slag bij Cassel – op 22 en 23 september 1328 – de nieuwe Franse koning Filips van Valois zijn Vlaamse vazal beslissend te hulp was gekomen. *Lexikon des Mittelalters. Sechster band* (München 1992) K. 240-241 18. M. (Margaretha) v. Frankreich, Gfn.v. Flandern. Op 29 november 1330 schonk Margaretha het leven aan haar eerste zoon Lodewijk van Male.
- 26 Het beste overzicht vindt men in de door J.A. van Houtte (e.a.) geredigeerde ('oude') *Algemene Geschiedenis der Nederlanden III* (Utrecht etc. 1951) i.h.b. de hoofdstukken van J.F. Niermeijer, 'Henegouwen, Holland en Zeeland onder Willem III en Willem IV van Avesnes', m.n. 75-75; en

- dez. 'Het Sticht Utrecht, Gelre en de Friese landen in de veertiende eeuw', m.n. 125-130.
- 27 J.W. Marsilje, 'Het economisch leven' in: Marsilje en Van Maanen, *Leiden* I, m.n. 95-97; en dez., 'Bestonden er in het middeleeuwse Leiden volwaardige gilden?', *Leids Jaarboekje* 91 (1999) 49-58. Van Kan, *Sleutels tot de macht*, 126, vermoedde eveneens spanningen, maar hield het erop dat 'de gang van zaken zich aan onze waarneming onttrekt'.
- 28 De kwestie is mooi samengevat bij R.P. de Graaf, *Oorlog om Holland, 1000-1375* (Hilversum 1996) 107-108.
- 29 Den Haag, Nationaal Archief, Archief van de graven van Holland 880-1582, inv.nr. 242, Groot register Noordholland EL 2, fol. 61v, nr. 399. Vgl. Van Mieris, *Groot charterboek* II, 485 en Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, 65. Zie voor de ontwikkeling van de grafelijke woning en de aanpalende terreinen: Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 26 ff, die ook en passant melding maakt van het grafelijk bezoek in 1329, zonder dit echter inhoudelijk te duiden.
- 30 Zie uitvoerig Van Kan, *Sleutels tot de macht*, 30 ff. en 169-176.
- 31 De uitgave door W. Prevenier en J.G. Smit (eds.), *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland vóór 1544*. Dl. I 1276-1433. Eerste stuk: *Inleiding, lijsten en indices* ('s-Gravenhage 1991); en dez., Tweede stuk: *Teksten* ('s-Gravenhage 1987), maakte het mogelijk een beeld te krijgen van deze ontwikkeling. Zie ook De Boer, "'Hongher" naar meer', m.n. 136 ff.
- 32 Prevenier en Smit, *Bronnen dagvaarten*. I. Tweede stuk, 19, nr. 40; zie ook De Boer, "'Hongher" naar meer', 141.
- 33 Van Kan, *Sleutels tot de macht*, bijlage 8.
- 34 Prevenier en Smit, *Bronnen dagvaarten*. I. Tweede stuk, 28, nr. 53.
- 35 De gebeurtenissen zijn gedetailleerd beschreven bij J.W. Verkaik, *De moord op graaf Floris V* (Hilversum 1995) 18 ff.
- 36 Verkaik, *De moord*, 20; voor de details: Prevenier en Smit, *Bronnen dagvaarten*. I. Tweede stuk, 9, nr. 17.
- 37 Van Kan, *Sleutels tot de macht*, m.n. 311. 33, 37, 45, 110, 119, 263, 305 // 57, 282, 283, 285, 286
- 38 E.C. Dijkhof met medewerking van J.G. Kruisheer, *OHZ V: 1291 tot 1299* (Den Haag 2005) 725, nr. 3221; Prevenier en Smit, *Bronnen dagvaarten*. I. Tweede stuk, 8-9, nr. 16.
- 39 Dijkhof en Kruisheer, *OHZ V*, 733-36, nr. 3224; Prevenier en Smit, *Bronnen dagvaarten*. I. Tweede stuk, 9, nr. 17.
- 40 Dick E.H. de Boer, 'Leiden in de middeleeuwen' in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (eds.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 33-46 en 198-201 (noten), i.h.b. 37-38.
- 41 H.A. van Oerle en H.H. Vos, 'De Leidse waterkant' in: D.E.H. de Boer e.a., *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1980* (Leiden 1981) 35-41.
- 42 Deze aantallen zijn gebaseerd op de in de literatuur vaak aangehouden omrekenfactoren van 4.7 voor een stedelijke en 5.5 voor een meer landelijke bevolking. Zie bijvoorbeeld R. van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum 1987).
- 43 Een mooi overzicht hiervan is te vinden in Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 55 ff.
- 44 J.G. Kruisheer, *OHZ III: 1256 tot 1278* (Assen/Maastricht 1992) 894-895, nr. 1767. Zie uitvoeriger D.E.H. de Boer, 'Op weg naar volwassenheid. De ontwikkeling van productie en consumptie in de Hollandse en Zeeuwse steden in de dertiende

- eeuw' in: E.H.P. Cordfunke e.a. (eds.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen 1988) 28-43, m.n. 39 ff. (waar de datum van de oorkonde op 15 maart 1278 is gesteld).
- 45 Dijkhof en Kruisheer, *OHZ* V, 326-327, nr. 2825.
- 46 E.T. van der Vlist, 'De Weversteeg te Leiden in de middeleeuwen. Een verkenning aan de hand van een veertiende-eeuwse oorkonde' in: Moes en De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 47-51 en 200-201 (noten).
- 47 De Graaf, *Oorlog om Holland*, 194 ff.; zie ook J.W.J. Burgers (ed.), *Rijmkroniek van Holland (366-1305) door een anonieme auteur en Melis Stoke* (Den Haag 2004) 439 ff. De aanduiding 'guerre de Zélande' ontleende ik aan de bronnenpublicatie van J.-J. De Smet, waarin de gegevens over de Brugse ballingen vermeld zijn: 'Mémoire sur la guerre de Zélande (1303-1305)', *Nouveaux mémoires de l'Académie Royale des Sciences et Belles-lettres de Bruxelles* 18 (1845).
- 48 A. Janse (ed.), *Johan Huysen van Kattendijke-kroniek. Die historie of die cronicke van Hollant, van Zeelant ende van Vrieslant ende van den Stichte van Utrecht* (Den Haag 2005) 319-320. Ook in de kroniek van Melis Stoke: Burgers, *Rijmkroniek*, 427, vs. 11510 ff.
- 49 Niermeijer, *Bronnen economische geschiedenis*, 80, nr. 166 en 87-92, nr. 184.
- 50 Van Kan, *Sleutels tot de macht*, 19, overigens zonder Willem van der Dobbe, Claes Tierloet en Jan Porters sone te noemen, waarvan ik bij de laatste een verschrijving of verlezing voor Potters vermoed. Niermeijer, *Bronnen economische geschiedenis*, 93, nr. 187. Niermeijer leest overigens Tierloet in plaats van Tierloet.
- 51 Van der Vlist, 'Weversteeg', 47, 50 en 201 (noten 8 en 24).
- 52 Hoewel het moeilijk is om situaties met elkaar te vergelijken, lijkt het bijvoorbeeld onwaarschijnlijk dat een Gronings gehucht als Franssum in de 13de eeuw wél en Leiden géén school gehad zou hebben. Over de schoolmeester van Farmsum in het jaar 1232 zie H.Th.M. Lambooi en J.A. Mol (eds.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum/Leeuwarden 2001) 349.
- 53 J. Verbij-Schilling, 'Kerk en cultuur' in: Marsilje en Van Maanen, *Leiden* I, m.n. 178.
- 54 J.G. Kruisheer, *OHZ* II: 1222 tot 1256 (Assen/Maastricht 1986) 589; dez., *OHZ* III, 401, 467, 470, 521, 536, 587, 769, 868, 937, IV, 113, 232, 391, 407, 409, 413, 497, 548, 552, 683, 685, 689, 690 en 747.
- 55 H.J. Smit (ed.), *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis. I. Rekeningen van Jan II en Philippine van Luxemburg, Johanna van Valois en Willem IV*. WHG 3e Serie 46 (Utrecht 1924) 189.
- 56 Zie ook D.E.H. de Boer, 'Een ruiten heer in de leeuwenkuil. Persoon en betekenis van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren (1336-1404)' in: B. Toussaint en P. van de Velde, *Aspecten van de Hollandse biografie* (Kampen 1992) 65-90.
- 57 O.a. L. Devillers (ed.), *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. I (Brussel 1881) 353 en 610.
- 58 Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', m.n. 32 ff.
- 59 Ik citeer hier de nieuwste editie in Dijkhof en Kruisheer, *OHZ* V, 230-232, nr. 2745.
- 60 Van Kan, *Sleutels tot de macht*, 29.
- 61 Dijkhof en Kruisheer, *OHZ* V, 281-282, nr. 2787.

- 62 Kruisheer, *OHZ* IV, 151-153, nr. 1958.
63 Kruisheer, *OHZ* III, 250-251, nr. 1244.
64 Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 52.
65 P.C. Molhuysen, *Philippus de Leyden. De cura reipublicae et sorte principantis. Opnieuw uitgegeven met de inleiding van R. Fruin* ('s-Gravenhage 1915) 253, Casus LX, 29.
66 Omdat er bij bodemonderzoek nooit enig spoor is gevonden van een Vlietmonding in de Rijn, kan het niet anders dan dat de Papengracht en het meest westelijke deel

van de Voldersgracht (Langebrug) een kanalisatie zijn van de als 'donkere gracht' onder de westelijke gevelrij van het Pieterskerkhof en het Begijnhof verder lopende Vliet. Zie ook D.E.H. de Boer, 'De Vest aan het Rapenburg' in: Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel (eds.), *Het Rapenburg* IVa: *Leeuwenhorst* (Leiden 1989) 3-7 en R.C.J. van Maanen, 'De "Witte Poort aan de Vliet", de "Coninxwech" en de route naar Zoeterwoude', *Leids Jaarboekje* 85 (1993) 38-49.

Bedelende leproos met bel. Afbeelding in de marge van een Pontificale uit Engeland, eerste kwart 15de eeuw. British Library, Londen, hs. Lansdowne 451, fol. 127r.

Een stad op de drempel van volwassenheid

Leiden rond 1400

Ariela Netiv

Leiden in 1300 was duidelijk een stad: een samenlevingsvorm met de grootste bevolkingsconcentratie binnen een bepaalde politiek-economische ruimte en een plaats met één of meer niet-agrarische centrale functies.¹ In de eeuw tot 1400 had deze stad zich in allerlei opzichten ontwikkeld: ruimtelijk, bestuurlijk, economisch en sociaal.

De groei van de stad

Rond 1400 had Leiden de vorm bereikt die het tot de volgende vergroting in 1611 zou houden. In de tweede helft van de 14de eeuw hadden grote uitbreidingen plaatsgevonden. In 1346 gaf Margaretha, de zus van graaf Willem IV, toestemming de stad met 200 roeden uit te breiden. Vanaf 1354 had Margaretha's zoon, graaf Willem V, Holland onder controle. De inlijving van Marendorp werd niet teruggedraaid, maar de rest van de zone van 200 roeden mocht niet meer bij Leiden getrokken worden.² Willem V stond wel toe dat ook een deel van het Waardeiland, tot de Vestgracht/Herengracht, bij de stad kwam. Het gebied werd het 'Nieuwe Land' genoemd. De graaf verleende in 1355 ook toestemming om de voorstad bij de Hogewoerdspoort bij de stad te trekken.³

De Waard en Marendorp waren de eerste decennia na inlijving niet erg dichtbevolkt en droegen nog een landelijk karakter. Er werden zelfs nog boerderijen gebouwd in Marendorp.⁴

In 1386 verkreeg het stadsbestuur van hertog Albrecht van Beieren, waarnemend graaf van Holland, toestemming om de stad aan de zuidkant te vergroten, met instemming van de heer van Zoeterwoude. Tussen Levendaal en Vliet was er toen al enige bebouwing. Het land werd gebruikt als doelen (oefenplek voor de stedelijke schutterij) in de buurt van de tegenwoordige St. Jorissteeg en als raam-

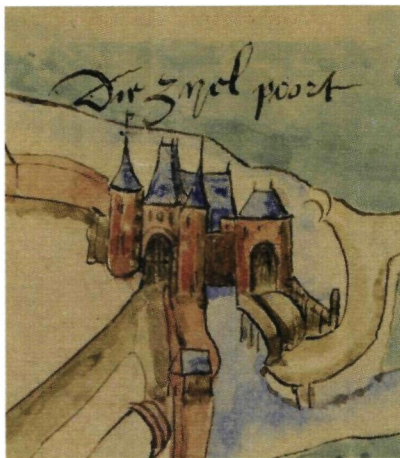
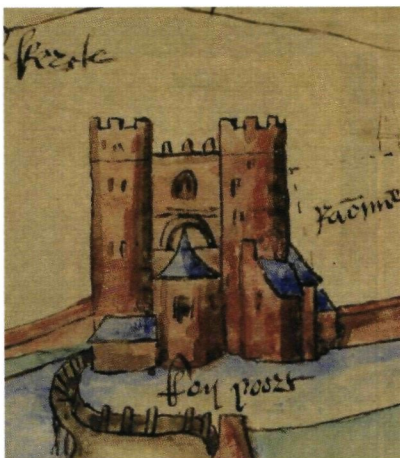
Ariela Netiv (1962) is archivaris van het Regionaal Archief Leiden.

land (land om laken te drogen te hangen). Ten westen van de Vliet naar het Galgewater (de Rijn) lagen alleen het leprooshuis en een voorstadsje en een molen bij het Noordeinde. Het leprooshuis moest worden verplaatst en het voorstadsje werd in de stadsuitbreiding opgenomen.

De vestgracht werd verlegd van Rapenburg-Levendaal naar Witte Singel-Geregracht. Er werd een nieuwe gracht gegraven van de Hogewoerdsvest, langs de Doelen naar de Naakte Sluis in de Vliet, iets ten zuiden van waar nu de brug in de Witte Singel tussen Schelpenkade en Jan van Goyenkade ligt. Van daar ging de nieuwe vestgracht verder naar de Rijn. Voor het stuk Witte Singel tot het Noordeinde moest alleen een oude polderwetering verbreed worden. De nieuwe vestgracht was in 1392 gereed. Het complex bestond uit een singelsloot, een singel met een pad, een ongeveer twintig meter brede vestgracht en een vestwal. Aan de binnenzijde van de vestwal groeiden wilgen en doornstruiken, voor het afweren van aanvallen van buitenaf, maar ook voor het tegenhouden van smokkelaars die accijns (stedelijke belastingen) wilden ontduiken. De binnenste ring was een afwateringssloot, de binnenvestgracht. Er lag nu een circa zestig meter brede gordel om de uitbreiding. Een stenen stadsmuur op de vestwal werd pas in de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw gebouwd, met om de ongeveer honderd meter een toren. Nieuwe burgers betaalden 'steengeld' voor de stadsmuren.

De uitbreiding vergde ook nieuwe poorten. De Lopsenpoort richting Rijnsburg uit circa 1355 kon blijven staan. De voor 1389 gebouwde Costverlorenpoort bij de Hogewoerd ook. Omstreeks 1390 werd de Zijlpoort aan het oostelijke eind van de Haarlemmerstraat neergezet, waar nu de Koestraat is. Rond 1400 volgde de Koepoort, waar nu de Doezastraat is. De Witte Poort bij het eind van de Breestraat moest naar de westzijde van het Noordeinde verplaatst worden. In 1419 stond er een houten poort, die in 1426 werd vervangen door een stenen. De Jorispoort, bij de huidige Jorissteeg/Geregracht, werd overbodig en dus gesloopt.

De door de vestgracht omsloten nieuwe stadsuitleg was 62 roeden (233½ meter) breed, gemeten vanaf de oude vestgracht. De ontwikkeling van het gebied was rond 1400 nog nauwelijks in gang gezet. De vergroting was meer een kans die gegrepen was met het oog op de toekomst dan dat hij door ruimtegebrek noodzakelijk was. Pas in 1406 stelden schout en schepenen de straten en grachten in het gebied tussen Rijn en Vliet vast. De uitgifte van de grond begon aan de oostzijde van de Vliet in 1395, aan de westzijde in 1407. De eerste huizen aan de Vliet zelf werden pas rond 1418 gebouwd. De stadsuitbreiding leidde er wel

*De Koepoort en de Zijlpoort. Details uit de kaart van Pieter Sluyter, ca. 1549 (19de-eeuwse kopie).
Coll. RAL.*

toe dat het grondgebied rond de Pieterskerk midden in de stad kwam te liggen en dat ook dat gedeelte van de stad in de decennia rond 1400 werd uitgegeven voor de bouw van huizen.

Een groot deel van de 'nieuwe' grond binnen de stad was eigendom van de Leidse parochiekerken. Het gebied tussen het Rapenburg, de Vliet, de Bakkersteeg, de Achterdoelengracht (5e Binnenvestgracht) en de Kolfmakerssteeg bijvoorbeeld werd *Pietersveld* genoemd, omdat het in bezit was van de Pieterskerk. Het werd gepacht door Floris Paedze van Sonneveld, Floris van Alkemade en Willem van Bosch. Dezen gaven op hun beurt tientallen stukken grond uit aan mensen die er huizen op wilden bouwen. Het stuk grond tussen Vliet, stadsvest, Cellebroedersgracht en Bakkersteeg werd in 1444 door Floris Paedze voor 4 pond Hollands gepacht van het kapittel van de Pancraskerk. Samen met een aangrenzend stuk land dat later van de Pancraskerk werd gepacht ging dit grondstuk als *Floris Paedzeland* door het leven. De vroegste gronduitgiften in dit gebied dateren waarschijnlijk van 1407-1408.

Aan de andere kant van de Vliet werd het land tussen de Vliet, het Rapenburg, de Hoeflaan (een verdwenen weg vanaf de huidige Herenstraat naar de kop van de Breestraat) en de stadsvest door Simon Bort gepacht van de Pieterskerk. Ook hij gaf kavels uit. De pachters betaalden hun grondrenten niet aan Simon Bort,

maar aan de Pieterskerk, die het bedrag weer aftrok van de door Simon Bort verschuldigde pacht. Dat ging gemakkelijk, omdat Simon Bort kerkmeester was en dus zelf de rekening opmaakte. Zowel Simon Bort als Floris Paedze was rond 1400 zeer regelmatig lid van het stadsbestuur. Simon Bort was daarnaast van 1367 tot 1386 en van 1397 tot 1402 schout van Zegwaard.⁵

Hoe zag de stad eruit?

Leiden was druk bezig met een grote uitbreiding, maar hoe zag de stad eruit? Rond 1400 was de ontwikkeling begonnen van een nog deels landelijk uitzienend geheel met houten huizen naar een meer stedelijk aandoend landschap van verleemde en stenen huizen met harde daken en verharde wegen.

De houten huizen bestonden uit houten spanten met buitenwanden van hout of vlechtwerk. Nog voor 1400 werd verordonneerd dat de wanden en daken met klei bestreken moesten worden. Huizen hoger dan 4,80 meter moesten voorzien zijn van een lei- of tegeldak. Als er geen hard dak was, moesten in ieder geval de muren geleemd zijn; de boete op het niet nakomen van deze bepaling bedroeg 3 pond. Nieuwe huizen moesten geleemd worden binnen een half jaar nadat het dak erop zat.

Er waren wel stenen huizen in de stad, maar die behoorden toe aan de rijkere inwoners. Aan de Breestraat stonden huizen met stenen gewelkelders en een stenen opbouw, bijvoorbeeld het huis van Jan Rutgersz. Het huis Ter Lucht aan de Donkersteeg had een voorhuis met een stenen kamer. De parochiekerken waren ook grotendeels van steen, net als de kapel en de ziekenzaal van het St. Catharinagasthuis. Verder stonden in de stad de (voormalige) grafelijke gebouwen het Gravensteen, het huis Lokhorst en het Lombardenhuis. Andere openbare gebouwen waren de Vierschaar, de school, het wanthuis, de vleeshal en het stadhuis. De Vierschaar, rechtshuis van de baljuw van Rijnland, werd in 1367 voor het eerst vermeld, in de Lokhorststraat tegenover de hoek van de Schoolsteeg (toen Varkenssteeg). De school stond ten zuiden van de Hofweg, tegenover de Vierschaar, op een stuk grond dat in 1358 door hertog Albrecht voor dat doel was afgestaan. Het wanthuis werd in 1366 voor het eerst vermeld en in 1411 afgebroken om een steeg te maken achter het stadhuis, naar de Rijn. De vleeshal stond in de buurt van de Pieterskerk, maar werd vanaf 1415 in het stadhuis geïncorporeerd. Overigens waren niet alle openbare gebouwen voorzien van een hard dak. In 1400 betaalde de stad 8 pond *van tuanthuis te verdecken daer toe ghinc lxxx voeder riets*. Het stadhuis was in 1400 net weer opgebouwd na

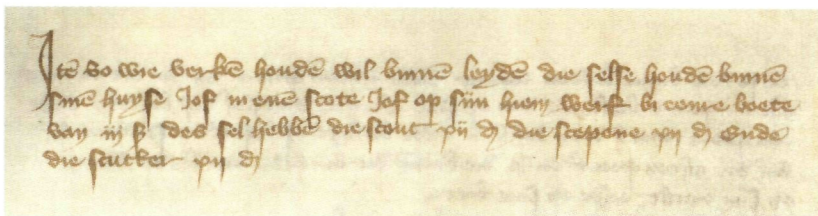
een grote brand. Op 24 augustus 1381 vloog het achterhuis van Ijsbrant Hoflantsz. in brand. Volgens Ijsbrant was de brand aangestoken. Achttien tot twintig huizen werden in de as gelegd, inclusief het stadhuis.⁶

Ondanks de degelijker bebouwing en de toename van openbare gebouwen had de stad toch nog een groen karakter in 1400, getuige een bepaling in het keurboek van 1406: *so wie dat quame bi daghe of bi nachte binnen Leyden in yemens hof of twen ende den luden hoir ooft, hoir wijngaert, hoir crudekyn of hoir boemkyns verdorven of stalen, worde hem dair of misdaen terwilen si dair waren, dair souden si ghene beteringh of hebben, wtgheset dootslaghe*. Kortom, de rechtmatige eigenaar had het recht flink op een dief in zijn tuin los te slaan, mits hij hem maar niet dood sloeg.⁷

Tussen de huizen lagen straten waar een kar door kon. Volgens het keurboek van rond 1360 moest een steeg minimaal 3½ meter breed zijn. De kosten van bruggen, straten en walkanten werden omgeslagen over de bewoners van de bonnen (stadswijken). Huiseigenaren moesten de straten voor, aan de zijkant en achter hun erf onderhouden op hun kosten. De straten zullen vooral met zand zijn geëgaliseerd of eventueel gespekt: verstevigd met rijshout, takken en zand. Alleen de Breestraat was verstevigd met een houten bestrating en veldkeien. Daar kwam rond 1400 verandering in: er werd ook elders gestraat met veldkeien, die ook netjes op een bed van zand gelegd werden.

Soms zorgde de stad voor bestrating. Uit de stadsrekening van 1399-1400 blijkt dat Butterman Wessel stadsstratenmaker was. Hij werkte vooral rond het stadhuis, waar bij onlusten de straatstenen niet voor hun eigenlijke doel gebruikt waren. Ook elders werden straten door de stadsstratenmaker met stenen verhard: een gedempt grachtje bij het Rapenburg in 1391-1392, bij de toren Oost-Holland in 1412-1413. De stad verzorgde vooral de bestrating rond eigen bouwwerken als het stadhuis, de vismarkt, de wijnkraan en de straten bij bolwerken en torens, en op een deel van sommige hoofdwegen. Maar over het algemeen werden de kosten door particulieren en instellingen gedragen. In de rekening van de Pieterskerk over 1402 komt een betaling aan Butterman voor *van straten op den kerchoeve ende dat stoeptgen te maken an den roester voir Philips Arnts s.s.* Het stadsbestuur hielp soms door op te treden als inkoper: in 1399-1400 schafte het 140 ton kiezels aan, die zonder winst verkocht werden.⁸

Over de al dan niet verharde wegen reden karren en liepen sjouwers met kruiwagens, dragers met een groot juk, voetgangers en een enkele ruiter. Dat het inmiddels druk was geworden, bewijst een bepaling uit het keurboek van 1360,

Keur over het houden van varkens, ca. 1360. Coll. RAL.

waarin op harder dan stapvoets rijden een boete wordt gezet. Dat de stad nog erg verbonden was met het landleven mag blijken uit het feit dat de koren- en hooivoerders in de oogsttijd harder mochten rijden. Vee op straat was gewoon, hoewel er wel hier en daar roosters lagen om het vee van bijvoorbeeld het kerkhof te weren. Varkens moesten wel gehouden worden *binnen sinen huysc jof in enen scote jof op sin hiemwerf*.⁹

Het stadsbestuur probeerde ondanks het vee de openbare ruimte zo schoon mogelijk te houden. In het keurboek van 1360 werd verboden het afval van ambachten als de ververij, de vollerij, en het handschoenmaken in de grachten te werpen of te gieten. Dat gold ook voor het in de gracht leggen van pensen, vellen of huiden, of voor het *ontreynen* van de wateren. Als twee poorters dat aan de schepenen kenbaar maakten, kreeg de vervuiler een boete van 12 schellingen. De ergste overtreding was het in de grachten gieten van bloed van aderlatingen. De betrapte overtreder mocht een jaar lang zijn vak niet uitoefenen en verbeurde 3 pond. Rond 1400 was het kennelijk nog wel toegestaan om de drek van *stillen* of pishuizen in het water te laten lopen: deze keur is pas in het keurboek van 1450 te vinden... In datzelfde keurboek werd ook voor het eerst een stille voor elke woning voorgeschreven. Ook het georganiseerd ophalen en rapen van vuilnis was rond 1400 nog niet aan de orde.¹⁰

Bevolking

In de eerste helft van de 14de eeuw had Leiden een sterke bevolkingsgroei doorgemaakt door de opkomst van de lakennijverheid en de groei naar een (boven)regionaal handels- en productiecentrum. Omgekeerd was de economische groei mogelijk geworden door de immigratiepolitiek van de graven van Holland, die het makkelijk maakten voor arbeidskrachten van elders om zich in Holland te vestigen. De bevolkingsgroei stagneerde in de tweede helft van de

14de eeuw. Rond 1400 had Leiden tussen de vijfduizend en 5.500 inwoners, nauwelijks meer dan rond 1350. Toch was deze stabiliteit slechts schijn. Tussen 1364 en 1414 werden gemiddeld 58 nieuwe poorters per jaar ingeschreven, in totaal 2.865. Niet iedere nieuwkomer werd poorter. Dat er meer nieuwkomers waren dan 2.865 staat wel vast, ook al omdat veel nieuwe poorters een gezin meebrachten. Als de bevolking rond 1364 vijfduizend zielen telde, zou daar, bij een sterfte van circa 3 procent, een geboortepercentage van 2 procent en af en toe een epidemie die 10 procent wegvaagde, slechts circa 1.750 man van overblijven na vijftig jaar. Dat betekent dat immigratie nodig was om de populatie stabiel te houden. Omdat de immigranten aan dezelfde sterfte- en geboortecijfers blootstonden als de autochtonen, zouden voor een aanvulling van circa 3.250 personen ongeveer vijfduizend nieuwkomers nodig zijn. Met die immigratiecijfers bleef de bevolking stabiel op vijfduizend personen. Voor een mogelijke kleine groei zijn dus nog meer nieuwkomers nodig geweest.

Voor zover valt na te gaan uit de poorterboeken, kwam 61 procent van de migranten uit Noord-Rijnland (een gebied dat ruwweg overeenkomt met het hoogheemraadschap kort na 1400). Juist rond 1400 begon het migratiepatroon te veranderen. Na 1390 nam de migratie uit het de veenstreek ten noorden van de Rijn verhoudingsgewijs enorm toe en daalde de immigratie uit de geestgronden navenant. Waarschijnlijk heeft dit te maken met een daling van de opbrengst van de akkerbouw in het veengebied, dat juist in de jaren rond 1400 geteisterd werd door overstromingen en inklinken van het veen. Dat de economische situatie in het veengebied rond 1400 precair was, mag ook blijken uit de vele protesten uit het gebied tegen de heffingen voor de Friese oorlogen in 1399 en 1400.

De overige migranten kwamen rond 1400 vooral uit de rest van het graafschap Holland (25 procent). De migratie uit Rijnland was vergeleken met de kwarteeuw voor 1390 flink gedaald, terwijl die uit de rest van Holland nagenoeg gelijk bleef. Een significante groep, ruim 7 procent, kwam uit Brabant en Vlaanderen. De rest van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden droegen met ieder ruim 2½ procent een klein steentje bij. Een zeer kleine groep immigranten was in het kielzog van hertog Albrecht naar de Nederlanden gekomen.¹¹

Het bestuur van de stad: professionalisering en bureaucratisering

Een klein deel van de nieuwkomers in de tweede helft van de 14de eeuw betrof leden van het patriciaat. Het ging om plattelandsfamilies, vaak riddermatige geslachten, uit Holland, meestal zelfs uit de directe omgeving van Leiden. Rond

een derde van het stadsbestuur werd door mensen uit de adel gevormd. Deze adellijke families behoorden, met uitzondering van de Van Zwietens en de Van Alkemades, tot de lagere adel. Zij gingen meestal volledig op in het patriciaat en namen ook deel aan handel en nijverheid. Rond 1400 kwam per decennium circa 10 procent van het Gerecht – schout, schepenen en burgemeesters – uit deze families voort. Zo werd het stadsbestuur wel steeds gevoed met nieuw bloed, maar was er nauwelijks sprake van sociale stijging; de nieuwe bestuurders kwamen niet van onderop, maar van buiten.¹²

Het bestuur bestond in 1400 nog steeds uit een schout, acht schepenen en vier burgemeesters. De schout trad op als vertegenwoordiger van de graaf van Holland. Hij was ook voorzitter van de rechtbank en commissaris van politie. De stad had nog niet de hoge rechtspraak, de jurisdictie over halsmisdrijven, verworven. Die berustte in 1400 nog bij de baljuw van Rijnland en zou pas in 1434 aan de stad komen, veel later dan in andere Hollandse steden. De schout diende sinds 1351 Leids poorter te zijn, vanaf 1387 minimaal vier jaar.

Ook de schepenen moesten poorters zijn. Evenals de schout werden zij benoemd door de burggraaf. Sinds 1350 vergaderden zij niet meer op één vaste dag in de week, maar vaker. De schepenen waren betrokken bij allerlei bestuurlijk werk, vaak in samenwerking met een of meer burgemeesters. Zij overlegden met afgevaardigden van andere steden, de graaf, zijn raadsheren en ambtenaren. De schout en minimaal twee schepenen spraken recht. Zij deden zowel de civiele als de lagere criminele zaken. De rechtspraak werd in 1400 nog op een stellage voor het stadhuis verricht, pas in 1426 werd in het stadhuis een aparte kamer ingericht, voorzien van een afbeelding van het Laatste Oordeel.¹³

De vier burgemeesters werden sinds 1385 gekozen op St. Maartensavond, 10 november. Zij waren vooral belast met publieke werken, zoals de vestingwerken, en met het onderhoud van grachten en stedelijke gebouwen. Verder waren zij verantwoordelijk voor het financiële toezicht in wezen- en voogdijzaken. Net als de schepenen deden zij ook bestuurlijk werk. Rond 1400 waren de schepenen nog belangrijker dan de burgemeesters.

Ambten als schout, schepen en burgemeester waren onverenigbaar met kleine stadsambten of functies als kerkmeester. De burgemeesters mochten, vanwege de financiële belangen die met hun functie samenhingen, ook geen accijns pachten. Tot 1451 mochten zij nog wel actief zijn in de lakennijverheid.¹⁴

Rond 1300 werd de *ghemeente* betrokken bij het stedelijk bestuur. Wat precies

onder 'gemeente' verstaan moet worden, is niet duidelijk. Wel kan gezegd worden dat de groep die bij de stedelijke besluitvorming betrokken was steeds nauwkeuriger werd omschreven. In 1385 werd vastgelegd dat deze groep, nu de vroedschap genaamd, bestond uit voormalige leden van het Gerecht, eventueel aangevuld met anderen. Die anderen waren meestal rijkere burgers die geen bestuursfunctie bekleed hadden. Dat de vroedschap regelmatig geraadpleegd werd, wordt mooi geïllustreerd door drie posten uit de jaarrekening van de burgemeesters over 1399-1400. Drie bestuurders, onder wie Simon Bort, reisden in juni 1400 naar Den Haag op verzoek van de graaf, die wilde dat de Hollandse steden Staveren zouden *provanden ende ontsetten*. De bestuurders overlegden in Leiden en meldden de graaf dat *so mitter vroescip overdragen was dat wi gaern die reyse doen wouden up dat onse here iof enich van sinen kinderen daer mede voeren*. De graaf stelde de expeditie liever onder leiding van de heer van Brederode en na nog een trip naar Leiden voor overleg met de vroedschap gingen Simon Bort en zijn collega's daarmee akkoord.¹⁵

Overleg met de graaf was ook steeds vaker nodig in verband met de beden. In de late 14de en het begin van de 15de eeuw vormde de voortdurende geldontwaarding een probleem. De buitengewone beden van de landsheer werden gewone beden. Sinds het begin van de 15de eeuw werden ook meerjarige beden opgelegd: vanaf 1411 drie-, vijf-, zes- en tienjarige beden. Juist rond 1400 was een grotere financiële inspanning vereist vanwege de Friese oorlogen van 1396 tot 1401, inclusief een bijdrage aan de garnizoensdienst van het veroverde Staveren (1398-1411). De Arkelse oorlog, tussen 1401 en 1412, was ook duur, maar populairder bij de steden vanwege de tol die de heren van Arkel hieven op handel over de Lek en de Merwede. In 1412 waren de Arkels als machtsfactor uitgeschakeld. Belemmeringen voor de handel waren daarmee opgeheven.

De conflicten en de daarmee samenhangende beden hadden invloed op de Statenvergaderingen van Holland. Deze namen vastere vorm aan door frequenter overleg van de vorst met zijn edelen en de stedelijke vertegenwoordigers, ook die van Leiden. Het overleg over Staveren is hier een voorbeeld van.¹⁶

Aan het grafelijk hof konden de Leidse gezanten stadgenoten tegenkomen. Veel Leidenaars maakten carrière als grafelijk ambtenaar. Het aantal klerken ter kanselarij was in de tweede helft van de 14de eeuw weliswaar afgenomen, maar het aantal Leidenaren aan het hof bleef toenemen. Leiden was hier ten opzichte van andere steden oververtegenwoordigd.¹⁷

In sommige jaren stelde het stadsbestuur *homans* of hoofdmannen aan. 1400 was zo'n jaar: het Gerecht en de vroedschap benoemden toen vier homans, die als taak kregen om door invoering van nieuwe accijnzen de schulden van de stad te saneren. De financiële situatie was dramatisch door onder meer de Friese oorlogen. De stad had een schuld van 13.000 pond, die deels gelenigd werd door vier maal een *shot*, een vermogensbelasting, van 3½ procent aan de inwoners op te leggen. Dit bracht 7.020 pond op. Het resterende bedrag moest in de opbrengst van accijnzen gevonden worden. Homans werden alleen aangesteld als men de behoefte daartoe gevoelde; de volgende keer was pas in 1423-1424.¹⁸

In de decennia voor 1400 had langzamerhand een professionalisering en bureaucratisering van het bestuur plaatsgevonden. Belangrijke besluiten werden steeds vaker in registers opgeschreven. Vanaf 1355-1360 was een privilegeboek aangelegd, waarin afschriften stonden van de stadsprivileges, voor dagelijks gebruik. De originelen werden rond 1400 opgeborgen in een kist met zeven sloten, te openen door zeven schepenen. De kist werd bewaard in de toren van de Pieterskerk. Rond 1360 werd ook het eerste keurboek aangelegd, waarin de wetten van de stad waren opgeschreven. Alleen wat in het keurboek stond had kracht van wet. Circa 1400 werd daaraan toegevoegd dat ook door de graaf of met het stadszegel bekrachtigde documenten kracht van wet hadden. Keuren werden afgelezen van het stadhuis aan de Breestraat.

Vanaf 1364 is een reeks poorterboeken bewaard gebleven, waarin nieuwe poorters werden geregistreerd met het vermogen waarover zij belasting moesten betalen. Uit de jaren 1380 dateert vervolgens het *Stedeboek*. In dit boek werden diverse oorkonden afgeschreven en lijsten opgeschreven waarvoor geen apart boek was aangelegd, zoals het keurboek of het poorterboek. Er zijn meer stedeboeken geweest, blijkt uit verwijzingen. Maar er is er slechts één bewaard gebleven.

Ook van de stedelijke rechtspraak werd het nodige opgeschreven. Vanaf 1370 zijn de zoenboeken overgeleverd: de registers van verzoeningen tussen twistende burgers en de voorwaarden die daarbij door de schepenen gesteld werden. Andere privaatrechtelijke zaken werden ook door het stadsbestuur geregistreerd. Transportakten, huwelijksvoorwaarden en hypotheekent, zoals blijkt uit het keurboek van 1406. Maar ... daar is niets van bewaard gebleven. Vanaf 1391, tot slot, zijn de stadsrekeningen aanwezig.

Alles bijeengenomen had de stad tegen 1400 een uitgebreid systeem van

registers aangelegd waarmee het bestuur werd ondersteund. De bureaucratie, die rond 1300 nog in de kinderschoenen stond, had een stevige groei doorgemaakt.¹⁹

Het stadsbestuur werd bijgestaan door een klerk, die het sinds 1357 zelf benoemde. De graaf bleef echter grote invloed houden op de benoeming, en het ambt werd dan ook vaak verpacht aan een vertrouwing van de graaf. De stadsklerk stelde met zijn schrijvers alle regels op schrift, tegen een salaris. Daarnaast werd door de stadsschrijvers soms ook schrijfwerk voor particulieren gedaan, tegen vastgestelde tarieven. Maar deze ontwikkeling stond rond 1400 nog aan het begin. Veel oorkonden werden nog opgesteld door belanghebbenden, de stadsbestuurders zegelden slechts.²⁰

Vanaf het midden van de 14de eeuw kon de stad, net als andere Hollandse steden, beschikken over een schutterij. In 1354 wordt het St. Jorisgilde voor het eerst vermeld. In het oudste keurboek staat een ordonnantie op de schutters, die waarschijnlijk rond 1392 is vastgesteld. In dat jaar werd ook een naamlijst van schutters in het *Stedeboek* geschreven. De ordonnantie hield in dat honderd schutters moesten komen opdruven zodra de stadsbanier gehesen werd en pas weer naar huis mochten als het Gerecht dat goed vond. Dat de schutters niet altijd even betrouwbaar waren voor het stadsbestuur, blijkt uit de rol die enkelen bij de hierna beschreven opstand van 1393 speelden.²¹

Een Hoekse burggraaf

Na het overlijden van graaf Willem IV in 1345 werd zijn oudste zuster, Margaretha, door haar echtgenoot keizer Lodewijk beleend met de graafschappen Holland en Zeeland. Binnen enkele jaren kwam zij in conflict met haar zoon, de latere graaf Willem V. In deze strijd kozen zowel edelen als steden partij voor een van beiden, met inachtneming van hun eigen belangen. Dit conflict was het begin van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, die tot het eind van de 15de eeuw zouden voortduren. Ook Leiden was rond 1400 voortdurend betrokken in deze reeks strubbelingen. Sommige gevechten vonden zelfs binnen de stadsmuren plaats.

Het burggraafschap was in 1400 in handen van de familie Van Wassenaar. De burggraaf benoemde, volgens het privilege van 1266, schout en schepenen.²² Terwijl hertog Albrecht, als graaf van Holland, probeerde neutraal te zijn, was de familie Van Wassenaar uitgesproken Hoeks. Dit bleek ook uit hun opstelling bij de benoeming van het stadsbestuur. In 1386-1387 bevond burggraaf Dirk van

Albrecht van Beieren. Uit: Michiel Vosmeer, Principes Hollandiae et Zelandiae, domini Frisiae. Cum genuinis ipsorum iconibus (Antwerpen 1578).

Wassenaar zich in het buitenland. Zijn zoon Filips nam de zaken voor hem waar. Hij leende geld op zijn recht schout en schepenen te benoemen, hij verpachtte dit als het ware. Hier was Leiden niet blij mee. In november 1387 kwam de stad daarom met Filips tot een overeenkomst: de stad betaalde het geld dat hij nog op het schout- en schepenambt had staan, te weten 2.500 schild. Het hele bedrag werd betaald, maar daarna verpachtte de burggraaf het schoutambt waarschijnlijk opnieuw. Schout Jacob Oudelant werd er in 1392 in ieder geval van beschuldigd dat hij het ambt gekocht had. Hertog Albrecht greep in augustus 1392 in. Na overleg op het Leidse stadhuis ging Filips, inmiddels zelf burggraaf, overstag: de Hoekse schout, een familielid van Filips, werd vervangen door de Kabeljauw Willem Heinez. Op 1 juni 1393 werd deze officieel benoemd.²³

In dezelfde periode vonden de Hoekse en Kabeljauwse twisten ook letterlijk in de stad plaats. Een zekere Jan Hellebreker werd gedood bij gevechten in de stad. Hiervoor werden ook enkele patriciërs, onder wie de Hoek Floris van Rijsoirde, voor het gerecht gebracht. Burggraaf Filips van Wassenaar en het Gerecht (nog met de Hoekse schout Jacob Oudelant) deden op 18 april 1392 uitspraak. De patriciërs kregen lichte straffen. Hertog Albrecht greep weer in en gelastte de schout de schuldigen aan de dood van Hellebreker op te pakken en naar

de gevangenis in Den Haag te brengen. Of dat gebeurde weten we niet.

Daarna laaiden de Hoekse en Kabeljauwse twisten pas echt op. Aleid van Poelgeest, de minnares van Albrecht, en de meesterknaap Willem Cuser werden op 22 september 1392 vermoord. Op 26 september stuurde het Leidse stadsbestuur een delegatie naar Den Haag op bevel van de hertog. Sommige gerechtsleden verscholen zich in het huis van een van de burgemeesters. Merkwaardig genoeg gebeurde er daarna voorlopig niets. Pas op 22 mei 1393 beval hertog Albrecht enkele steden gewapende troepen naar Den Haag te zenden, om recht te vorderen voor Willem Cuser (niet voor Aleid!). Veel daders en medeplichtigen werden binnen een week opgepakt. Een van hen was Filips van Wassenaar. Ook een knecht van de voormalige schout Jacob Oudelant werd gearresteerd. In hoeverre zij terecht werden opgepakt is niet na te gaan.

Ondertussen liep in Leiden de situatie uit de hand. Leiden kende, anders dan Dordrecht en Utrecht, geen gilden. Er waren wel ambachten, die onder toezicht stonden van het Gerecht. De verordening voor een ambacht werd door het Gerecht opgesteld, er was geen plicht om tot een gilde te behoren en de ambachten mochten niet zelf vergaderingen bijeenroepen. De gezworenen die een ambacht leidden, werden door het Gerecht benoemd.

De Leidenaars gaven geen gevolg aan de oproep van hertog Albrecht van 22 mei 1393 om troepen naar Den Haag te zenden. In plaats daarvan luidden zij op 25 mei, pinksterzondag, de noodklok. Pinksteren was de dag dat de schutters in de stad 'op de papegaai schoten', hun jaarlijkse feestelijke oefening hielden. De samenloop was waarschijnlijk niet toevallig; veel geweldsuitbarstingen in de periode 1390-1420 vonden plaats op dagen dat de schutters hun feestdag hadden. Met de verzamelde gewapende mannen dwongen de Leidenaars bij het stadsbestuur de intrekking van het gildeverbod af. Waarschijnlijk bedoelde men dat de ambachten zonder bemoeienis van het stadsbestuur moesten kunnen opereren. De graaf zond raadslieden om het Gerecht ervan te overtuigen de rug recht te houden. Het Gerecht weigerde echter om zelfs maar naar de grafelijke raadslieden te luisteren en gaf toe: de keur op de gilden werd opgesteld.²⁴

Albrecht reageerde meteen: op 26 mei mobiliseerde hij troepen in Holland en Zeeland. De Kabeljauwse schout, Willem Heinen, kreeg geld voor een harnas. Hertog Albrecht begon serieus aan de voorbereidingen van een belegering, tot aan het laten ophalen van de grafelijke banier toe. Maar ondertussen werd er wel onderhandeld. Op 29 mei sloten Albrecht en de stad een akkoord, dat op 4 juni in aanwezigheid van Albrecht zelf op schrift werd gezet. In de overeenkomst werd

de nieuwe keur op de gilden voor eeuwig herroepen. Enkele raddraaiers kregen verbanningen of bedevaarten naar Rome opgelegd en de stad kreeg een boete van 5.000 schild. Bij de lichter gestraften zaten ook schutters: tien man op een schutterij van honderd man.

Onder de verbannen Leidenaars bevonden zich deze keer ook Hoekse leden van het patriciaat. Klaarblijkelijk was de roep om de gilden ook politiek geïnspireerd. De meeste betrokken patriciërs hadden nog geen functie in het stadsbestuur bekleed en zagen hun kans daarop steeds kleiner worden. Aan de andere kant vormden de Hoeken nog steeds de meerderheid van het Leidse patriciaat. De boete werd betaald door middel van een schatting die door de stad aan de Hoeken en ambachtslieden werd opgelegd, met toestemming van de graaf. Ruim 500 personen kwamen voor op de lijst. De boete was aan het eind van het jaar al helemaal betaald.

De vrede tussen stad en graaf was getekend, maar de burggraaf was nog steeds in ongenade. Albrecht liet beslag leggen op zijn bezittingen in Rijnland en het land van Woerden. Op 11 november 1393 kreeg het Leidse stadsbestuur het bevel om, als de baljuw dat gelastte, de huizen van Hoeken die voor de moord op Willem Cuser waren verbannen plat te laten branden. De volgende dag kwam het bevel van de hertog aan de schout om de huizen Podikenpoel en het Zand, beide bezit van de burggraaf, met de grond gelijk te maken.

In de loop van 1393 en 1394 keerden de meeste ballingen weer naar Leiden terug. Ze moesten daarvoor wel eerst zoengeld betalen. Op 14 september 1394 kwam ook een definitieve verzoening van de moord op Willem Cuser en Aleid van Poelgeest tot stand. Nog meer ballingen konden daarna tot een verzoening komen.

Toch kwam het in Leiden al snel weer tot gevechten. Floris van Rijsoirde, betrokken bij de dood van Jan Hellebreker en familie van de Van Wassenaars, werd in 1395 *om grootte breucke wille* (vanwege een zeer ernstig vergrijp) op bevel van de hertog door schout Willem Heineuz. en zijn gevolg doodgeslagen. De macht van de Kabeljauwen in de stad was op zijn hoogtepunt. Op 20 juli 1395 verkocht hertog Albrecht het Leidse schepenambt aan de Kabeljauwen Claas van Zwieten en Herman Willemsz. Zij mochten een bindende voordracht doen voor de benoeming van de leden van het Gerecht. Op 21 september 1395 werd een nieuwe overeenkomst gesloten met de hertog, nu voor een lening.²⁵

Ondanks deze tegenslag voor de Hoekse partij in Leiden nam in de jaren daarna de Hoekse invloed weer toe. De politieke situatie buiten Holland was

bevorderlijk voor een verzoening tussen Hoeken en Kabeljauwen. Vanaf 1396 werden de Friese oorlogen uitgevochten. In de oorlog speelden Leidse patriciërs gebroederlijk hun rol, zoals in 1398 de in 1393 verbannen Hoekse timmerman Claas Jansz. Vos en de Kabeljauwse wijnkoper Pieter Heerman. In het voorjaar van 1396 werd de verbanning van burggraaf Filips van Wassenaar opgeheven. Bij zijn verzoening met Albrecht werd nadrukkelijk bepaald dat de burggraaf en zijn volgelingen geen wraak zouden nemen voor de dood van Floris van Rijsoirde. Op 2 april 1399 ontving de burggraaf formeel zijn aanstellingsrechten terug. Op 19 oktober bevestigde hertog Albrecht ook nog de voorlopige overeenkomst tussen Leiden en de burggraaf waarbij de burggraaf werd toegestaan om het schout- en schepenamtb opnieuw te verpachten. De definitieve overeenkomst werd bezegeld op 4 november 1400. Zo was de stad in 1400 uiteindelijk weer terug bij af: de burggraaf benoemde schout en schepenen en kon de ambten desgewenst verpachten. Gedurende de periode 1400-1420 domineerden de Hoeken het gerecht. Er vonden nog wel periodiek strubbelingen plaats. Pas met de nederlaag van het Hoekse kamp bij het beleg van Leiden door Jan van Beieren, in 1420, raakte de burggraaf zijn positie definitief kwijt.²⁶

Het geheel had nog een literair staartje. Willem van Hildegaersberch, een bekende 'sprookspreker' die veel voor de graaf optrad en ook wel eens in Leiden kwam, maakte in 1401 het gedicht *Vanden sloetel*. Het kan zijn dat het stadsbestuur hem daartoe opdracht had gegeven, om hertog Albrecht mild te stemmen. In het gedicht wordt gespeeld met de symboliek van sleutels: van Sint Pieter, die tenslotte vergiffenis kreeg voor zijn verraad van Jezus, en van de Leidse bewakers van de grafelijke tent. Misschien hielp het. Op 16 juni 1401 kregen de laatste Leidse bannelingen gratie van de graaf.²⁷

Leiden lakenstad

Rond 1360 begon de nijverheid in de Hollandse steden uit te groeien tot exportnijverheid. In het geval van Leiden kwam vooral de lakenproductie op. Laken was al sinds het laatste kwart van de 13de eeuw een regionaal belangrijke nijverheid, maar in 1400 was de productie en export van laken de belangrijkste bedrijfstak geworden. Vooral na 1390 werd steeds meer superieure Engelse wol ingevoerd via de stapel te Calais. In de archieven van de stapel worden Leidenaren voor het eerst genoemd in 1392.

Enkele drapeniers kochten voor zichzelf en hun collega's de wol in. De meegebrachte wol werd in het wanthuis uitgedeeld aan de vennoten die vooruit

betaald hadden. Na het uitdelen van de wol volgde een uitgebreid fabricageproces, waarbij allerlei arbeiders werden ingeschakeld: vachtenploters, rood- en blauwververs, kamsters, spinsters (nog met een handspil en spinrokken), wevers en ten slotte nopsters of wiedsters. De banen stof gingen daarna naar het wanthuis voor kwaliteitscontrole. Was alles in orde, dan kwamen de vollers aan bod. De gedroogde stof ging weer naar het wanthuis, om te worden gemeten. Vervolgens kon de stof op de ramen – vanaf 1390 op de voormalige Oude Hoeve (nu Raamsteeg en Hoefsteeg) – tot de gewenste lengte worden gerekte. De lakens gingen voor een laatste controle naar de waardijns in het wanthuis.

De waardijns waren de controleurs van het ambacht. Zij mochten gedurende hun ambtsperiode niet zelf als drapenier aan de slag, ook niet als compagnon van een collega. De boete op stiekem drapenieren was stevig: 25 pond plus een verbanning van één jaar uit de stad. Als de waardijns het laken goedkeurden, kon er een lakenloodje aan het laken gehangen worden. In 1400 stond op het loodje nog het wapen van de burggraaf, na 1420 het wapen van de stad. Tot slot kreeg de drapenier zijn laken terug om het te verkopen.

Vanwege de kwaliteit van zowel het laken zelf als de kleuren, lukte dat verkopen goed. De kwaliteit werd door het stadsbestuur bevorderd door allerlei strenge voorschriften in de keurboeken van 1360 en 1406 en door de controle door de waardijns. Behalve naar de productietechniek en alle manieren waarop daarmee gesjoemeld kon worden, werd ook gekeken naar de grondstof. Rond 1400 was de verhouding (inferieure) Schotse wol - Engelse wol nog één op zes. In 1417 werd de invoer van Schotse wol verboden. Het laken werd vooral naar Duitsland en Scandinavië geëxporteerd, via de handelsroutes van het Hanzeverbond. In 1400 werden bijna 10.000 lakens geproduceerd.²⁸

De economische groei van de stad zal misschien ook te maken hebben gehad met de geringe macht van de ambachten of gilden: immigratie van arbeidskrachten werd niet belemmerd. In 1400 bestond in Leiden nog geen gildedwang, ook niet-poorters mochten als knecht in Leiden aan het werk. Alleen de meesters dienden wel poorter te zijn.²⁹

Dat de organisatie van de lakenindustrie in ambachten geen garantie was voor rust in de industrie mag blijken uit diverse opstanden. In 1391 was er een vollersstaking. De (mislukte) beweging voor het toestaan van zelfstandige gilden werd in 1393 gesteund door het Hoekse patriciaat, zoals hierboven is beschreven. In 1402 kwamen de vollers in opstand voor hoger loon, deze keer zonder steun van het patriciaat. Ook deze opstand bleef zonder gevolgen.³⁰

Naast de lakenindustrie bleef de stad economisch voor een groot deel drijven op de kurk van de lokale markt. De bierbrouwerij was bijvoorbeeld, in tegenstelling tot in andere Hollandse steden zoals Haarlem en Delft, geen grote export-industrie. Dat blijkt mede uit het feit dat de helft of meer van het bier met gruit gebrouwen werd. Alleen hophier bleef lang genoeg goed voor export. Rond 1390 vertoonde de bierbrouwerij een inzinking die Leiden, in tegenstelling tot andere Hollandse steden, niet meer te boven kwam. De concurrentie met de bierindustrie elders werd te groot en de groei van de lakenindustrie leverde andere mogelijkheden voor arbeiders en investeerders. Economisch was de brouwerij echter toch een niet onaanzienlijke factor. Behalve werkgelegenheid verschaft de brouwerij rond 1400 ruim de helft van de stedelijke inkomsten uit accijnzen.³¹

De weekmarkt werd, zoals nu nog steeds, op zaterdag gehouden. Boeren uit Rijnland (het lokale marktgebied lag in een cirkel van circa twaalf kilometer rond de stad) kwamen hun waar verkopen. Behalve landbouwproducten werden op de markt natuurlijk ook de nijverheidsproducten uit de stad en de omgeving verhandeld. Ook voor de producten op de markt stelde de overheid kwaliteitseisen. Men had al het verband gelegd tussen het eten van bedorven voedsel en ziekte. In het oudste keurboek stonden diverse maatregelen: op de verkoop van slecht vlees stond 18 schellingen boete, en op de verkoop van vis of gevogelte die niet gaaf en goed was 12 schellingen. Bovendien werd het gevogelte dan verbeurd verklaard aan het gasthuis. Misschien dat er daar door veel koken alsnog een voedzame bouillon van getrokken kon worden.³²

Naast de weekmarkten had de stad nog twee jaarmarkten, de St. Margrietemarkt op 13 juli en de kruismarkt, de Leidse ker(k)mis, die in 1400 nog op 11 september werd gehouden, de dag van de wijding van de Pieterskerk. Bezoekers van de markten leverden inkomsten op voor de handelaren en kroegbazen, maar via accijnzen ook voor de stad.³³

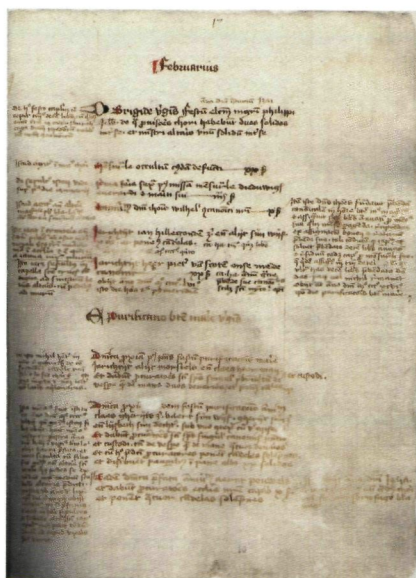
De tijd vlak voor en vlak na 1400 was een tijd van voortdurende prijsstijging en geldontwaarding. De prijzen voor boter, tarwe, haver en rogge stegen in de tweede helft van de 14de eeuw voortdurend. In het decennium na 1400 bereikten de prijzen hun hoogtepunt. Het dieptepunt van de graanschaarste lag in 1408. De prijsstijgingen werden gevolgd door loonstijgingen. De loonstijgingen hielden soms wel en soms geen gelijke tred met de prijsstijgingen. De lonen die 'vrij' tot stand kwamen, zoals de beloning voor maaien en turfdelven, stegen meer dan de lonen van ambachtslieden die tegen daggeld werkten.³⁴

Een stad met drie parochies

In 1400 telde Leiden drie parochiekerken, wat veel was voor een stad van de grootte van Leiden. Haarlem had bijvoorbeeld maar één parochie. De oudste, oorspronkelijke parochie binnen Leiden was die van St. Pieter. Door de stadsuitbreidingen lagen in 1400 ook de parochies van St. Pancras en Onze Lieve Vrouwe binnen de stadsgrenzen.

De middeleeuwse gelovige ging vaak ter kerke. De mis werd bijgewoond op zondag en de circa vijftig verplichte kerkelijke feestdagen. Deze missen werden gelezen door de pastoors en kapelaans die in de parochie de zielzorg deden en de sacramenten toedienden. Vicarissen en andere priesters droegen wekelijks, maandelijks of jaarlijks missen op voor ambachten, geestelijke broederschappen en op de jaargetijden van overledenen (memoriediensten). Het stichten van altaren of kapelanieën was voorbehouden aan financieel draagkrachtige broeder- en zusterschappen en burgers.

Waar rond 1300 nog geen sprake was van memoriediensten, waren er in 1400 diverse instellingen waar men memories kon bespreken: bij de kerkmeesters van de parochies, de Heilige Geestmeesters en de gasthuismeesters. De laatste twee leverden memories in de Pieterskerk. De grootste leveranciers van memorie-

Memorieboek van de Pancraskerk, met opgave van de op elke dag vallende diensten, begin 15de eeuw. Coll. RAL.

diensten waren de Heilige Geest en het kapittel van St. Pancras. Vanwege de vele diensten nam ook het aantal geestelijken dat aan een kerk verbonden was toe. Daarom werd het vanaf 1400 de gewoonte om de uitdeling die aan de memorie verbonden was aan bepaalde priesters te doen toekomen.³⁵

De kleinste kerk, de Onze Lieve Vrouwekerk, was begonnen als een kapel in Marendorp, en wel in het deel dat behoorde tot de parochie Oegstgeest. Het patronaatsrecht (benoemingsrecht van de pastoor) lag bij de abdis van Rijnsburg. In 1364 stemde de abdis toe in de verheffing tot parochiekerk, mits de stad zich niet zou mengen in de benoeming van de bedienaren. In 1400 was de kort na 1350 begonnen vergroting tot een driebeukige kerk al lang afgerond. Rond 1400 werd nog een kooromgang gebouwd.

De St. Pancrasparochie was vanaf 1366 een zelfstandige parochie binnen Leiden. Op 29 oktober 1366 werd voor de Pancraskerk een kapittel van kanunniken opgericht, op initiatief van vijf priesters uit de gezeten burgerij. Aanleiding was een conflict met de Duitse Orde, die zich trachtte te bemoeien met het collatierecht (benoemingsrecht) van de familie van stichters van vicarieën en altaren in de kerk. Het kapittel stond rechtstreeks onder het gezag van de bisschop van Utrecht. Een kanunnik van het domkapittel van Utrecht was proost in het kapittel van St. Pancras. Hij stond aan het hoofd van het kapittel en had het recht van voordracht voor enkele functies: de pastoor, de thesaurier en de vicaris van Leiderdorp. De eigenlijke macht lag bij de deken, die voorzitter was. De pastoor van Leiderdorp werd ontheven van de zielzorg in de parochie, die werd overgenomen door een daartoe aangewezen kanunnik.

Rond 1400 was het kapittel uitgegroeid tot de 25 leden die bij de oprichting waren voorzien. De Pancrasparochie was niet rijk. In 1406 schreven deken en kapittel bij de instelling van een gezongen mis: *dat onse goodshuys crancke renten heeft ende dicwijl seer belast is van tymmeringhen ende van andere saken, die den goodshuysse angaen, ende wi wel behoeven vele juwelen ende sierheden ter eren Goods in onser kercken als men wel ghenoech heeft in anderen kercken als ornamenten, kelken, boeken en ander sierheden [...] ende oec mede stoelen in den coer [...]*.

Er werd bezuinigd op de loonkosten. Het kapittel besloot om elke nieuw aan te nemen kanunnik eerst te examineren. Indien hij niet goed genoeg zong, zou hij eerst naar school moeten gaan of 10 pond op zijn inkomen worden gekort. Al aangenomen slechte zangers zouden ook naar school moeten en 5 of 6 pond op hun inkomsten worden gekort. Het kapittel was te arm om zelf een koorschool te bekostigen.

Ondanks de vermeende armoede was men flink aan het bouwen geslagen. Al in 1377 werd begonnen met de vergroting van de stenen kerk van na 1314. Eerst werden twee zijbeuken gebouwd, daarna nam men de vergroting van het koor ter hand. In 1400 was de bouw van het koor nog volop gaande, het kwam pas gereed in 1430. In de zijbeuken werden kapellen ingericht, waaronder kort voor 1400 ook een doopkapel.

Het recht om de priester van de Pieterskerk te benoemen lag, na een korte onderbreking in de jaren 1369-1371, rond 1400 weer bij de Duitse Orde. De kerk was, ten opzichte van die van 1300, verrijkt met een ruim honderd meter hoge toren. In 1391 of kort daarna startte een renovatie van de kerk, die 180 jaar zou duren. Deze renovatie was waarschijnlijk deels een reactie op de bouwactiviteiten aan de Pancraskerk, maar ook op de toenemende bebouwing rond de kerk, die een toenemend aantal parochianen met zich meebracht. Om die parochianen ook na hun dood te kunnen bergen, kreeg de kerk in 1400 toestemming van hertog Albrecht om het kerkhof uit te breiden, ten koste van het Gravensteen, het St. Agnietenbegijnhof en enkele woningen.

Aanvankelijk stond de renovatie onder leiding van de bouwmeester Rutger van Kampen, die overigens niet continu aanwezig was bij het werk. Vanaf 1407 had meester Aernt, de bouwmeester van de Dom van Utrecht, de leiding. Hem werd eerst om advies gevraagd, zoals blijkt uit de rekening van de kerkmeesters uit dat jaar: *desgelijc wort op een ander tijt meester Aernt van den Doem ontboden, daer tgerrecht oec sinen sin of verstonden*. Ook anderen werden betaald om te adviseren. Een meester Willem van Kessel uit 's-Hertogenbosch werd gevraagd hoe men *dat werc ter bester oirbaire voirt maken soude*. Meester Joirkijn werd uit Den Haag gehaald om te spreken over gehouwen steenwerk. Meester Joris de klokgieter bekeek de gearsten misklok, die daarvoor speciaal naar beneden werd gehaald. In 1412 kwam het nieuwe koor met kruis en acht kapellen gereed. Vanaf 1417 werd gewerkt aan het schip en de zijbeuken.

Veel geld voor de bouw en versiering van beide kerken werd gedoneerd door de parochianen, individueel of als lid van een broederschap. In 1400 komt bijvoorbeeld de volgende post voor in de rekening van de Pieterskerk: *Item een percoen ghaf X Ghendsche noble die tymmeringhe mede te vorderen*. Simon Vreic Willemsz., broer van een kanunnik, liet de Pancraskerk in 1390 een raam na. In dezelfde kerk wordt in 1393 ook een raam van de verfers vermeld, klaarlijkelijck geschonken door het ambacht van de verfers.³⁶

Persoonlijke geloofsbeleving

De verbouwing en verfraaiing van de Leidse kerken was niet iedereen welgevalig. 'Bouwen met overtollige grootte en schoonheid betekent niet de tempel van God versieren, ja is, zoals is gezegd, juist in strijd met de wet of zijn gebod: de broeders door enige ijdelheden en praalzucht bezoedelen en besmetten.' Aldus Geert Grote, grondlegger van de vernieuwingsbeweging Moderne Devotie. Deze trok van 1379 tot 1383 rond als prediker en deed ook Leiden aan. Geert Grote wilde terug naar de levenswijze van de eerste christenen. Hij richtte zich tegen het vergaren van particulier eigendom door kloosterlingen. De wereldlijke geestelijken die zich niet met zielzorg bemoeiden, maar wel van prebenden (kerkelijke inkomsten) leefden, konden op zijn afkeuring rekenen, evenals de priesters die in concubinaat leefden. In Leiden had een aantal kanunniken van de St. Pancraskerk geen taak in de zielzorg. Uit testamenten blijkt dat enkelen van hen ook kinderen hadden; zelfs de deken van het kapittel, Hughe van der Hant, had twee dochters.

Kenmerkend voor de Moderne Devotie was het samenleven in broeder- en zusterschappen, de huizen van de broeders en zusters van het Gemene Leven. De bewoners legden geen gelofte af, maar leefden wel volgens regels van gehoorzaamheid, armoede en kuisheid. De beweging vond grote weerklank onder leken.

Kort voor 1400 werden in Leiden twee nieuwe begijnhoven gesticht, naast het al bestaande faliede begijnhof. De Gerrit Lammen-begijnen vestigden zich in 1386 in de buurt van de Pancraskerk, en de Pieter Symons-begijnen in 1389 in de omgeving van de Pieterskerk. De gemeenschap bij de Pancraskerk was gesticht door Katrijne Jacobsdr. Het is aannemelijk dat dit begijnhof eigenlijk een zusterhuis van het Gemene Leven was. Het begijnhof bij de Pieterskerk was een voortzetting van de oudste stichting van vrijwoningen in 1368, door jonkvrouw Meynse uten Waerde. Zij stelde haar huis aan het Rapenburg beschikbaar voor arme alleenstaande vrouwen en weduwen. De stichting stond onder toezicht van de Pieterskerk. Pieter Simonsz. van den Oerde voegde zijn huis aan het St. Pieterskerkhof toe aan de stichting in 1389, en vanaf toen sprak men van Pieter Simonsz. begijnhof. Ook Pieter Simonsz. had connecties met de Moderne Devotie, vooral met Pieter uten Pol, over wie later meer. In 1393, na Pieters Simonsz.' dood, werden statuten opgesteld voor het huis. Het werd in Leiden begijnhof genoemd, hoewel het geen zuiver begijnhof was. Begijnen wijdden zich aan God, maar zonder een gelofte af te leggen.³⁷

Volgend op de stichting van de nieuwe begijnhoven vond in Leiden en omge-

ving rond 1400 een ware hausse aan kloosterstichtingen plaats. Als eerste werd het klooster St. Margriet gevestigd. Het startte in 1398 als een vrouwengemeenschap in een huis achter de Onze Lieve Vrouwekerk in de Haarlemmerstraat. In 1398 telde de groep zes vrouwen, die leefden zonder regel. In 1400 werd alsnog de derde regel van St. Franciscus aangenomen en werd de heilige Margaretha als patrones gekozen. Zo ontliet men kritiek van buitenaf op een samenlevingsvorm zonder regel, want de leefwijze van deze derde orde of tertiariissen verschilde nauwelijks van de broeder- en zusterhuizen van het Gemene Leven. In 1404 verhuisde het klooster naar de stadsvrijheid buiten de Rijnsburgerpoort. In 1464 werd, door de grote toeloop van vrouwen, de verhuizing naar Rodenburch of Roomburg noodzakelijk. Daarna werd het klooster ook Roomburg genoemd.

St. Margriet werd gesticht door Heylewig Pietersdr. en Margaretha Simonsdr., na toestemming van de pastoor van de Onze Lieve Vrouwekerk, Dammas Dirksz. Heylewig Pietersdr. of Heyle uten Campe was een dochter van de Leidse schepen Pieter Woutersz. Haar tante Machteld trouwde met Frank Diedwarenz., een rijke stadsbestuurder. Deze Frank stond, evenals Heylewig zelf, onder invloed van de Moderne Devotie. Hij liet bijvoorbeeld zeventig morgen land na aan het kartuizer klooster het Hollandse Huis bij Geertruidenberg, een klooster verwant met de Moderne Devotie. Een stiefbroer van Frank Diedwarenz. was Pieter uten Pol. Heer Pieter uten Pol was na de dood van Geert Grote in 1384 een van de *viri sancti* die zijn werk zou voortzetten. Pieter uten Pol had van zijn moeder Diedwaar het vruchtgebruik van 22 morgen land bij Leiderdorp gekregen om voor priester te studeren. In 1396 stichtte hij op dit land een broedergemeenschap, die zou uitgroeien tot het klooster Engelendael. Het land werd door zijn vader Daniel uten Pol aan het jonge klooster geschonken. Engelendael sloot zich in 1400 aan bij het kapittel van Windesheim, de overkoepelende organisatie van de Moderne Devotie. De eerste prior was Willem Vronken uit Windesheim. Hij vertrok er al snel, want wat hem betreft was de kloostertucht in Engelendael te losjes. Het klooster kreeg in de beginperiode behoorlijk grote landschenken. Dirk van Tetrode en zijn zoon Claas van Ruven schonken 38 morgen land, genoeg voor een gemiddeld Rijnlands kasteel. Daarnaast werd al snel begonnen met de boekproductie. In de rekening van de Pieterskerk van 1402 komen twee betalingen aan de prior van Engelendael voor, de ene om *twien quaternen van der historien van Onser Vrouwen visitasi te scriven, te parkument ende te illumineren* en de andere om *V quaternen parkuments te virscriven int gradael mit den quadraten noten ende van den gradael van nuwes te virbinden*.

Pieter uten Pol werd de eerste rector van het door Heylewig gestichte St. Margrietconvent. Heylewig zelf schonk het convent in 1405 een grote som geld die zij van haar oom Frank Diedwarenz. geërfd had. Dat er achter de stichting van beide kloosters, St. Margriet en Engelendael, een plan van de families Uten Camp en Uten Pol zat, is vrij waarschijnlijk.

Vanuit Engelendael werd in 1400-1404 Hieronymusdal of Lopsen gesticht door heer Jan Rembrandsz., kanunnik in Engelendael. Hieronymus was een patroonheilige die bijna uitsluitend in de beweging van de Moderne Devotie gebruikt werd. In eerste instantie leefde de gemeenschap volgens de derde orde van St. Franciscus, later werd het een convent van reguliere monniken van St. Augustinus. In 1460 sloot Hieronymusdal zich aan bij het kapittel van Windesheim. Het klooster stond net buiten de Rijnsburgerpoort, op de hoek van de huidige Mors- en Steenstraat, in de parochie van de Onze Lieve Vrouwekerk. Ook dit huis had een scriptorium als belangrijkste bron van inkomsten.

Vanuit St. Margriet werd, op initiatief van heer Jan van der Woude, heer van Warmond, in 1410 het Elfduizend Maagdenklooster te Warmond gesticht. Heer Jan gaf de ministra van St. Margriet, Catharina Woutersdr., een huis en een erf te Warmond voor de stichting. Het klooster sloot zich al snel aan bij het Utrechtse kapittel, een in 1400 door de paus erkend kapittel waarin conventen van tertiariissen waren verenigd die leefden volgens de ideeën van de Moderne Devotie.

In Leiden zelf werd de stichting van St. Margriet in 1400 gevolgd door de stichting van het St. Agnesklooster of St. Agnietenzusterhuis, en nog voor 1404 door het St. Michielklooster, beide rond de Onze Lieve Vrouwekerk. Jan Rembrandsz., de stichter van Hieronymusdal, werd procurator van het St. Agnietenzusterhuis. Ook deze zusterhuizen sloten zich aan bij de derde orde van St. Franciscus. Dat deze kloosters rond de Onze Lieve Vrouwekerk gesticht werden, is geen toeval. De pastoor van de Onze Lieve Vrouwekerk, Dammas Dirksz., was een fervent aanhanger van de beweging. Hij weigerde zelfs om processie te lopen langs door hem als heidens beschouwde meibomen. Ook nam hij in Leiden deel aan zogenaamde *collationes*, redevoeringen waar na afloop over gediscussieerd werd.

In de buurt van dezelfde kerk vestigden zich de augustinessenkloosters St. Caecilia (1414) en St. Ursula (voor 1428). Ook in de stadsuitleg aan het Rapenburg vestigden zich augustinessen: het St. Catharinaklooster, voor 1415.

In deze periode werd slechts één mannenklooster binnen de muren gesticht.

Brevier met penwerk, waarschijnlijk afkomstig uit het klooster Mariënpool, ca. 1460. Coll. RAL.

Kort na 1400 vestigden de cellebroeders zich in de omgeving van het Rapenburg (bij de huidige Kaiserstraat). Zij kwamen voort uit een beweging van lekenbroeders die zich over Rijnland en de Nederlanden had verspreid en zich toelegde op de verzorging van pestlijders en geesteszieken. Deze kloosters vormden de eerste lichter van een langer aanhoudende stroom: er kwamen in de eerste helft van de 15de eeuw nog zes kloosters in de stad bij.³⁸

De zorg voor zieken en zwakken

Naast de zorg voor de ziel, met het oog op het hiernamaals, was ook de zorg voor de mens in het hier en nu belangrijk. In de late middeleeuwen voltrok zich een ontwikkeling waarin veel van de sociale taken van de maagschap, de familie, werden overgenomen door instellingen. Dit was mede een gevolg van migratie, waardoor mensen niet meer bij hun familie woonden. De meeste inwoners van Leiden waren migranten.

Veel zorg werd aanvankelijk door geestelijken gedaan. In de stad werd een aantal zorgtaken langzamerhand overgenomen door leken (soms wel in parochieverband) en door het stadsbestuur. Op die manier speelden de zorgtaken een rol bij de gemeenschapsvorming: ter ondersteuning van de (sociaal) zwakken en

zieken, vormden de stedelingen in hun nieuwe woonplaats nieuwe sociale verbanden. Instellingen voor zieken- en armenzorg werden opgericht. Broederen zusterschappen en ambachten ondersteunden hun leden als die het moeilijk hadden. Het stadsbestuur speelde soms een actieve rol en trad soms op als toezichhouder. Door het benoemen van de groep die geholpen moest worden, werden tegelijkertijd anderen van hulp uitgesloten. Hulp aan de 'huiszittenarmen', burgers die door economische problemen niet langer konden rondkomen, maar die niet in een instelling waren opgenomen, is hiervan een mooi voorbeeld. Deze mensen kregen hulp met uitsluiting van de zwervers en bedelaars van buiten. De zorg was overigens deels wederkerig: gulle gevers werden voor hun hulp aan behoeftigen gecompenseerd door gebeden van de ontvangers, bijvoorbeeld in de gasthuiskapel. Zo was de zorg voor de naaste vaak ook een kwestie van zorg voor de ziel.³⁹

In Leiden voltrokken deze ontwikkelingen zich ook. Rond 1400 werden diverse instellingen opgericht die de zorg van de magen konden vervangen. De parochies organiseerden de ondersteuning van de huiszittenarmen. Daar was ook reden toe. De prijzen stegen vanaf 1350 voortdurend. De gewone man in Leiden was circa 44 procent van zijn inkomen kwijt aan de aankoop van brood. In 1382 werd het eerste initiatief genomen door de kanunniken van de Pancraskerk. Zij stelden een aalmoezenier aan voor het beheer en coördineerden zelf de uitdelingen. De Heilige Geest nam rond dezelfde tijd de zorg voor de armen in de Pietersparochie op zich. Deze instelling was rond 1300 gevestigd in Leiden. Zij werd geleid door twee meesters, die daarvoor verantwoording aflegden aan het stadsbestuur. Zij bezochten en bedeeden de huiszittenarmen minimaal dertig keer per jaar. De Heilige Geest zorgde ook voor armen uit andere parochies. De uitdelingen van bijvoorbeeld voedsel en schoenen waren voor alle behoeftigen toegankelijk, hoewel de gulle gevers vaak wel probeerden te voorkomen dat bedelaars en arme werkzoekenden van elders geholpen werden. In de Onze Lieve Vrouweparochie werd de armenzorg in 1426 goed geregeld. Toen werd 'de minnepot' ingericht, tussen de Oude Rijn en de Haarlemmerstraat. Later werd daar een kapel voor de heilige Barbara aan toegevoegd, zodat de minnepot de naam St. Barbaragasthuis kreeg. Eigenlijk was het geen gasthuis, maar een opslagplaats voor turf, wol, koren, vlees en hout, en de plek waar elke zondag aalmoespot werd geserveerd.⁴⁰

De Leidse overheid nam een deel van de verantwoordelijkheid voor de ziekenzorg op zich. In de burgemeestersrekening van 1392 komen voor het eerst stads-

dokters voor: meester Willem Gherijtszoon en Colaert kregen een wedde, omdat zij *der stede meesters sien*. De nieuwe stadsmeesters moesten toezicht houden op de barbiers, chirurgijns en vroedvrouwen in de stad. Verder moesten zij helpen bij het verbinden van gepijnigden en veroordeelden. De stadsmeester moest soms ook mee als de stadssoldaten ten oorlog trokken. Meester Rutger maakte bijvoorbeeld in 1417 als legerarts het beleg van Gorinchem mee.⁴¹ De overheid speelde ook een rol in het in stand houden van en het toezicht op instellingen voor zieken. Sinds de 13de eeuw was er het St. Catharinagasthuis in de Breestraat. Dit stond onder toezicht van het stadsbestuur. Oorspronkelijk was het een instelling waar rondtrekkende werkzoekenden, marskramers en dergelijken tijdelijk onderdak vonden, met een voorziening voor zieken. Maar aan het eind van de 14de eeuw werden steeds meer zieken opgenomen, waarschijnlijk ook uit de stad zelf. Uit een akte van 1401 blijkt dat het gasthuis *veel versoecs ende anvals van armer zieker luden* had. Hierdoor ontstond behoefte aan een tweede gasthuis. Schepen Claas Renger en zijn vrouw Machteld van Zijl stelden in 1395 geld beschikbaar voor de stichting van het Onze Lieve Vrouwegasthuis aan de Hooigracht. De jaarlijkse rente die het echtpaar aan het gasthuis ter beschikking stelde, 10 schellingen, was echter te weinig. Rond 1400 verhuisde het gasthuis naar de Hooglandse Kerkgracht. Op 2 juni 1403 werd het officieel gesticht. De lopende kosten waren echter nog steeds onvoldoende gedekt. De bisschop van Utrecht stelde op 23 maart 1404 een aflat van veertig dagen in het vooruitzicht voor schenkingen aan het gasthuis. In 1417 stelde de stad twee gasthuismeesters aan voor het beheer, in weerwil van de wens van de stichters om het beheer over te dragen aan de kerkmeesters van de St. Pancraskerk.⁴²

Bij de bestrijding van lepra en pest speelde het stadsbestuur een beperkte rol. Lepralijders woonden tot 1386 aan het Noordeinde, op Zoeterwouds gebied. Bij de stadsuitbreiding werden de leprozen verplaatst met hulp van het stadsbestuur, dat echter pas in 1399 grond beschikbaar stelde. Het kapitaal voor de grond en de bouw van een huis werd door Willem Fojtgen beschikbaar gesteld. In 1400 voegden de burgemeesters daar een bedrag van 36 pond aan toe *toter zieker lude huus*. Steenboeten gingen soms ook naar de leprozen: een boete van 10.000 stenen ging in 1416 naar *der siecken malaetsken daerbuten tot hore tymmeringh te helpen*.⁴³

De andere grote besmettelijke ziekte van de middeleeuwen, de pest, bereikte in 1347 Europa. In 1360 onderging Leiden voor het eerst een pestepidemie, negen jaar later volgde de eerste zware epidemie. In 1398-1400, een periode van

graantekorten, woedde voor het eerst een voortdurende pestepidemie die niet de gebruikelijke 'winterstop' kende. Stadsbestuur noch inwoners hadden een antwoord op deze ziekte: de keurboeken stonden rond 1400 nog niet vol met maatregelen tegen besmetting en ook van een pesthuis is nog lang geen sprake.⁴⁴

Tot slot konden ook wezen op bescherming van de overheid rekenen. De verwanten van wezen moesten alle goederen van de kinderen schriftelijk overdragen aan het stadsbestuur. Na betaling van eventuele schulden werd het geld, na advies van familie en vrienden, besteed aan het in de kost doen van de kinderen. Zij werden in een huishouden opgenomen waar *si vermoeden dat si wel sijn [...] ende om den minsten cost als men naest gheraken can*. Het resterend bezit werd door de burgemeesters ondergebracht bij een beheerder. Alles werd schriftelijk vastgelegd en de beheerder van de boedel moest jaarlijks schriftelijk verantwoording afleggen.⁴⁵

Conclusie

Kijken naar Leiden in 1400 is als kijken naar een puber: de man die hij gaat worden is al goed te zien, maar helemaal volwassen is hij nog niet. Fysiek kreeg de stad circa 1400 de vorm die zij de rest van de middeleeuwen zou behouden. Maar binnen de muren was de ruimte nog lang niet volgebouwd. Veel van de bebouwing had nog een landelijk karakter, wat versterkt werd door de tuinbouw en het vee binnen de stadsmuren. Economisch gezien had de stad voor het eerst een echte exportindustrie, de lakennijverheid. Die industrie zou pas in de komende eeuw tot volle wasdom komen. Het jaar 1400 zelf was een jaar waarin de stad grote schulden had en de prijsstijgingen van graan en andere eerste levensbehoeften bijna op hun hoogtepunt waren. De bevolking was voor een groot deel afkomstig van immigratie, een trend die zich in de komende eeuwen zou voortzetten. Het bestuur werd professioneler en een bureaucratische ontwikkeling met schriftelijke neerslag was duidelijk ingezet. De graaf had zich op een aantal terreinen teruggetrokken, ook letterlijk uit de stad. Maar de baljuw had nog steeds de hoge rechtspraak. De Hoekse en Kabeljauwse twisten werden in en door de stad uitgevochten. Pogingen om los te komen van de greep van de (Hoekse) burggraaf op het bestuur hadden vooralsnog slechts tijdelijk succes.

De stad had drie zelfstandige parochies. Twee daarvan waren in een concurrentiestrijd verwickeld die zich voornamelijk uitte in een steeds mooier kerkgebouw. De derde speelde een belangrijke rol in de beweging van de Moderne Devotie, die minder van doen had met de uiterlijke vorm, maar meer met verinnerlijking.

De migratie leidde tot verzwakking van de banden met de maagschap en tot institutionalisering van sociale zorg. Het stadsbestuur had een rol als toezicht-houder op de zorg en soms als uitvoerder. Deze ontwikkeling speelde een rol bij het vormen van de stadsgemeenschap.

Kortom: de stad had in 1400 zijn volwassen vorm, werd langzaam zelf-standiger en bezat al veel van de instellingen die een eeuw eerder nog niet aan-wezig waren geweest en die het leven in de stad de eerstvolgende anderhalve eeuw zouden bepalen.

Noten

- 1 R.C.J. van Maanen, *Doorgaande beweging* (Leiden 2004) 3.
- 2 D.E.H. de Boer e.a. (eds.), *Hutspot, haring en wittebrood. Tien eeuwen Leiden en de Leienaars* (Leiden/Zwolle 1981-1982) 180.
- 3 Ed van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad I: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 43-44; D.E.H. de Boer, 'De waard en zijn gasten. Een heroverweging van de stadsuitbreidingen van 1294 en 1355' in: J.W. Marsilje e.a. (eds.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeente-archief* (Leiden 1989) 33.
- 4 R.M.R. van Oosten, 'Daar zit een luchtje aan! Een opgraving in de Pelikaanstraat' in: C.R. Brandenburgh (ed.), *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden* (Leiden 2007) 38-39.
- 5 *Hutspot, haring en wittebrood*, 32, 181; [M. Schultz van Haegen en J. Castelein (eds.)], *De heerlijkheid van Vliet* (Leiden 1999), zonder paginanummers; Ed van der Vlist, *De burcht van Leiden* (Leiden 2001) 53; C. Smit, *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leiden 2001) 18; I.W. Lambrechtsen-van Essen, *De stadspoorten van Leiden en stadsbouwmeester Willem van der Helm (ca. 1628-1675)* (Utrecht 1994) 13-16; R.C.J. van Maanen, 'De "Witte Poort aan de Vliet", de "Coninxwech" en de route naar Zoeterwoude', *Leids Jaarboekje* 85 (1993) 45-47; Regionaal Archief Leiden (RAL), Archieven van de kloosters, inv.nr. 950, eigendomsbewijs van verschillende renten op huizen aan de Vliet, de Cellebroedersgracht en het sinte Pietersveld, 1461; Fred van Kan, 'Het Leidse patriciaat. Prosopografische gegevens over het Leidse patriciaat tot 1420', <www.janvanhout.nl>.
- 6 *Hutspot, haring en wittebrood*, 90, 182; Keurboek 1406, boek I, nrs. XVI en XVII (editie H.G. Hamaker, *De middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden* (Leiden 1873) 5); Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 51-52, 54-55; Van Oosten, 'Daar zit een luchtje aan!', 40; RAL, Archieven van het stadsbestuur (1253) 1290-1575 (1858) [verder: SA I], inv.nr. 512, rekening 1399-1400, fol. 23r.
- 7 Keurboek 1406, boek I, nr. V (editie Hamaker, *De middeleeuwse keurboeken*, 2).
- 8 Smit, *Leiden met een luchtje*, 22, 25, 27.
- 9 *Hutspot, haring en wittebrood*, 201, 209; Keurboek 3, nr. LXXXVII (editie Hamaker, *De middeleeuwse keurboeken*, 95).
- 10 A.H. Netiv, *Van mysteren, laten, apteekerye en bewaeren. Leidse werkers in de gezondheidszorg, 1465-1525* (onuitgegeven doctoraalscriptie) 6-7; Keurboek 3, nr. LXVIII, Keurboek 1406, boek I, nrs. XX-XXII, Keurboek 1450, boek I, nrs. LXI, LXV (editie Hamaker, *De middeleeuwse keurboeken*, 94, 6-7, 149-152).
- 11 Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 56; F.W.J. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) 22; André Bouwman en Ed van der Vlist, 'Van schrijven naar drukken. Het Leidse boek tussen begin en Beleg' in: André Bouwman e.a., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008) 17; D.E.H. de Boer, 'De hertog van Egypte en de Oosterlingen. Vreemdelingen en nieuwkomers in middeleeuws Leiden' in: J. Moes e.a. (eds.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 27-

- 29; D.E.H. de Boer, 'De verhouding Leiden-Rijnland, 1365-1414. Veranderingen in een relatie', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek* 38 (1975) 67-71; D.E.H. de Boer, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ± 1345 en ± 1415* (Leiden 1978) 144, 147-148.
- 12 Van Kan, *Sleutels tot de macht*, 209-210; J. Moes en D.J. Noordam, *Macht, aanzien en welzijn. Nieuwelingen in het Leids stadsbestuur, 1200-1795* (Leiden 2003) 16.
- 13 J.W. Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen' in: Marsilje en Van Maanen, *Leiden* I, 75, 78-80; *Hutspot, haring en wittebrood*, 36, 42.
- 14 Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 82-83.
- 15 Ibidem, 89; J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ± 1390-1477* (Hilversum 1985) 55; RAL, SA I inv.nr. 512, rekening 1399-1400, fol. 8v (vgl. editie A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434)* I: (1390-1424) (Amsterdam 1913) 99-100).
- 16 Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 64-65; dez., *Het financiële beleid*, 293.
- 17 Bouwman en Van der Vlist, 'Van schrijven naar drukken', 17-19.
- 18 Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 84, 86; dez., *Het financiële beleid*, 65-66.
- 19 Bouwman en Van der Vlist, 'Van schrijven naar drukken', 15, 22, 24-25, 26, 31, 33; *Hutspot, haring en wittebrood*, 43.
- 20 Bouwman en Van der Vlist, 'Van schrijven naar drukken', 20; *Hutspot, haring en wittebrood*, 153.
- 21 M. Carasso-Kok, 'Schutters en stadsbestuur in Leiden 1392-1421' in: Marsilje e.a. (eds.), *Uit Leidse bron geleverd*, 61-64.
- 22 *Hutspot, haring en wittebrood*, 152; Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 54; Van Kan, *Sleutels tot de macht*, 144-145.
- 23 Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 55; Marsilje, *Het financiële beleid*, 40.
- 24 Van Kan, *Sleutels tot de macht*, 143, 148, 149, 150-151, 153; Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 56; Carasso-Kok, 'Schutters en stadsbestuur', 61.
- 25 Van Kan, *Sleutels tot de macht*, 153.
- 26 Ibidem, 153-157; *Hutspot, haring en wittebrood*, 152; Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 75-76. Carasso-Kok, 'Schutters en stadsbestuur', 64.
- 27 Bouwman en Van der Vlist, 'Van schrijven naar drukken', 59-60; Van der Vlist, *De burcht van Leiden*, 56; Van Kan, *Sleutels tot de macht*, 155.
- 28 Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 52; J.W. Marsilje, 'Het economische leven' in: Marsilje en Van Maanen, *Leiden* I, 106-108; *Hutspot, haring en wittebrood*, 129, 131-132; De Boer, 'De hertog van Egypte', 28; De Boer, 'De verhouding Leiden-Rijnland', 51; De Boer, *Graaf en grafiek*, 286; N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie I: De middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)* (s-Gravenhage 1908) 78, 91.
- 29 Marsilje, 'Het economische leven', 97-99, 102.
- 30 Van Kan, *Sleutels tot de macht*, 152.
- 31 Marsilje, 'Het economische leven', 105-106; De Boer, *Graaf en grafiek*, 285-286.
- 32 Netiv, *Van meysteren*, 4-5; Smit, *Leiden met een luchtje*, 20.
- 33 J. Verbij-Schilling, 'Kerk en cultuur', in: Marsilje en Van Maanen, *Leiden* I, 196-197; De Boer, 'De verhouding Leiden-Rijnland', 52.
- 34 De Boer, *Graaf en grafiek*, 89, 195-199, 203-208; *Hutspot, haring en wittebrood*, 8; Marsilje, 'Het economische leven', 103-108.
- 35 Verbij-Schilling, 'Kerk en cultuur', 171-174; B.N. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan*

- de Reformatie (Hilversum 2000) 220; D.J. Faber, 'Zorgen voor de ziel. Het Leids memoriewezen van de late middeleeuwen', *Leids Jaarboekje* 98 (2006) 79, 86-91.
- 36 Bouwman en Van der Vlist, 'Van schrijven naar drukken', 37; Verbij-Schilling, 'Kerk en cultuur', 153-155, 157-161, 171-174; Leverland, *St. Pancras op het Hogeland*, 63, 66, 69, 78-79, 214, 217; *Hutspot, haring en wittebrood*, 226; RAL, Archieven van de kerken [verder: Kerken], inv.nr. 323, rekening kerkmeesters Pieterskerk 1407, fol. 32v en 1400, fol. 13v (uitgave Ed van der Vlist op <www.janvanhout.nl>); R.M.R. van Oosten, 'Vijf eeuwen kerk aan de Haarlemmerstraat. De Vrouwekapel, Onze-Lieve-Vrouwekerk en de Waalse kerk' in: Brandenburgh, *Dwars door de stad*, 79; Faber, 'Zorgen voor de ziel', 74.
- 37 A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg' in: Marsilje en Van Maanen, *Leiden* I, 142; Verbij-Schilling, 'Kerk en cultuur', 166, 175; F.W.J. van Kan, 'Leiden en de Moderne Devotie' in: E. de Bijll Nachenius (ed.), *Heimwee naar de middeleeuwen. Opstellen in theologisch perspectief ter gelegenheid van het 19de lustrum van het Collegium Theologicum* (Leiden 1989) 25-27.
- 38 Verbij-Schilling, 'Kerk en cultuur', 166, 168, 174-175; *Hutspot, haring en wittebrood*, 229; Van Kan, 'Leiden en de Moderne Devotie', 28-30, 32, 34-35, 38, 48-49; Fred van Kan, 'Een nieuwe identiteit voor een stichteres van het Sint-Margrietconvent', *Leids Jaarboekje* 92 (2000) 35; RAL, Kerken, inv.nr. 323, rekening kerkmeesters Pieterskerk 1402, fol. 25v (uitgave Van der Vlist); L.H.J. Sicking, 'Middeleeuwse bebouwing rond het Pieterskerkhof' in: Marsilje e.a. (eds.), *Uit Leidse bron geleverd*, 191; P.F.J. Obbema, 'Lopsen onder Leiden en Sint Janskamp bij Vollenhove, twee verwante kloosters in: Marsilje e.a. (eds.), *Uit Leidse bron geleverd*, 176-177; F.W.J. van Kan, 'De bevolking van het Elfduizend Maagdenklooster te Warmond in de 15de eeuw' in: Marsilje e.a. (eds.), *Uit Leidse bron geleverd*, 105.
- 39 De Boer, 'De hertog van Egypte', 24-25; K.A. Lynch, *Individuals, families, and communities in Europe, 1200-1800. The urban foundations of Western society* (Cambridge 2003) 103-105, 108-109.
- 40 Brand, 'Sociale omstandigheden', 114, 133-134, 140-141, 173; *Hutspot, haring en wittebrood*, 58, 62.
- 41 *Hutspot, haring en wittebrood*, 273.
- 42 *Hutspot, haring en wittebrood*, 272; Brand, 'Sociale omstandigheden', 138; De Boer, *Graaf en grafiek*, 87.
- 43 *Hutspot, haring en wittebrood*, 278; Brand, 'Sociale omstandigheden', 140.
- 44 Ibidem, 118; *Hutspot, haring en wittebrood*, 87.
- 45 Keurboek 1406, boek II, nr. XVII; Keurboek 3, nr. CXVI (editie Hamaker, *De middeneeuwsche keurboeken*, 16-17, 99).

Leiden in 1558. 19de-eeuwse kopie naar een kaart van Jacob van Deventer (detail).

Een pre-industriële samenleving onder spanning

Leiden rond 1500

Hanno Brand

Tegen het einde van de 15de eeuw verkeerde de Hollandse economie in een crisis, die ook in Leiden diepe sporen naliet. Na een periode van economische en demografische groei, stagneerde vanaf omstreeks 1480 de toevloed van nieuwe burgers en kwam er een einde aan een korte periode van onstuimige bevolkingsgroei. Deze ontwikkeling viel samen met een productiecrisis in de Leidse laken- en nijverheid, de veruit belangrijkste werkgever in de stad, waardoor vele ondernemers de deuren van hun bedrijven sloten en vele deelbewerkers binnen deze tak van industrie in armoede achterlieten. De recessie werd nog eens verdiept door de financiële problemen waarin de stad in de decennia rond 1500 verkeerde. Rond 1494 stond de stad op de rand van bankroet en ontbrak van overheidswege iedere impuls om de lokale economie te ondersteunen. In wat volgt, zal worden getracht om vanuit het perspectief van economische stagnatie rond 1500 aan te geven hoe dergelijke problemen niet alleen de sociale en economische verhoudingen, maar ook de ruimtelijke sociale polarisatie in het pre-industriële Leiden beïnvloedden. Door in te gaan op de wijzigende productieverhoudingen in de textielsector en op de ruimtelijke verdeling van armoede en rijkdom over het stadsgebied, zal aangegeven worden hoe sociale en economische spanningen vorm gaven aan een pre-industriële stedelijke samenleving rond 1500.

Demografische en economische ontwikkelingen

De bevolkingsomvang van Leiden berust op schattingen, waarbij de belastinglijst uit 1498 als enig houvast geldt. De belasting van 1 procent op het vermogen van alle Leidse huishoudens was bij uitzonderlijk besluit van de landsheer – een zogenaamde staat van atterminatie – toegestaan om de stad uit een financiële crisis te

Hanno Brand is werkzaam bij de vakgroep middeleeuwse geschiedenis van de Rijks Universiteit Groningen.

helpen.¹ De inning werd nauwkeurig in de stadsrekeningen van 1498/99 verboekt, waarbij telkens per huishouden zowel de aanslag als de daadwerkelijke heffing werd vermeld.² De belasting werd ook de daaropvolgende zeven jaar geheven, maar om de armen te ontzien, verleende het stadsbestuur honderden huishoudens een vrijstelling. Deze komen in de latere kohieren dan ook niet meer voor, zodat de belastinglijst van 1498 de enige laatmiddeleeuwse bron vormt waarin alle hoofden van de belastingplichtige huishoudens worden genoemd. Aangezien het getal van 3.010 gezinshoofden overeenkomt met de 3.017 huizen, die Leiden volgens de *Informacie* van 1514 telde, mag er vanuit worden gegaan dat deze lijst alle Leidse huishoudens omvat.³ Anders dan in bijvoorbeeld de volkstelling van 1574, biedt de belastinglijst echter geen enkele informatie over de gezinssamenstelling, zodat er alleen met globale reductiefactoren kan worden gerekend.⁴ Afhankelijk van de factor die voor de gemiddelde gezinsgrootte wordt gehanteerd, schat men de omvang van de Leidse bevolking rond 1500 op 12.000 tot 14.250 inwoners.⁵ Tot aan het beleg van 1574 zou de bevolkingsgroei echter stagneren of zelfs een licht dalende tendens vertonen.⁶

Afgezet tegen een geschatte bevolkingsaanvang van 6.000 inwoners rond 1440 impliceren de cijfers van rond 1500 een ware bevolkingsexplosie in de tweede helft van de 15de eeuw.⁷ Afgaande op de inschrijvingen in de poorterboeken vestigden zich tussen 1440 en 1480 jaarlijks zo'n veertig tot vijftig nieuwe huishoudens in de stad, wat overeenkomt met zo'n 7.000 nieuwe inwoners in een periode van veertig jaar. Dit ritme had zich al sedert het midden van de 14de eeuw ingezet, maar de regelmatig terugkerende pestepidemieën en de daarmee gepaard gaande hoge sterfte maakten in zeer korte tijd de bevolkingsgroei telkens weer ongedaan.⁸ Met het minder virulent worden van de pest sedert het midden van de 15de eeuw, kon de zich allang aandienende demografische expansie zich ook daadwerkelijk doorzetten. In een periode van nauwelijks veertig jaar was de bevolkingsomvang van Leiden meer dan verdubbeld. Rond 1480 was de migratiestroom echter over haar hoogtepunt heen. Het aantal poorterinschrijvingen viel tot aan het beleg van 1574 terug tot een gemiddelde van ruim zeventien aanmeldingen per jaar. De jaren negentig lijken met nauwelijks twaalf nieuwe inschrijvingen op jaarbasis een scharnierpunt in de dalende tendens te vormen.⁹ Het beeld van een stagnerende bevolkingsomvang wordt bevestigd in de zogenaamde *Enquête* van 1494, toen een landsheerlijke commissie om fiscale redenen onderzoek deed naar de financiële draagkracht van de Hollandse steden en dorpen. Bij die gelegenheid rapporteerden de Leidse afgevaardigden dat het

aantal 'haardsteden' nog net zo hoog lag als tijdens de regeringsjaren van hertog Karel de Stoute (1470-1477). Een kwart van de huizen stond echter leeg en had inmiddels de helft aan waarde ingeboet.¹⁰

Het demografische ritme liep min of meer gelijk met de economische expansie van de stad, waarbij de lakennijverheid als de motor achter de bevolkingsgroei en de toenemende welvaart geldt. De gunstige economische conjunctuur – die met name door hertog Philips de Goede (1419-1467) werd ondersteund door een stabiel monetair beleid, een gematigde fiscale politiek en het uitblijven van internationale conflicten – was daar mede debet aan. Tegelijkertijd namen de afzetmogelijkheden in het Oostzeegebied toe, enerzijds omdat het graafschap Holland zeer profiteerde van een handelsblokkade van de Hanze tegen Vlaanderen (1451-1457), anderzijds omdat tegelijkertijd het concurrerende Engelse laken van de Oostzee werd geweerd.¹¹ Het wegvallen van beide concurrenten betekende een impuls voor de Hollandse draperie in het algemeen en die van Leiden in het bijzonder. Het derde kwart van de 15de eeuw wordt dan ook beschouwd als de bloeiperiode van de Leidse draperie, die bovendien als de motor achter de groei van tal van andere economische sectoren in de stad gold.¹²

Kort na 1480 zette echter een recessie in die zich uitte in toenemende werkloosheid.¹³ Volgens een Leidse commissie die op 7 juli 1494 in Hoorn voor de landsheerlijke commissie verslag uitbracht, was er van het economisch en demografisch elan dat de regeringsjaren van Karel de Stoute kenmerkte, inderdaad nog weinig over. De commissarissen schilderden een somber beeld van de economische en financiële toestand in de stad. De lakennijverheid was in verval geraakt en had tot werkloosheid en hoogoplopende armoede geleid. De belangrijkste oorzaak werd gezocht in de hoge schuldenlast van de stad, waardoor drapeniers uit angst om door schuldeisers aansprakelijk te worden gehouden, zelfs de voor de wolaankoop noodzakelijke reis naar Calais, waar de Engelse wolstapel was gevestigd, niet meer waagden. Het gevolg was, zo stelden de commissarissen, dat de Leidse textielnijverheid er nog niet half zo goed voor stond als ten tijde van hertog Karel de Stoute. Economisch herstel werd verder belemmerd doordat in dat jaar de bevolking ook nog eens werd geplaagd door de pest.¹⁴ Tijdens een vergelijkbaar onderzoek in 1514, dat bekend staat als de *Informacie*, wekte de Leidse vertegenwoordiging de indruk dat de situatie zich licht had verbeterd. Niettemin volhardden de afgevaardigden in een negatieve schets van de economische conjunctuur en benadrukten zij het gebrek aan werk in de stad, wat tot uiting kwam in leegstaande vollerijen en een teruglopend aantal weefgetouwen.¹⁵

Crisis rond 1500?

Er zijn vanuit diverse invalshoeken vraagtekens bij deze voorstelling van zaken geplaatst. Voor Herman Kaptein vormde het stabiele niveau van de pacht-opbrengsten van de Leidse strijkerij reden om het derde kwart van de 15de eeuw op te vatten als een periode van getemperde groei, die fasen van opleving en afzwakking kende. Een toename in de inkomsten en dus export van lakens ten opzichte van de voorgaande decennia was alleen zichtbaar tijdens de Hanzeblokkade tegen Vlaanderen. Daarna zakten de opbrengsten weer in tot een niveau dat al in de jaren 1420 werd gehaald. De jaren 1462-1467 lieten dan weer een relatief ongunstige periode zien, veroorzaakt doordat Engeland de importvoorwaarden van de wol verscherpte. De Bourgondische hertog reageerde met een embargo op de invoer van Engelse lakens, die pas in 1468 werd opgeheven.¹⁶ Pas daarna, dus tijdens de regeringsjaren van Karel de Stoute, weerspiegelden de hoge strijkerijpachten een scherpe stijging in de exportcijfers.¹⁷ De bloeiperiode van de Leidse textielnijverheid zou volgens Kaptein slechts tot de jaren 1470 beperkt blijven. Vanaf ongeveer 1480 trad een periode van stagnatie in die ook nog in de jaren rond 1500 voelbaar was. Hij staaft zijn redenering met het argument dat de Leidse bestuurders en ondernemers in 1494 zeer uitdrukkelijk en met weemoed naar de gunstige jaren onder Karel de Stoute verwezen.¹⁸

Hoewel de Leidse economie rond 1500 volgens de tijdgenoten in een crisis verkeerde, lagen de exportcijfers van de lokale textielnijverheid beduidend hoger dan in voorgaande decennia. In een tijdsbestek van 25 jaar was de gemiddelde jaarproductie van circa 16.000 stuks in de jaren 1470 en 22.000 stuks tegen het einde van jaren 1480 met 50 procent gestegen tot een gemiddelde van bijna 24.500 lakens rond 1500; een productieniveau dat tot 1530 bleef gehandhaafd.¹⁹ Van de tegengestelde ontwikkelingen gaat de suggestie uit dat een stijging in afzetcijfers niet vanzelfsprekend een toename van de werkgelegenheid en dus van de vestiging van nieuwe werknemers in de stad inhield. Integendeel, het stadsbestuur moest zelfs meermaals maatregelen treffen om te voorkomen dat drapers en textielarbeiders hun bedrijven opdoekten en de stad verlieten. Ondanks de hoge productiecijfers bevestigden dergelijke vermeldingen dat het aantal weefgetouwen en vollerijen in de stad terugliep.²⁰ Kortom, er bestaat een discrepantie tussen de stijgende exportcijfers en de daarmee groeiende buitenlandse afzet enerzijds,²¹ en het verslechterende ondernemersklimaat zoals dat in 1494 en in 1514 door Leidse afgevaardigden ten overstaan van de landsheerlijke ambtenaren werd beschreven anderzijds.

Net zoals alle andere Hollandse steden in de decennia rond 1500 had de Leidse bevolking sterk te lijden onder een prijsexplosie van grondstoffen en levensmiddelen ten gevolge van muntmanipulaties door de landsheerlijke overheid. Daarnaast werd de economie ontwricht door de laatste stuiptrekkingen van de partijstrijd tussen Hoeken en Kabeljauwen, de Kennemer opstand van het Kaas- en Broodvolk, en door de oorlogen aan de grenzen van de Habsburgse Nederlanden.²² Om de oorlogen tegen Utrecht, Gelderland en de Franse koning te kunnen financieren, confronteerde landsheer Maximiliaan van Oostenrijk de bevolking met hoge landsheerlijke belastingen. Vooral diens oorlogen met Frankrijk in het begin van de jaren 1490 bemoeilijkte de import van de Engelse wol, de grondstof bij uitstek voor het Leidse laken. De relaties met de Engelse wolhandelaars in Calais verslechterden, niet alleen omdat drapeniers door de stijgende wolprijzen gedwongen waren wol op krediet in te kopen; wol die ze niet konden afbetalen.²³ De toevoer van wol liep tevens gevaar omdat veel drapeniers weigerden om de gevaarlijke reis naar Calais te ondernemen. Om er voor te zorgen dat de lakenproductie niettemin op niveau bleef, stelde de stad zich financieel garant voor de wolinkopen. De poging om de financiële risico's over te nemen, mislukte wegens een gebrek aan liquide middelen, waardoor de schuldenlast in Calais hoog opliep. Onder andere vanwege deze enorme schuldenpost, stond de stad in 1493 aan de rand van een bankroet.²⁴

Opmerkelijk genoeg bleef de wolimport, met uitzondering van een bijna totale stremming in 1494, tamelijk constant. Dit werd deels mogelijk gemaakt doordat de Engelse kooplieden in Calais in deze moeilijke jaren toch wol op krediet bleven leveren. Afgezet tegen de stijgende productiecijfers, impliceert de verhoogde productie dat de Leidse drapeniers minder wol in hun lakens verwerkten en dus bewust een kwaliteitsvermindering doorvoerden. Vergeleken met de jaren 1470, was het aandeel van hoogwaardige wol in Leidse lakens rond 1500 bijna gehalveerd. Daarnaast constateerde Kaptein dat lakens zo'n 22 procent korter waren dan die uit de periode voor 1470.²⁵ Om te kunnen overleven hadden de Leidse ondernemers fundamentele toegevingen gedaan ten koste van de kostenverslindende productie van lakens van hoge kwaliteit.²⁶

In die zin was er in de stad wel degelijk sprake van een productiecrisis, die met name de werkgelegenheid onder de drapeniers, maar ook die onder zowat alle deelbewerkers zoals spinsters, wevers en vollers aantaste. Immers, minder wol en dus minder fijne kortere lakens, verlaagden zowel de productiekosten als de productietijd. Door minder wol te verbruiken en het aantal deelbewerkers te

reduceren, werden de kosten teruggebracht. Het verklaart waarom volgens de opgaven ten behoeve van de *Informacie* van 1514 het aantal weefgetouwen sedert 1496 van 350 naar 200 terugliep, maar dat tegelijkertijd de productie per getouw van 65 naar 125 stuks per jaar steeg.²⁷ Zo beschouwd is er weinig reden om aan te nemen dat, zoals wel wordt beweerd, de Leidse afgezanten de situatie in de stad bewust veel te zwart afschilderden.²⁸ Over de redenen waarom de drapeniers een kwaliteitsvermindering doorvoerden, kan in het korte bestek van deze bijdrage alleen worden gespeculeerd. Niettemin lijkt een samenhang met het wegvallen van de stapeldwang in Brugge sedert 1474, de toenemende vrijhandel op de Oostzee, de intensivering van de Hollandse vaart op Pruisen en de Baltische landen alsmede de concurrentie met het goedkopere Engelse laken, dat rond 1500 de Nederlandse markten begon te overspoelen, een rol te hebben gespeeld.²⁹

Tegelijkertijd mag het negatieve effect van de financiële crisis op het ondernemersklimaat in de stad niet worden uitgevlakt. Om de gaten in de stadskas op te vullen, was het stadsbestuur overgegaan tot de verkoop van lijfrenten aan particuliere burgers in en buiten de stad.³⁰ De jaarlijks terugkerende uitkeringen betekenden echter een te zware last. Voeg daarbij het slordige beleid van de stedelijke trossiers, die voor zeer aanzienlijke bedragen verkeerde boekingen ten koste van de stad hadden gedaan, en het wordt duidelijk dat in financieel opzicht de stad niet over de reserves beschikte om zelf in stimulering van de stedelijke economie te investeren.³¹ Voorts hadden de drapeniers zeer te lijden van aanzienlijke belastingverhogingen op de wolimport en de uitvoer van lakens, bedoeld om de schuldenlast in Calais af te lossen.³² Daar kwam bij dat door de prijsstijgingen de salarissen van de werknemers in de stad aan het inflatieritme moesten worden aangepast.³³ Het waren meerkosten die door de drapeniers moesten worden gedragen en die de winstmarges negatief beïnvloedden. Na een periode van eerst getemperde en vervolgens kortstondige sterke groei, haperde kort voor 1500 de motor achter de Leidse economie.

Arbeidsverhoudingen in de lakennijverheid

Het overwicht van de drapenier in de Leidse lakennijverheid was voor Posthumus aanleiding om de kapitalistische structuur van deze exportnijverheid, die bovendien ongeveer de helft van de stedelijke bevolking rond 1470 van een inkomen had voorzien, te onderstrepen.³⁴ Als zelfstandig en vaak ook kapitaalkrachtig ondernemer controleerde de drapenier alle fasen van het productieproces en hield hij zowel de aankoop van de grondstof als de verkoop van het eindproduct in

*Lakenververs aan het werk.
Miniatuur uit een Vlaams
handschrift, 1482. British
Library, Londen.*

eigen hand. Niet alleen werd zo voorkomen dat kleine zelfstandige ambachtslieden als de meestersververs en meestersvollers toegang kregen tot de markten en zich dus zelfstandig konden maken. Ook de deelbewerkers waren niet in staat om hun precaire situatie te doorbreken. Vooral vollers, ververs en spinsters leden onder een repressieve loonpolitiek van de drapeniers, die daarin de steun van het stadsbestuurders kregen.³⁵ Dergelijke maatregelen pasten in een beleid dat er op was gericht de obstakels die een marktgerichte en door de ondernemer gecontroleerde productie verhinderden, weg te nemen.³⁶ Niet toevallig trachtten juist in het derde kwart van de 15de eeuw de vollers en ook ververs door een aantal stakingen een verbetering van hun werkomstandigheden af te dwingen. Veel haalde het niet uit, want ondanks de geringe salarisstijgingen ontvingen de vollers nog rond 1500 een inkomen dat het bestaansminimum nauwelijks oversteeg en dat vergelijkbaar was met het inkomen van ongeschoolde gravers en bagge-
raars.³⁷ De lakennijverheid bracht rijkdom voor weinigen en armoede voor velen.

De Amerikaanse historica Howell trok de kapitalistische structuur van de Leidse lakennijverheid echter in twijfel. In plaats van een economie waarin de rijke en zelfstandige ondernemer een geproletariseerde massa van deelbewerkers onder druk hield, kende Howell een omvangrijke groep van onafhankelijke ambachtsmeesters en kleine ondernemers een dominante positie in het produc-

tieproces toe. In tegenstelling tot de scherpe vermogenstegenstellingen die Posthumus zo typerend acht voor kapitalistische productieverbanden, neemt Howell in Leiden een meer gelijkmatige spreiding van de vermogens waar.³⁸ Deze geringe polarisatie was een gevolg van het feit dat een omvangrijke middenklasse van ondernemers en zelfstandige ambachtslieden in hun eigen werkplaatsen relatief kleine hoeveelheden lakens maakten. Juist deze in omvang beperkte productie verklaart waarom vergeleken met andere steden zelfs de topvermogens in Leiden laag uitvielen. Dit zogenaamde 'kleine warensysteem' werd in haar ogen bewust door het stadsbestuur in stand gehouden. Door onder andere productiequota in te stellen en het aantal weefgetouwen en volkuipen per drapenier aan limieten te binden, werd een gelijkmatige spreiding van de werkgelegenheid over de kleine ondernemers en ambachtslieden nagestreefd. De geproletariseerde vollers waren in haar redenering een anomalie in een systeem dat was geënt op een streven naar volledige werkgelegenheid en sociale vrede. In die zin voorkwam het 'kleine warensysteem' de uitwassen die het kapitalisme zo kenmerkten.³⁹ Pas na 1580 zou met de introductie van de nieuwe draperie ook het kapitalisme in Leiden zijn intrede doen.

Noordegraaf zag echter geen verschil tussen de organisatie van de productie voor en na 1580. Voorts zag hij geen noodzakelijke tegenstelling tussen een 'geringe' productieomvang en een kapitalistische arbeidsverdeling. Integendeel, juist vanwege de reeds voorhanden zijnde structuren kon na 1580 de nieuwe draperie snel worden ingevoerd.⁴⁰ Daarnaast gaat Howell voorbij aan een reeks van aanwijzingen voor een groot overwicht van de belangrijkste ondernemers in de stad.⁴¹ Het economisch beleid in de stad, en dus ook de repressieve loonpolitiek, was het gevolg van een nauwe samenwerking tussen de rijkste ondernemers en de vaak aan hen verwante stadsbestuurders. Ondanks de toegevingen die na de stakingen in onder andere 1478 werden gedaan, bleven de lonen bijzonder laag.⁴² Bovendien hadden niet alleen de vollers, maar ook de meesters en knechten onder de ververs en wevers van een repressieve loonpolitiek te lijden. Dat de productie juist in handen van een kleine groep ondernemers was geconcentreerd, blijkt indirect uit een aanbod uit 1494. Omdat rond dat jaar de werkloosheid sterk was toegenomen, besloten enkele van de rijkste drapeniers zich uit de textielnijverheid terug te trekken in de hoop dat zo de werkzaamheden beter over de stad zouden worden verdeeld.⁴³ Het instellen van productiequota diende niet een rechtvaardigere verdeling van het werk, maar was een maatregel om te voorkomen dat een te grote concentratie van de productie ten koste ging van de

kwaliteit van het eindproduct. Gegevens betreffende de wolaankopen in Calais laten zien dat deze volstrekt werden gedomineerd door de grote drapeniers, die als enigen over de middelen beschikten om de kosten en de financiële risico's te dragen. Zo beschouwd blijft de kern van de visie van Posthumus overeind en was Leiden rond 1500 een industriestad geschoeid op een kapitalistische leest.

De vermogensverhoudingen rond 1500

De industriestad Leiden wordt wel in het rijtje West-Europese steden geplaatst waar in de late middeleeuwen de uitwassen van het vroegstedelijke kapitalisme een aanzienlijk deel van de bevolking in de armoede hadden gedreven.⁴⁴ Desondanks heeft tot voor kort zich niemand gewaagd aan een onderzoek naar de effecten van deze ontwikkelingen op de ruimtelijke spreiding van de bevolking over de stad in de late middeleeuwen. De vraag is echter van belang, want er is al vaak op gewezen dat de pre-industriële ontwikkeling van steden sociale polarisatie in de hand werkte die ook in ruimtelijke opzicht het woongedrag van rijke en arme burgers bepaalde.⁴⁵

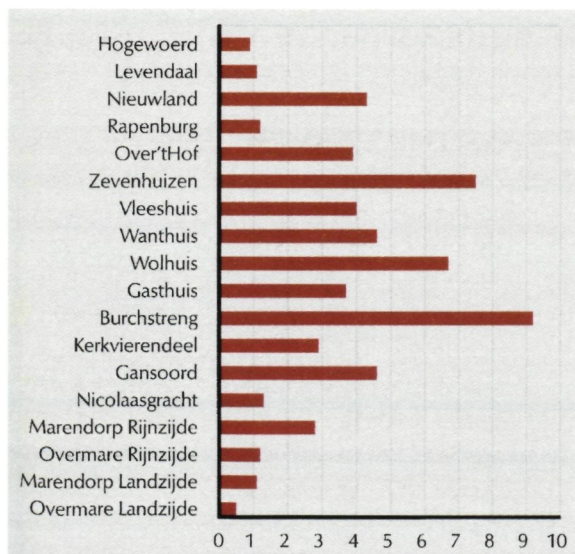
Dat een dergelijke scheiding zich ook in Leiden rond 1500 aftekende, werd al eerder aangetoond.⁴⁶ Uitgangspunt voor de analyses was telkens weer de al gememoreerde belastinglijsten van 1498. Deze laten zien dat rond 1500 Leiden veel weg had van een pre-industriële stad met uitgesproken tegenstellingen tussen arm en rijk en een gepolariseerde ruimtelijke vermogensverdeling. De ongelijke verdeling van de welvaart spreekt duidelijk uit de onderstaande tabel.⁴⁷

Tabel 1: Vermogensverdeling over de Leidse gezinshoofden (1498)

<i>Groep</i>	<i>Aantal</i>	<i>Percentage</i>
Pauper	507	16,9
Arm schamel volk	46	1,5
Zonder aanslag	330	11,0
0,1 – 24 lb.	762	25,3
25-99 lb.	236	7,9
100-999 lb.	886	29,4
1.000 – 4.999 lb.	215	7,1
5.000 lb. en meer	28	0,9
Totaal	3.010	100

In de lijsten van 1498 werden 553 gezinshoofden expliciet als pauper of arm schamel volk aangemerkt. Telt men bij deze groep, die op zich al 18 procent van de stedelijke bevolking uitmaakte, nog eens de huishoudens waarvan het eigen vermogen op minder dan 25 lb. werd geschat, dan blijkt dat 55 procent van de bevolking problemen had de eindjes aan elkaar te knopen. Daartegenover stond een zeer kleine groep rijken, die met 243 huishoudens weliswaar slechts 8,1 procent van de stedelijke bevolking uitmaakte, maar niettemin 71,3 procent van het totale stedelijk vermogen in handen had. Het contrast tussen arm en rijk krijgt nog meer reliëf wanneer men zich realiseert dat 85,1 procent van de huishoudens slechts 15,7 procent van de totale opbrengst betaalde. De rijke huishoudens beschikten over een vermogen dat in doorsnee negen maal hoger lag dan het stedelijk gemiddelde van 3,1 lb. De verschillen binnen welstandselite waren echter aanzienlijk. Slechts negen huishoudens beschikten over een vermogen van meer dan 10.000 lb., tegenover 242 personen met vermogens tussen 1.000 en 10.000 lb.⁴⁸

De tegenstelling tussen arm en rijk kwam in ieder geval op wijkniveau ook in de geografische spreiding van de welvaart over de stad tot uitdrukking. Hierbij deed zich onmiskenbaar een correlatie voor met de afstand tot de belangrijkste machtssymbolen in de stad anderzijds. Naarmate de afstand tot het centrum van de oude stad toenam, steeg de armoede. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het woon-

Gemiddelde afdracht (in ponden) per bon in 1498.

gedrag van de welstandselite over de achttien stadswijken. De meeste rijken woonden in de centraal gelegen wijken Burchstreng, Wolhuis en Zevenhuizen en dus in de onmiddellijke nabijheid van de burcht, het stadhuis, de Pieterskerk, de Hooglandsekerk en het Gravensteen. Op enige afstand volgden de eveneens centraal gelegen wijken Over 't Hof, Wanthuis, Vleeshuis en Gasthuis. Enigszins perifeer lagen de wijken Gansoord, waar de meeste rijken aan de Hooigracht gezocht moeten worden, en in de wijk Nieuwland, waar een aantal bemiddelde lakenondernemers zich in de onmiddellijke omgeving van de raamlanden had gevestigd. Het waren de enige excentrisch gelegen wijken waar de armoede niet overheerste. Zoals zal blijken, was dit een constant patroon in de ruimtelijke verdeling van de vermogens. Voor het overige was rond 1500 de armoede naar de periferie verwezen. De armste huishoudens woonden in de stegen en achterstraatjes van de vier wijken die aan de Mare grensden, tussen de Middelstegracht en de stadsvest (nu Herengracht), in de Hogewoerd en het aangrenzende wijkje Levendaal, en tot slot in de wijk Rapenburg – en dan vooral aan het Zand, het Noordeinde en de Groenhazengracht.⁴⁹ Het nam niet weg dat ook in de meer welvarende wijken, verstoep op de bebouwde achtererven en in de stegen, tientallen armlastige huishoudens voorkwamen.

Deze tendens laat zich tevens van de belastinglijsten van 1502 aflezen. Hoewel het armlastige deel van de bevolking van de heffing was vrijgesteld en dus niet werd genoteerd, kan uit de lijsten niettemin afgeleid worden dat er een direct verband bestond tussen het aantal dispensaties en de ligging van de wijk ten opzichte van het centrum.⁵⁰ Terwijl in de rijkste wijken Burchstreng en Wanthuis het aantal vrijstellingen respectievelijk 18 procent en 24 procent van het totaal bedroeg, lag dit in dichtbevolkte wijken als Nicolaasgracht (59 procent), Hogewoerd (62 procent), Rapenburg (68 procent) of Maredorp Landzijde (70 procent) beduidend hoger. In het bon Overmare Landzijde was zelfs driekwart van de bevolking wegens gebrek aan voldoende middelen vrijgesteld. Tegelijkertijd bleek dat ondanks de vele vrijstellingen de vermogens in de perifere wijken gemiddeld lager uitvielen dan in de wijken in het centrum.⁵¹ Globaal gezien werd de sociale segregatie die zich in de lijsten van 1498 aftekende, in 1502 nog eens bevestigd.

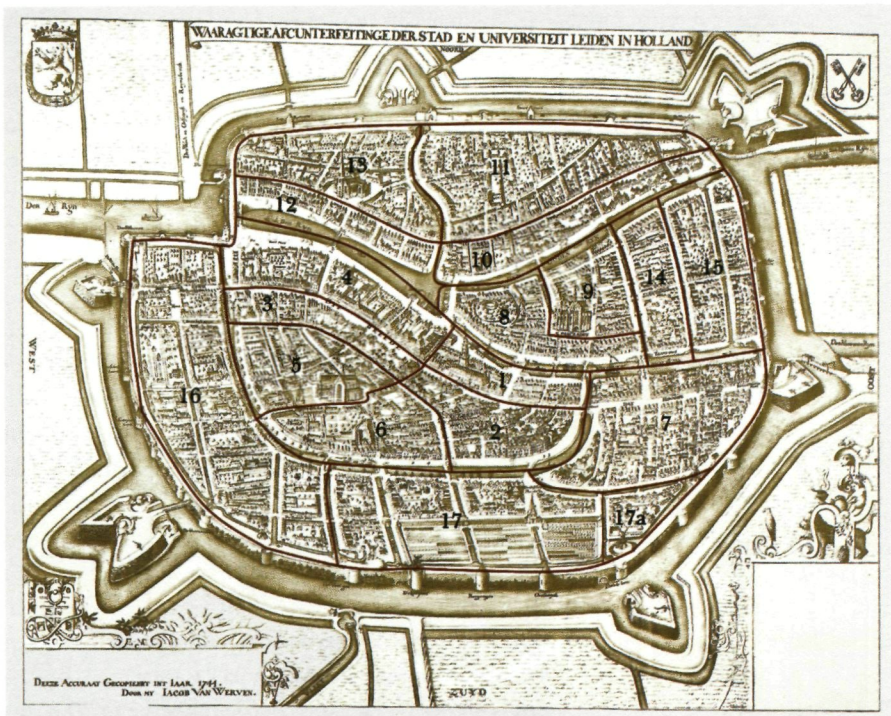
Leiden: een pre-industriële stad?

Onlangs heeft Bisschops dit beeld aanzienlijk verfijnd en er op gewezen dat een benadering op wijkniveau afbreuk doet aan de fijnmazigheid van het Leidse

woongedrag rond 1500. Niettemin komt ook hij tot de conclusie dat Leiden toen in ruimtelijk opzicht essentiële karaktertrekken vertoonde van een pre-industriële stad met een welvend centrum dat door een krans van armoede was omgeven. Volgens Bisschops ontwikkelde dit patroon zich echter pas na het midden van de 15de eeuw. Voordien was er veeleer sprake van een tweedeling, waarbij de Rijn een denkbeeldige grens vormde tussen de meer welvarende wijken in het zuidelijke stadsdeel en de armere wijken ten noorden van de rivier.⁵² Globaal beschouwd lagen de wijken met bovengemiddelde afdrachten aan de collecte van 1438-1439⁵³ alle ten zuiden van de Rijn en vooral aan de zuidwestkant van het centrum. Het ging daarbij om de wijken in de directe omgeving van het stadhuis, het Gravensteen en de Pieterskerk, maar ook om de bonnen Rapenburg, Nieuwland en Levendaal in de nieuwe stadsuitleg van 1389. Zelfs het bon Burchstreng, dat rond 1500 tot de meest welvarende wijken van de stad behoorde, leek in 1438/39 veel meer armen dan rijken geteld te hebben.⁵⁴ Alleen het welvarende bon Gansoord vormde in positieve zin een uitzondering.⁵⁵

Dat deze tweedeling na 1450 werd opgeheven, brengt Bisschops in verband met de eerder geschetste opleving van de economie en de sterke demografische groei van de stad. Economische groei leidde ertoe dat de welvaart in het centrum steeg, terwijl de vestiging van veel armen en werkzoekenden in de perifere wijken verpaupering in de achterafstraten veroorzaakte. Het karakter van de stad veranderde dus wezenlijk in het derde kwart van de 15de eeuw. Economische en demografische groei werkten sociale segregatie in de hand, waarbij de afstand tussen arm en rijk letterlijk en figuurlijk toenam.⁵⁶ Het is de vraag of deze verklaring, gezien de eerder geschetste ontwikkelingen, volstaat. Immers, de polarisatie tussen arm en rijk lijkt een direct gevolg te zijn van de arbeidsverhoudingen in de lakenindustrie. De kapitalistische structuur en de daarmee samenhangende repressieve loonpolitiek, hield een aanzienlijk deel van de deelbewerkers op de grens van het bestaansminimum. De kloof tussen arm en rijk werd hierdoor bewust in stand gehouden. Iedere crisis of inbreuk op de economische ontwikkeling had tot gevolg dat dit deel van de bevolking snel tot armoede verviel. In die zin lijkt er tevens sprake te zijn van een samenhang tussen industriële structuur en geografische spreiding van de welvaart.

Bisschops maakt er echter veel werk van om aan te tonen dat rond 1500 de ruimtelijke scheiding tussen arm en rijk slechts zeer ten dele werd gerealiseerd. Dat is opvallend, want De Boer stelde al een correlatie tussen rijkdom, politieke macht en vestiging in de centrale wijken vast. Zowat tweederde van de vroed-

De verdeling van de stad in bonnen: 1. Wanthuisvierendeel; 2. Wolhuisvierendeel; 3. Vleeshuisvierendeel; 4. Gasthuisvierendeel; 5. Over 't Hof; 6. Zevenhuizen; 7. Hogewoerd; 8. Burchstreng; 9. Kerkvierendeel; 10. Marendorp Rijnszijde; 11. Marendorp Landzijde; 12. Overmare Rijnszijde; 13. Overmare Landzijde; 14. Gansoord; 15. (St.) Nicolaasgracht; 16. Rapenburg; 17. Nieuwland; 17a. Levendaal.

schappen die tussen 1490 en 1500 actief waren, woonde in de wijken waar ook de burcht, de grote kerken, het raadhuis en het Gravensteen gesitueerd waren. De wijken die als het meest armoedig in de registers van 1498 te boek stonden, zijnde Levendaal, St. Nicolaasgracht, Marendorp Landzijde en Overmare Landzijde, werden door de vroedschappen vermeden. Grote uitzondering vormt de wijk Rapenburg, waar langs de gelijknamige gracht zich vier stadsbestuurders hadden gevestigd.⁵⁷ De analyse van een gedwongen lening van 1508 laat echter een meer gelijkmatige verdeling van de welstandselite over de stad zien.⁵⁸ Ruim 80 procent van de 290 gezinshoofden die in het register voorkomen, behoorde tot de categorie van de hoogstaangeslagenen in 1502.⁵⁹ Opnieuw wordt het beeld bevestigd

van een concentratie van de rijkdom in het centrum en een afname van de vermogens naarmate men de stadsrand nadert. Opvallend is echter dat de tegenstellingen tussen de bonnen minder uitgesproken waren dan in 1498. De gemiddelde bijdragen liggen op een glijdende schaal tussen de 1,4 lb. Vlaams in Maredorp Landzijde tot 3,3 lb. Vlaams in de wijk Gansoord. Alleen het Wanthuis stak er met een gemiddelde bijdrage van 5,0 lb. Vlaams met kop en schouders boven uit. Het betekent dat zelfs in de meest perifere wijken wel enkele welgestelde burgers woonden, maar ze waren minder rijk en ook minder talrijk dan elders. Net als in 1498 week het Nieuwland van dit algemene patroon af. Ruim 10 procent van de bijdragen stamde van welgestelden uit deze wijk, die tezamen 11,4 procent van het totaal geïnde bedrag oprachtten. In dat opzicht bleven zij alleen bij het bon Burchstreng achter.⁶⁰

Indirect suggereert de analyse ook dat de arme huishoudens nu niet bepaald uit het centrum werden verdreven. Deze indruk vindt een bevestiging in de ruimtelijke spreiding van de belastingvrijstellingen die 1502 werden verleend. Verdeeld over alle wijken in de stad, bewogen deze zich op een glijdende schaal van 18 tot 74 procent van de bevolking. Zelfs in de zeer prestigieuze bonnen Wanthuis en Burchstreng genoot respectievelijk ieder vijfde en ieder vierde huishouden vrijstelling. Echter, opnieuw weken Nieuwland en Gansoord van het algemene patroon af. Dankzij de financiële positie van een aantal rijke ondernemers,⁶¹ behoorde Gansoord ondanks de enigszins perifere ligging in 1502 tot de vier rijkste wijken van de stad. Het feit dat de Hooigracht in de directe nabijheid van de Pancraskerk en de burcht lag, zal daaraan niet vreemd zijn geweest. Ook het Nieuwland kan niet als een sociaal perifere wijk worden aangemerkt. In beide gevallen diende nog altijd 60 procent van de huishoudens aan de belasting van 1502 bij te dragen.⁶² En zelfs de wijk Rapenburg, waar niet minder dan 68 procent van de bevolking werd vrijgesteld van de heffing van 1502, telde een kleine groep welgestelden van adellijke signatuur.⁶³

Een sociaal gemêleerde stadsrand

De ring van armoede die Leiden rond 1500 van het platteland scheidde, werd dus in het zuidoosten op meerdere plaatsen doorbroken. De aanzet tot een verklaring hiervoor moet in de tegengestelde ontwikkeling van de wijken Nieuwland en Rapenburg worden gezocht. Afgaand op het grote aantal huishoudens in de wijk Rapenburg en het hoge armoedepercentage in 1498 was de welstandselite in de voorgaande decennia door de grote toestroom van armen en

werkzoekenden overvleugeld. De toenemende verpaupering bracht een fundamentele verandering in het aanzien van de wijk rond 1500 teweeg.⁶⁴ Een dergelijke toevloed van armen lijkt het Nieuwland niet gekend te hebben. Toch voltrok zich binnen beide wijken tot op zekere hoogte een segregatieproces dat ook in ruimtelijke zin tot uiting kwam. De inwoners vestigden zich op grond van uiteenlopende motieven min of meer geconcentreerd in bepaalde straten of buurten. Daarbij speelden in ieder geval de volgende factoren een rol.

Dat in Rapenburg de overgangen tussen arm en rijk in ruimtelijke zin abrupt waren, was al uit eerder onderzoek bekend. De analyse van de vermogensbelasting van 1498 liet al een concentratie van armoede zien in de huizenblokken ten zuiden van het Noordeinde en vooral rond de Groenhazengracht en het Zand. Zoals Van Oerle het ooit uitdrukte, heerste hier niettemin 'een opgewekt stadsleven'.⁶⁵ Hier bevindt zich namelijk ook de rosse buurt waar de zogenaamde *dackhoertgens* met kleurrijke namen als Fye met de Billen en Schone Baal open huis hielden.⁶⁶ In 1508 werd ook de Weddestraat op aanwijzing van de stad als vestigingplaats van prostituees aangewezen. De concentratie van de prostitutie aan de periferie van de stad maakte deel uit van een bewust beleid van het stadsbestuur om het aanzien van de meer welgestelde wijken niet te schaden. Om die reden werd al in het keurboek van 1450 voorgeschreven dat de *deernen die in 't openbaer leven sitten* zich in de buurt tussen de vest, de Cellebroedersgracht en de Nonnensteeg moesten vestigen.⁶⁷ Hiermee werd het verband tussen losse zeden en armoedigheid ruimtelijk vastgelegd en geïnstitutionaliseerd, want tussen de bordelen in de Kolmakerssteeg en Mirakelsteeg woonden in 1498 een groot aantal paupers.

Economische motieven en meer specifiek een bewuste keuze van woonhuis in functie van de aanwezige infrastructuur brachten bemiddelde burgers ertoe zich in de wijken aan de stadsrand te vestigen. Sinds de aanleg van het Noordeinde vormde deze de aansluiting op de wegen naar Den Haag en Haarlem. Bisschops toonde aan dat in de decennia rond 1500 een groot aantal inwoners beroepen uitoefende die samenhangen met de transportsector. In de huizen en werkplaatsen van het Noordeinde waren wielmakers, wagenvoerders, smeden, zadelmakers, kooplieden, maar ook een schoenmaker, een kuiper en timmerlieden actief.⁶⁸ Niet voor niets meende Van Oerle dat het daar achterliggende Zand een stelplaats werd voor wagens en karren.⁶⁹ De economische functie van het Noordeinde en de daarop afgestemde bebouwing zorgde voor een grote continuïteit in de beroepspreiding en het welvaartsniveau. De noordelijkste straat in het bon

Rapenburg was gedurende de late middeleeuwen het domein van een arbeidende middenklasse met vermogens die rond het stedelijk gemiddelde schommelden.

In het Nieuwland tekende zich een andere ontwikkeling af, hoewel ook hier economische motieven een rol speelden. De globale vermogensstijging die Bisschops in deze wijk vaststelde, koppelde hij direct aan de vestiging van een aantal drapeniers in de bouwblokken tussen de Koepoortsgracht (nu Doezastraat) en het Levendaal. De redenering wordt gestaafd door het uiterst gedetailleerde onderzoek naar de rentebetaling van inwoners in het woonblok aan het Catharinagasthuis. Vanaf 1480 traden voor het eerst drapeniers op als betalers van renteverplichtingen die op hun woonhuizen drukten. Voordien komen er in dat woongebied alleen vollers voor als rentebetalers aan het gasthuis.⁷⁰ De vestiging van de drapeniers in het verlengde van de raamlanden was volgens Bisschops het gevolg van een maatregel uit 1478. Deze schreef voor dat de lakens die op de ramen werden gedroogd en gerekte, niet langer door de vollers maar uitsluitend door de drapeniers mochten worden afgenomen.⁷¹ Dit nieuwe voorschrift zou er voor gezorgd hebben dat vermogende drapeniers zich bij voorkeur in de straten vestigden die in het verlengde van de raamlanden lagen.

De concentratie van economisch overwicht en rijkdom tussen de Koepoortsgracht en het Levendaal deelde de wijk rond 1500 op in drie verschillende residentiële gebieden. Qua sociale structuur sloot de strook in het verlengde van de raamlanden aan op de wijken Zevenhuizen en Wolhuis. Tegelijkertijd waren de woningen van minder kapitaalkrachtigen, onder wie een flink aantal vollers, geconcentreerd in de woonblokken tussen de Koepoortsgracht en de Cellebroedersgracht.⁷² Daarachter nam, zoals we reeds zagen, de armoede en dus ook de sociale status van de wijk zienderogen af. Het Nieuwland vertoonde diensgevolge rond 1500 een zeer gemengde structuur, waarbij de aanwezige economische infrastructuur richtinggevend was. Opmerkelijk is echter dat beleidsmaatregelen van het stadsbestuur de sociale polarisatie binnen de wijk versterkten.

Rest de aanwezigheid van een deel van de Leidse politieke en vermogenselite in deze sociaal gemêleerde wijken.⁷³ Eerder onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis aan het Rapenburg maakte duidelijk dat daar zich sedert het begin van de bouwactiviteiten in de stadsuitleg van 1389 een elite had gevestigd. Deze bestond deels uit zeer vermogende welgeboren immigranten met eigendomsrechten over grote delen van het Rapenburg en Nieuwland. De welgeborenen Floris Paedze van Sonnevelt, Floris en IJsbrand van Alkemade en Jan van den Woude waren

Het Rapenburg. Detail van de kaart van Pieter Bast, 1600.

zelfs naamgevers van grote delen van het gebied dat in de decennia rond 1400 bouwrijp was gemaakt. Zij gaven de erven ter bebouwing aan de nieuwe inwoners uit en bewerkstelligden zo inkomsten aan renten die op de percelen drukten. Zelf lieten zij langs de nieuwe gracht Rapenburg statige huizen bouwen. Jan van den Woude woonde in het huis waar in 1447 het Witte Nonnenklooster werd gesticht. Floris Paedze beschikte al vóór 1429 eveneens over een huis aan het Rapenburg.⁷⁴ Met name de bewoners aan het Rapenburg tussen de Doelensteeg en de Kolfmakerssteeg erfden, kochten of huurden weelderig ingerichte huizen met diepe tuinen en boomgaarden, die het geheel een residentieel karakter gaven.⁷⁵ Op de achtererven van een aantal huizen verzezen soms kleinere huisjes, die werden verhuurd of in lijftocht gegeven. De duurzame banden tussen de families Paedze van Sonnevelt, Van Alkemade, Van der Woude, Van Boekhorst, Heerman, Van Zwieten en Van Boschuyzen zorgden ervoor dat een aantal van deze statige panden nagenoeg ononderbroken tot in de 16de eeuw in hun handen bleef.⁷⁶ Het feit dat stadsbestuurders als Willem van de Coulster, Willem van Boschuyzen en Jan van Zwieten, die in 1498 over topvermogens beschikten, juist daar zeer rijk ingerichte huizen hadden, was een direct gevolg van de nauwe verwantschappen binnen de stedelijke elite.

De continuïteit in de bewoning gaat dus terug op de eigendomsverhoudingen ten tijde van de erfuitgiften en de eerste bewoning van dit deel van de stad. Daarnaast gelden waarschijnlijk de beperkte voorraad van dergelijke statige en dus statusbevestigende huizen in de stad en met zekerheid de eis van kapitaalkrachtigheid als een tweede deel van de verklaring. Wanneer we echter het wijkniveau verlaten en de ruimtelijke indeling van de stad laten prevaleren, lijkt de nabijheid van stedelijke machtssymbolen in dit vestigingspatroon eveneens een rol gespeeld te hebben. Gezien de ligging mag dit deel van het Rapenburg zeker sedert de doorbraak van de Kloksteeg in 1426 en de aanleg van de brug⁷⁷ over het Rapenburg als een uitloper van de welgestelde buurt tussen het St. Pieterskerkhof en de gracht worden beschouwd.⁷⁸ Daarnaast lagen de huizen sedert het midden van de 15de eeuw in de onmiddellijke nabijheid van het Witte Nonnenklooster en het zeer aanzienlijk klooster Roma. De vooraanstaande families aan het Rapenburg hadden grote belangen in beide kloosters en ook in het Barbaraklooster aan de overzijde dat rond 1440 door Simon van den Woude was gesticht.⁷⁹ Evenzeer statusbevestigend werkte de onmiddellijke nabijheid van de Pieterskerk en het daarnaast gelegen Gravensteen.

Daartegenover staat dat de armoede in de wijken Rapenburg, Nieuwland en

Levendaal zich tendentieel ophoopte langs de stadsvesten. De stegen uitkomend op de vest in de gebieden tussen de raamvelden, de apothekerstuinen in Nieuwland en het doelenterrein in het Rapenburg, werden overwegend bewoond door het armste deel van de bevolking. Als voorbeeld mag de Achtergracht gelden, waar een aantal zeer kleine woningen (kamers) werd gehuurd door armlastige alleenstaande vrouwen.⁸⁰ Het verpauperde karakter van de uiterste stadsrand werd versterkt toen in een keur van 1545 de rosse buurt achter de Cellebroadersgracht werd uitgebreid tot de vest achter het Jacobinessenklooster.⁸¹ Zonder het gemengde karakter van de stadsuitleg te willen ontkennen waarbij arm en rijk vaak rug aan rug woonden, leek er rond 1500 toch een periferie binnen de periferie te hebben bestaan.

De combinatie van globale concentrische vermogensverdeling enerzijds en een gemengd samengestelde stadsrand anderzijds bleef tot het einde van de 16de eeuw onveranderd. De analyse van de huurwaarden in kohieren van 1558 en 1561 laat een beeld zien dat sterke overeenkomsten vertoont met de situatie zestig jaar eerder.⁸² Bisschops wijt dit in belangrijke mate aan het voorhanden zijn van een bestaande woonvoorraad die aansluit bij de economische en sociale oriëntering van de bewoners.⁸³ Het ligt echter ook voor de hand hier een samenhang te zien tussen de economische stagnatie die zich sedert het einde van de 15de eeuw aftekende en het daaropvolgende verval van de Leidse textielnijverheid. Rond 1500 waren juist die krachten, zijnde demografische en economische groei, die de marginalisering in gang hadden gezet, weggevallen. Daarmee was ook het proces dat Leiden sedert het midden van de 15de eeuw een pre-industrieel karakter leek te geven al na enkele decennia tot stilstand gekomen. Pas met de opkomst van de nieuwe draperie na het beleg van 1574 zou dit een nieuw elan ontwikkelen.⁸⁴

Conclusie

Als toonaangevende middeleeuwse textielstad kan Leiden bogen op een lange onderzoekstraditie naar de economische en sociale structuren in de late middeleeuwen. Het pionierswerk van Posthumus geldt hierbij nog steeds als een belangrijk referentiepunt. Zijn visie betreffende de opkomst van de op kapitalistische leest geschoeide industriestad en de daarmee samenhangende economische structuren en sociale verhoudingen in de stad, is echter de laatste jaren bijgesteld, bekritiseerd, maar soms ook bevestigd. Zo wordt er tegenwoordig getwijfeld aan de duur en intensiteit van de groeiperiode in de tweede helft van de 15de eeuw,

Het vollen en verven van laken. Paneel door Isaac Claesz. van Swanenburg, 1594-1596. Coll. Stedelijk Museum De Lakenhal.

die Leiden in de visie van Posthumus tot een prominente exportstad van kwaliteitslakens voor de internationale markten maakten. Het derde kwart van de 15de eeuw was veel meer een fase van getemperde groei. Pas tijdens het bewind van Karel de Stoute was er sprake van een sterke, maar kortstondige economische expansie. Nieuwe invalshoeken in het onderzoek, zoals de vraag naar de kwaliteitshandhaving in de lakenproductie, hebben een nieuw licht geworpen op de periode rond 1500, die tot voor kort in het teken van recessie stond. Het beeld dat uit deze visies naar voren komt, is dat van een pre-industriële samenleving onder spanning, waarbij structurele veranderingen in de productie van kwaliteitslakens weliswaar de exportcijfers deden stijgen, maar niettemin de werkgelegenheid negatief beïnvloedden. Samenhangend met de kapitalistische structuur van de lakennijverheid rees de vraag in hoeverre de stad, die een sterke polarisatie tussen arm en rijk kende, aan het uiterste einde van de middeleeuwen als een pre-industriële stad met de daarvoor kenmerkende ruimtelijke scheiding tussen sociale groepen kan worden beschouwd. Diverse analyses

van de belastingkohieren uit de jaren rond 1500 wekken de indruk dat arm en rijk ook in ruimtelijk opzicht van elkaar gescheiden leefden. Een onderzoek op grond van kunstmatig gevormde administratieve eenheden doet echter onvoldoende recht aan de invloed van de nabijheid van statussymbolen, economische infrastructuur en stedelijk beleid op het woongedrag. Dergelijke factoren leidden tot een veel fijnmazigere ruimtelijke geleding dan tot voor kort werd aangenomen. Tegelijkertijd ontstond de indruk dat vanwege de getemperde economische groei en de daaropvolgende stagnatie en recessie, de sociale polarisatie in ruimtelijke zin niet in extremis plaats kon vinden.

Noten

- 1 W. Downer, 'De financiële toestand van de stad Leiden omstreeks 1500' (ongepubliceerde lezing, Leiden 1951; exemplaar in bibliotheek Regionaal Archief Leiden) 10-11; Dick E.H. De Boer, 'Die politische Elite Leidens am Ende des Mittelalters. Eine Zwischenbilanz' in: H. Schilling und H. Diederiks (eds.), *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit* (Köln/Wien 1985) 97; J.W. Marsilje, 'Les modes d'imposition en Hollande 1477-1515', *Publication du centre Européen d'études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.)* 28 (1998) 169-170.
- 2 De Boer, 'Die politische Elite', 97.
- 3 R. Fruin (ed.), *Informacie up den staet faculteyt ende gelegenheit van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyewe schiltale gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866) 243.
- 4 D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maanen, *De volkstelling van 1574. Leiden ten tijde van het beleg* (Leiden 1986) 19-23.
- 5 Vergelijk de zeer gedetailleerde berekeningswijze bij N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakennijverheid I: De middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)* (s-Gravenhage 1908) 372-374. De Boer hanteert een quotiënt van 4.7 om de gemiddelde familieomvang te berekenen en komt daardoor tot een totaal van 14.250 inwoners. Dit wijkt nauwelijks af van cijfers die De Vries geeft. Onlangs was Noordam terughoudender in zijn berekeningen. Gezien de fase van economische stagnatie of zelfs recessie waarin Leiden rond 1500 verkeerde, hanteerde hij een reductiefactor van 4.0 en kwam daardoor uit op de bevolkingsomvang die Posthumus al in 1910 berekende. Dick E.H. de Boer, 'Leiden in de middeleeuwen' in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (eds.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 39; J. de Vries, *European urbanization 1500-1800* (Londen 1984) 271; D.J. Noordam, 'Leiden in last. De financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de middeleeuwen', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2001

- (Leiden 2001) 18-19.
- 6 Noordam, 'Leiden in last', 18-19; De Boer en Van Maanen, *De volkstelling*, 7-8, 16-17.
 - 7 De Boer, 'Leiden in de middeleeuwen', 37-38; H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw. Beschrijving* (Leiden 1975) 428. Dit cijfer wijkt fundamenteel af van het aantal van 11.000 inwoners, dat Stabel onlangs noemde. P. Stabel, *Composition et recomposition des réseaux urbains des Pays-Bas au moyen âge* (Turnhout 2008) 34, 37, 58. De lagere schattingen hebben de voorkeur.
 - 8 De Boer, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ca. 1345 en ca. 1415* (Leiden 1978) 114-148, 166; Idem, 'Leiden in de middeleeuwen', 38-39; Ed van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad I: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 56-57.
 - 9 Cijfers gebaseerd op Posthumus, *Geschiedenis*, I, 374-375. Voor de jaren 1489, 1490, 1492-1495, 1501 en 1573 ontbreken de opgaven.
 - 10 R. Fruin (ed.), *Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant in den jaere MCCCCXCIII* (Leiden 1876) 167-169; Downer, 'Financiële toestand', 10.
 - 11 L. Noordegraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen 1985) 76-77; R. Spading, *Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert. Zur Problematik des Ursprungs vom Feudalismus zum Kapitalismus* (Weimar 1973) 29-36.
 - 12 De Boer, 'Leiden in de middeleeuwen', 41.
 - 13 Noordegraaf, *Hollands welvaren?*, 77-81.
 - 14 Noordam, 'Leiden in last', 17; Fruin, *Enquete*, 167-169.
 - 15 Noordegraaf, *Hollands welvaren?*, 81-82; H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur & continuïteit* (Hilversum 1998) 95-100.
 - 16 Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid*, 70-71.
 - 17 In perioden van vijfjaarlijkse gemiddelden uitgedrukt bedroegen de opbrengsten uit de strijkerij tussen 1450 en 1473 respectievelijk 695 lb., 663 lb., 621 lb. en 945 lb.; Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid*, 71.
 - 18 Ibidem, 71-72.
 - 19 Tussen 1470 en 1475 bedroeg de gemiddelde jaarproductie 15.918 stuks. Zo'n tien jaar later, tussen 1484 en 1488, was dit opgelopen tot een gemiddelde van 21.948 lakens. Tussen 1492 en 1502 bedroeg het gemiddelde 24.378 lakens. In 1521 bereikte de productie zelfs een recordomvang van 28.987 stuks. M. Howell, *Women, production and patriarchy in late medieval cities* (Chicago/Londen 1986) 186-187.
 - 20 N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid II* (s-Gravenhage 1911) 45, 138-140; Idem, *Geschiedenis I*, 306, 311-314, 344, 358-359; Regionaal Archief Leiden [verder: RAL], Archief der Secretarier van de stad Leiden 1253-1575 [verder: SA I], inv.nr. 1508-1522, fol. 181. Zie ook : H. Brand en P. Stabel, 'De evolutie van de vollerslonen in enkele Vlaamse en Hollandse textielcentra (14de-15de eeuw); een poging tot reconstructie' in: Jean-Marie Duvosquel, Erik Thoen (eds.), *Peasants & townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst* (Gent 1995) 220.

- 21 H. Brand, 'A medieval industry in decline. The Leiden drapery in the first half of the sixteenth century' in: M. Boone et W. Prevenier (eds.), *La draperie ancienne des Pays-Bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles)* (Leuven/Apeldoorn 1993) 130-131. Vgl. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid*, 110-116.
- 22 Noordegraaf, *Hollands welvaren?*, 28-40, 75-78, 118-123, 143; R. van Uyrven, 'Politiek en economie. De crisis in de late 15de eeuw in de Nederlanden', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 53 (1975) 1143-1145; A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg' in: Marsilje en Van Maanen, *Leiden* I, 116-117.
- 23 A.J. Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie in de laat-middeleeuwse Leidse lakennijverheid' in: Moes en De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 64-65.
- 24 Vgl. Posthumus, *Geschiedenis* I, 198-201; Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie', 59-60.
- 25 Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid*, 106-107.
- 26 De implicaties van de door Kaptein bereikte vaststellingen zijn enorm en suggereren dat de Leidse textielnijverheid al vanaf het laatste kwart van de 15de eeuw nauwelijks als een kwaliteitsdraperie opgevat kan worden.
- 27 Vgl de cijfers bij Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid*, 97-98. Het impliceerde een totale productiestijging van 17.500 naar 26.500 lakens per jaar. Posthumus, *Geschiedenis* I, 370-371.
- 28 Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid*, 99.
- 29 Brand, 'A medieval industry', 129-131; voor de intensivering van de vaart op de Oostzee in het spoor van de Hollandse graanhandel, zie M. van Tielhof, *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (Den Haag 1995) 89-91. Vgl. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid*, 110-116.
- 30 Jeremy D. Bangs, 'Hollands civic lijfrente loans (XVth century): Some recurrent problems', *Publications du centre Européen d'études Burgundo-médianes* 23 (1983) 79-80.
- 31 Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie', 60; Ibidem, 'Nanne Paedze of het beheer van de stedelijke geldmiddelen' in: J.W. Marsilje e.a. (eds.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leids Gemeente Archief* (Leiden 1989) 52-54.
- 32 Marsilje, 'Les modes d'imposition', 164.
- 33 Opgemerkt moet worden dat er zich in de loonontwikkeling vanaf 1494 een herstel zonder koopkrachtverlies aftekende. Dat gold bijvoorbeeld voor de bouwsector, maar niet of in veel mindere mate voor de deelbewerkers in de textielnijverheid. Brand, 'Sociale omstandigheden', 116. Vgl. Noordegraaf, *Hollands welvaren?*, 80-82, 93.
- 34 Posthumus, *Geschiedenis* I, 396-398, 403-405. Zie ook: H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden 1420-1510* (Apeldoorn/Leuven 1996) 170-174.
- 35 Kaptein onderstreept dat Posthumus wel degelijk gradaties in de afhankelijkheid tussen de deelbewerkers en ondernemers waarnam en spreekt daarom van een 'voorkapitalistische economie van gilden en ambachten (die) werd gefiltreerd door handelskapitalistische elementen'. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid*, 19.
- 36 A.J. Brand, 'Urban policy or personal government: the involvement of the urban élite in the economy of Leiden at the end of the Middle Ages' in: H. Diederiks, P. Hogenberg en M. Wagenaar (eds.), *Economic policy since the late Middle Ages. The*

- Visible Hand and the Fortune of Cities* (Leicester/Londen/New York 1992) 27-31.
- 37 Brand en Stabel, 'De evolutie van de vollerslonen', 220-221.
- 38 Howell, *Women*, 64-69.
- 39 Ibidem, 35-39, 59-64.
- 40 L. Noordegraaf, 'The New Draperies in the Northern Netherlands 1500-1800' in: N.B. Harte (ed.), *The New Draperies in the Low Countries and England* (Leeds 1997) 191-193.
- 41 Het navolgende is gebaseerd op Brand, 'Urban policy or personal government', 21-31; M. Boone en H. Brand, 'Vollersoproeren en collectieve actie in Gent en Leiden in de 14de en 15de eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19/2 (1993) 182-190; Brand, *Over macht en overwicht*, 175-176.
- 42 Posthumus, *Geschiedenis* I, 344-346.
- 43 Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie', 63.
- 44 C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1986) 92-93.
- 45 Een greep uit de zeer omvangrijke literatuur: G. Sjöberg, *The pre-industrial city: past and present* (New York 1960); W.G. Hoskins, *Industry, trade and people in Exeter 1688-1800* (Manchester 1935); J. Langton, 'Residential patterns in pre-industrial cities: some case studies from seventeenth century Britain', *Transactions of the Institute of British Geographers* 65 (1975) 1-28; C. Phytian-Adams, *Desolation of a city. Coventry and the urban crisis of the late Middle Ages* (Cambridge 1979).
- 46 Het belastingkohier is een veelvuldig gebruikte bron voor het onderzoek naar de vermogensverhoudingen rond 1500. Posthumus, *Geschiedenis* I, 385-403; D.E.H. de Boer, "'Te vorgelinc geleyt". Sociale en economische problemen in Leiden aan het eind van de middeleeuwen' in: Idem, *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Leiden 1982) 8-11; Idem, 'Die politieke Elite', 97-103; Brand, *Over macht en overwicht*, 115-117; Idem, 'Sociale omstandigheden', 121-124; Noordam, 'Leiden in last', 17-26.
- 47 Ontleend aan: Noordam, 'Leiden in last', 22.
- 48 Brand, 'Sociale omstandigheden', 122; Noordam, 'Leiden in last', 18-19. Vgl. Posthumus, *Geschiedenis* I, 384-389.
- 49 De Boer, 'Te vorgelinc geleyt', 10; Brand, 'Sociale omstandigheden', 122-123.
- 50 De belastinglijst van 1502 telt 1.441 belastingplichtige huishoudens. Door de totalen per wijk uit 1498 af te trekken van het aantal belastinginners in 1502, wordt duidelijk hoe de vrijstellingen en dus de arme huishoudens – zij die over minder dan 25 lb. beschikten – over de stadswijken waren verdeeld.
- 51 T. Bisschops, 'Leven aan de rand? Proeve tot duiding van eenheid, verscheidenheid en continuïteit in de vermogensverhoudingen in en om de stadsrand. Leiden en Oudenaarde aan het einde van de middeleeuwen (ca. 1470 - ca. 1530)' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Antwerpen 2006) 88-89. Samengevat in: T. Bisschops, 'Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-1561). Een pleidooi voor een percelsgewijze analyse van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen', *Stadsgeschiedenis* 2 (2007) 121-138.
- 52 Ibidem, 74-78.
- 53 Tussen 1436 en 1440 werd de stad geplaagd door een economische crisis vanwege de oorlog met Engeland, waardoor de woltoevoer stakte; en met de Wendische steden, waardoor de handel op de Oostzee werd gestremd. Daarnaast werd de bevolking geconfronteerd met hongersnood en

- een zware pestepidemie, waardoor de armoede hand over hand toenam. Tussen de herfst van 1438 en de vroege zomer van 1439 werd wekelijks deur aan deur een vaste bedrag opgehaald. De vaste bedragen suggereren een verband tussen de hoogte van de gift en de vermogenspositie van de contribuanten. Zie: Brand, *Tussen macht en overwicht*, 114-115; Idem, 'Sociale omstandigheden', 34; De Boer, 'Leiden in de middeleeuwen', 38; P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad II: Eene Hollandsche stad onder Bourgondisch-Oostenrijkse heerschappij* (s-Gravenhage 1912) 257; Posthumus, *Geschiedenis I*, 187-188, 243-245.
- 54 De wijk bleef zelfs achter bij het bon Hogewoord en was vergelijkbaar met de in 1498 notoir arme wijk St. Nicolaasgracht en die aan weerszijden van de Mare. Slechts de aangrenzende wijk Kerkvierendeel bracht gemiddeld minder op.
- 55 Bisschops, 'Leven aan de rand?', 81.
- 56 Ibidem, 84
- 57 De Boer, 'Die politieke Elite', 101-102 en 108. De steekproef werd uitgebreid tot 1510 in: Brand, *Over macht en overwicht*, 115-116; dit bevestigt het genoemde beeld.
- 58 Bij de lening van 1508 gaat het om een door het stadsbestuur afgedwongen bijdrage aan de belegeringskosten van het slot Poederloijen. G.D.J. Schotel, 'Beleg van het slot Poederloijen in 1507 en 1508' in: Idem, *Geschied-, letter- en oudheidkundige uitspattingen* (Utrecht 1840) 129-142. De bijdragen aan de lening werden genoteerd in de tesoriersrekening van 1508: RAL, SA I, inv.nr. 587, fol. 22v e.v. De lening werd door Tim Bisschops gepubliceerd op de website van de vereniging Jan van Hout: http://www.janvanhout.nl/bisschops/bis_frame.htm.
- 59 RAL, Collectie J. Rustige, Kohier 1508. Zie ook Bisschops, 'Leven aan de rand?', 92.
- Volgens Bisschops mag er van worden uitgegaan dat het vermogen van de gezinshoofden als richtpunt voor de lening werd genomen. Van een rechtstreekse correlatie lijkt echter geen sprake te zijn. Als voorbeeld moge dienen de bijdragen van Adriana, de weduwe van oud-burgemeester en tesorier Nanne Paedze (10 lb.), Philips van Noorde (10 lb.) en Jan Kerstantsz. (10 lb.). In 1502 werden zij respectievelijk op vermogens van 10.800 lb., 8400 lb. en 10.000 lb. geschat. RAL, SA I, inv.nr. 587, fol. 26v° en <http://www.janvanhout.nl/bisschops/>.
- 60 Bisschops, 'Leven aan de rand?', 91-95.
- 61 De aanslag van de brouwer Willem Willemsz. werd van 48 lb. in 1498 opgehoogd tot 54 lb. in 1502. De voor Leidse begrippen zeer rijke koopman Jan Pieter Gijsbrechtsz. werd in 1498 aangeslagen voor 96 lb. In 1502 was dit 100 lb. RAL, SA I, inv. 578, fol. 75 en 75v.
- 62 Bisschops, 'Leven aan de rand?', 88.
- 63 Onder wie de latere burgemeester Willem van de Coulster, de schout Jan van Zwieten en de ridder en veertigraad Willem van Boschuyzen. Brand, *Over macht en overwicht*, 298; Brand, 'Sociale omstandigheden', 130; Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht VI: Het Rijk van Pallas* (Leiden 1992) 62, 242, 280, 295-296.
- 64 Bisschops, 'Leven aan de rand?', 84.
- 65 Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, 200.
- 66 Ibidem, 201.
- 67 Ibidem, 200.
- 68 Bisschops, 'Leven aan de rand?', 155.
- 69 Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, 200.
- 70 Bisschops, 'Leven aan de rand?', 141-143, 152-153.

- 71 Ibidem, 83 en noot 282, 142 en noten 447 en 449.
- 72 Ibidem, 153.
- 73 Zie bijvoorbeeld: D.J. Noordam, 'Een stukje paradijs. De bewoners van het Rapenburg, 15de-20ste eeuw' in: Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg III: Meyenburch* (Leiden 1988) 37-42.
- 74 Brand, *Over macht en overwicht*, 206-210; Idem, 'Florys Paedze van Sonneveld, plutocraat in hart en nieren', *Holland. Regionaal tijdschrift* 19 (1987) 176-192. Zie ook de bijdrage van Netiv in dit Jaarboekje.
- 75 Aan het einde van de 15de eeuw, en mogelijk al eerder, stonden er slechts twee huizen op het percelencomplex dat tegenwoordig Rapenburg 59 tot en met 63 is.
- 76 Zie onder meer Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg VI*, 62, 72-78, 280, 294-296, 519, 525-529.
- 77 Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, 207.
- 78 Het is bijvoorbeeld opmerkelijk dat de familie Heerman, die over enkele huizen aan de zuidkant van het Pieterskerkhof beschikte, in de loop van de 15de eeuw ook eigendomsrechten op huizen aan de overzijde van het Rapenburg had. Gerrit Heerman kocht bijvoorbeeld het huis van Jan Rosa (tegenwoordig nr. 65). Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Het Rapenburg 1386-1986 – zes eeuwen wooncultuur' in: Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg I: Groen hazenburch* (Leiden 1986) 8; Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, 103.
- 79 Brand, *Over macht en overwicht*, 338.
- 80 Bisschops, 'Leven aan de rand?', 151.
- 81 Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, 200.
- 82 Zie Brand, 'Sociale omstandigheden', 126-127; Noordam, 'Leiden in last', 29-34; Bisschops, 'Leven aan de rand?', 95-100.
- 83 Bisschops, 'Leven aan de stadsrand?', 192-194.
- 84 Zie de bijdrage van Bostoën in dit Jaarboekje.

Het nieuwe Leiden en zijn icoon: het stadhuis

Leiden rond 1600

Karel Bostoën

De spectaculaire renovatie van het Leidse stadhuis greep plaats aan het eind van de 16de eeuw: de nieuwe gevel werd het pronkstuk van Leiden. Toen deze in de jaren 1595-1598 tegen een bestaand middeleeuws gebouw was gezet, was hij zelfs de mooiste gevel van Holland. Niet voor niets hebben brandweerlieden in de ijsskoude winternacht van 12 februari 1929 hun leven gewaagd om hem te behouden. Het stadhuis kreeg het in het verleden al vaker zwaar te verduren. Zo stortte, na een brand begin 1573, de toren in. Het hoofdgebouw werd weliswaar gered, maar was beschadigd. Reparaties lieten op zich wachten, want tijdens de belegeringen van 1573 en 1574 ontbraken daartoe de middelen en de energie. Het was al heel wat dat de toren in 1576 en 1577 opnieuw kon worden opgebouwd. De rest moest wachten. Maar toen de nieuwe gevel eenmaal was aangebracht, moet het contrast met de oude situatie adembenemend zijn geweest. Inderdaad, vergeleken met het middeleeuwse raadhuis, zoals Salomon Davidsz. van Dulmanhorst het tekende in 1588, had de nieuwe gevel op zijn minst een representatief karakter. Vooraleer nader in te gaan op het hoe en waarom van het beeldbepalende karakter van het stadhuis, is het zaak de context te schetsen waarbinnen de renovatie tot stand is gekomen.*

Voor een grootser, mooier en welvarender Leiden

Het stadhuis is een opvallend groot gebouw. Voor een betrekkelijk kleine stad lijkt het zelfs lichtelijk overdreven, tenzij men bedenkt dat het multifunctioneel was. Het herbergde niet alleen het bestuur en de administratie, maar ook de vleeshal en de lakenhal. Naar huidige maatstaven gerekend, telde Leiden toen slechts een gering aantal inwoners: in 1574 waren het er 12.456, zoals blijkt uit

Karel Bostoën (1943) is emeritus universitair hoofddocent Oudere Nederlandse Letterkunde van de

Universiteit Leiden. Hij publiceert bij voorkeur over de Nederlandse taal en cultuur van de 16de tot en met de 18de eeuw.

*Het middeleeuwse raadhuis in de Breestraat. Tekening door Salomon Davidsz. van Dulmanhorst, 1588.
Coll. RAL.*

de volkstelling gehouden tijdens het tweede beleg op 7 augustus. Stadssecretaris Jan van Hout liet in 1577 op de gevel van het stadhuis beitelen dat tijdens dit beleg *binaest zes-duisent menschen* waren omgekomen ten gevolge van de *zwarte hunger-noot*, maar dat aantal mag met een korrel zout worden genomen. Dichterlijke vrijheid, zogezegd. De jongste berekeningen houden het op ongeveer tweeduizend mensen die binnen twee maanden tijd het leven lieten, dus één zesde van de bevolking.¹ Na die zware aderlating van 1574 nam de bevolking snel toe tot ongeveer 12.000 inwoners in 1581.² Rond 1600 was die bevolking reeds meer dan verdubbeld tot 22.000 à 25.000 personen, en het zouden er nog meer zijn geweest als er in die stampvolle stad in de jaren 1599-1600 geen pestepidemie had toegeslagen.³ Die bevolkingsaanwas zou blijven duren tot ver in de 17de eeuw. In 1622 was Leiden met zijn 44.745 inwoners, na Amsterdam, de grootste stad van de Republiek. Zelfs nadat in 1635 in acht maanden tijd één derde van de bevolking (circa 15.000 mensen) bezweek aan de pest, liep in het midden van de 17de eeuw het aantal weer op tot 60.000 à 70.000. Geen wonder dat de stad haar grondgebied driemaal moest uitbreiden, namelijk in 1611, 1644 en 1659.⁴

Onder invloed van die bevolkingsgroei werd Leiden in rap tempo een letterlijk harde stad in de periode na 1574. Het 'versteende', om zo minder brandgevaarlijk te worden. Vanaf 1450 al was het stadsbestuur met voorschriften voor stenen huizen gekomen, maar pas aan het eind van de 16de eeuw werden de laatste rieten daken vervangen door daken met pannen of leien. Houten gevels verdwenen eveneens in die periode. Vanaf 1586 werd er, te beginnen met een stukje Breestraat vóór het stadhuis, van stadswegen flink bestraat met diverse soorten keien en klinkers. De houten beschoeiingen langs de grachten werden vervangen door stenen walkanten. Vanaf 1589 nam de stad ook het onderhoud van de bruggen op zich: houten bruggen werden van steen en kregen aanvankelijk zelfs gemetselde leuninggen.⁵ Daarnaast was er sprake van een bouwwoede. Overbevolking en woningnood leidden tot het volbouwen van tal van locaties met grote en kleine huizen voor de nieuwe Leidenaren. Kloosters en kapellen kregen een nieuwe bestemming en werden grondig verbouwd. Universiteit, gasthuizen, pest- en dolhuis, Latijnse School moesten worden ondergebracht, uitgebreid of verplaatst naar een nieuwe locatie waar ze meer ruimte hadden.⁶ In die sfeer van algemene bouwactiviteiten past natuurlijk ook het optrekken van een nieuwe gevel voor het stadhuis.

De aanzienlijke bevolkingsaanwas wijst evenwel op een snelle sociaal-economische transformatie die er niet zo maar vanzelf is gekomen. Zo heeft de stad

vanaf 1577 een actieve politiek gevoerd om de traditionele lakenproductie, die volledig in het slop was geraakt, te laten vervangen door de productie van modernere lichtere stoffen (saaien, fusteinen, ras, baaien, greinen, camelotten en hoe die nog meer mogen heten). Daartoe probeerde de overheid speciaal Vlaamse saaiwerkers naar Leiden te halen. Die hadden immers dit soort stoffen al enkele decennia met veel succes geproduceerd.⁷ Saaien, met als grondstof goedkope grove kamwol, worden minder lang gevold dan laken. Daardoor waren ze ook dunner, goedkoper en populair, want betaalbaar voor de kleine man. Het centrum van de saainijverheid, dankzij zijn technische kennis en organisatievermogen, was Hondshoote, in de Westhoek van Vlaanderen (nu een Franse gemeente). Saaiwevers die vandaar eerder om godsdienstige redenen naar Engeland waren uitgeweken, werden in 1577 door de Leidse overheid uit steden als Colchester en Norwich gelokt tegen aantrekkelijke voorwaarden, zoals een gratis poorterschap en vrijstelling om lid te worden van een gilde. Vandaar dat er al in 1578 sprake is van een hal, speciaal voor de 'Vlaamsche draperie'.⁸ Dergelijke gunstige vestigingsvoorwaarden werden ook in 1586 en 1596 verleend.⁹ Op basis van ondertrouwgegevens over de jaren 1586-1595 is berekend dat meer dan de helft van de personen die toen te Leiden in ondertrouw gingen, van Vlaamse herkomst was.¹⁰ Het heet dat de exodus uit Hondshoote op gang kwam toen de troepen van de hertog van Anjou en Alençon het stadje plunderden. Dat is merkwaardig, want deze telg van de Franse koninklijke familie, aan wie Oranje al in 1579 de soevereiniteit van het land had aangeboden, was in 1582 met zijn Franse troepen naar de Nederlanden gekomen om juist de zaak van de Opstand te steunen. De Hondshoottenaren van hun kant stonden juist bekend om hun sympathie voor de Hervorming, en dus voor de Opstand. Waarom dan die plundering? Maximilien Morillon, een uitstekend geïnformeerde tijdgenoot, weet op 9 augustus 1582 precies wat er aan de hand is. Hij bericht kardinaal Granvelle dat *Hontscote, le plus beau bourg de Flandres*, in brand is gestoken door de Ieperlingen, die zodoende de grote concurrent van hun textielnijverheid wisten uit te schakelen. Cynisch voegt hij eraan toe: we pakken straks de textiel weer af van Ieper, ze mogen die daarna weer van ons terugkopen.¹¹ Nauwelijks één jaar later veroverden de Spaanse legers Hondshoote, waarna deze plaats helemaal leegliep.¹² Het feit dat familie en vrienden al eerder naar Leiden waren uitgeweken, zal ongetwijfeld de animo bij de Hondshoottenaren hebben vergroot om met hun hele gezin daarheen te trekken. In het nieuwe Leiden van na 1575 kregen ze immers weer uitzicht op een toekomst.¹³

De stijgende welvaart in de Sleutelstad was niet alleen te danken aan de toevloed van immigranten. Een combinatie van gunstige factoren bezorgde Leiden zijn ijzersterke positie. De immigranten waren weliswaar goedkope arbeidskrachten die steeds bleven binnenstromen, maar hun werk was goed georganiseerd door 'drapeniers' die de grondstoffen inkochten om deze vervolgens uit te besteden aan thuiswerkers, waarna de 'werkgevers' zorgden voor de verkoop van het eindproduct. Zowel de import van grond- en verfstoffen als de export van eindproducten liep via Amsterdam. Een ideale plek, niet alleen vanwege de verbindingen te water, maar ook vanwege de kooplieden met een Antwerpse achtergrond en dito kapitaal die voor de verdere distributie zorgden. De Leidse overheid controleerde op haar beurt de drapeniers en garandeerde de kwaliteit van het eindproduct, wat Leiden een voorsprong gaf op binnenlandse concurrenten. Het aanbod aan Leidse stoffen was enorm. Op een gegeven ogenblik onderscheidde men 158 soorten, mede dankzij allerlei combinaties van wol met respectievelijk linnen, zijde, kameelhaar, angorawol, katoen enzovoort. Bijzondere weeftechnieken werden toegepast en kleureffecten (geruite stoffen) gerealiseerd.¹⁴ Gunstig was ook dat Leiden tot 1630 niets te duchten had van buitenlandse concurrentie¹⁵ Frankrijk en Duitsland waren zo diep verwickeld in godsdienstoorlogen dat van die kant geen concurrentie kon komen. Vanuit Italië en Engeland kwam die evenmin: in Italië bleef men zich concentreren op het ouderwetse zware laken, maar men kon op de duur niet op tegen de Engelse concurrentie. Voor de Engelsen maakte dit succes op het vlak van de lakenindustrie dat de saai-productie nog niet hun volle aandacht kreeg.¹⁶ Al met al leidde dit ertoe dat de saai-industrie het belangrijkste middel van bestaan was in Leiden: bijna de helft van de bevolking was daarbij betrokken.

Er was dan wel sprake van een snel toenemende welvaart, maar dat wil niet zeggen dat tevens het armoedeprobleem was opgelost. Zo was de organisatie van de armenzorg in het nieuwe Leiden dringend aan herziening toe. Na het Beleg en Ontzet kon de zorg voor de minderbedeelde medemens onmogelijk nog aan de traditionele (rooms-katholieke) instellingen worden overgelaten. Vanwege de teruglopende lakennijverheid was de sociale situatie al vóór 1574 nijpend. In het *Armenrapport* dat Jan van Hout op 20 februari 1577 heeft voorgelezen in de vroedschapsvergadering, maakte hij melding van een algemeen gezegde, namelijk dat Leiden in zijn eentje meer bedelaars opleverde dan de rest van Holland samen.¹⁷ Voor met name de vele Waalse immigranten zal Leiden dus in meer dan één betekenis een 'geuzenstad' zijn geweest. De meest opzienbarende maatregel

die in het rapport werd voorgesteld, was dat alle particuliere zorginstellingen onder de supervisie van de stadsoverheid zouden komen. Voor de kerk was geen rol meer weggelegd in dezen. Alle armenfondsen werden gecentraliseerd, ook alle gasthuizen moesten fuseren. In de plaats van bedelarij, zoals die door rooms-katholieke bedelorden werd voorgestaan 'om de liefde Gods', werd er een vorm van werkverschaffing voorgesteld.¹⁸ Het spreekt vanzelf dat deze maatregelen niet van de ene op de andere dag konden worden ingevoerd. In de loop van het laatste kwart van de 16de eeuw is de sociale zorg stap voor stap de richting uitgegaan zoals die in het *Armenrapport* van 1577 was voorgesteld. Ook het openbaar leven moet daardoor grondig van karakter zijn veranderd. De enorme bevolkingsaanwas in korte tijd, evenals de modernisering van de economie en van de sociale voorzieningen, zal in de jaren negentig in Leiden een tot dan toe ongekend gevoel van vooruitgang hebben teweeggebracht.

Optimisme begon er ook in de jaren negentig te heersen omdat de ellendigste godsdienstige strubbelingen toen achter de rug leken te zijn. Ondanks het feit dat de rooms-katholieke kerk nooit meer de positie zou krijgen die ze vóór 1574 in de Leidse samenleving had gehad, werden katholieken niet vervolgd, zoals voorheen de protestanten. Tussen 1574 en 1618 was Leiden een stad met een overheid die het liefst een brede volkskerk tot stand zag komen, naar het voorbeeld van de anglicaanse kerk in Engeland. Maar dit was niet naar de zin van de meer bevindelijke calvinisten, in meerderheid immigranten uit de zuidelijke provincies. Dit waren immers de streken waar het protestantisme tot dan toe het best geworteld was. In 1586 en 1587 waren in Leiden acht van de twaalf gereformeerde ouderlingen Vlaming en één was Brabander. Bovendien waren die Vlamingen in meerderheid uit dezelfde streek afkomstig, namelijk uit de Westhoek van West-Vlaanderen.¹⁹ Die absolute meerderheid zou later weliswaar teruglopen, maar tot ver in de 17de eeuw bleef het aantal zuiderlingen in de kerkenraad bijzonder hoog: in 1627 nog vier van de acht ouderlingen.²⁰ Ook de Franssprekenden, die vanaf 1581 eigen kerkdiensten hadden, lieten zich in Leiden niet onbetuigd: al in 1584 werd een Waalse gemeente opgericht.²¹

Al deze preciezen eisten een strenge kerktocht onder leiding van de kerkenraad, anders vreesden ze voor de verwatering van hun geloofsleer. Omdat dit haaks stond op het streven van vroedschap en stadsbestuur, waren er aanvankelijk voortdurend aanvaringen tussen de besturen van kerk en stad.²² Het hele stadsbestuur had immers de reputatie van uiterst rekkelijk te zijn, want een aantal leden van de vroedschap was ook na 1574 aanwijsbaar katholiek en de

calvinistische leden waren gematigd van opvatting.²³ Aan de universiteit was het met de rekkelijkheid niet veel anders gesteld. Hoewel ze in 1575 was opgericht met als doel de samenleving van calvinistisch geschoolde theologen te voorzien, werden aankomende studenten al in 1578 niet meer gedwongen te verklaren dat ze gereformeerd waren. Dat maakte de toegang vrij voor veel joden en rooms-katholieken.²⁴

De machtsstrijd tussen kerk en stad raakte op het kookpunt met de komst van de graaf van Leicester, de kampioen van de Engelse puriteinen. Na de moord op Willem van Oranje op 10 juli 1584 was de jonge Republiek haar leider kwijt en prins Maurits was nog te jong, zodat de notoire ijdeltuit Robert Dudley, alias Leicester, zijn kans kreeg om militaire roem te vergaren. Althans, vooral de Vlaamse en Brabantse immigranten hoopten erop dat deze gouverneur-generaal met zijn 8.000 man meegebrachte troepen hun gewesten zou heroveren. Van dat laatste kwam helaas helemaal niets terecht, maar wel kregen in die Leicesterse

Stadssecretaris Jan van Hout te midden van een groep Leidse bestuurders op de trap van het stadhuis. Schilderij door Isaac Claesz. van Swanenburg (detail). Coll. Stedelijk Museum De Lakenhal.

periode van 1585-1587 de radicale (Vlaamse) calvinisten steeds meer gewicht. Met hun hulp streefde Leicester naar centralisatie van de macht, met het onvoorziene gevolg dat prompt de landsadvocaat van Holland – Johan van Oldenbarnevelt – zijn grootste vijand werd. In Leiden zette de radicaal-calvinistische factie tijdens de jaarmarkt van oktober 1587 een samenzwering op touw om met geweld het stadhuis te veroveren en drie belangrijke overheidspersonen te arresteren die ze kennelijk tot hun voornaamste tegenstanders rekende: stadssecretaris Jan van Hout, burgemeester Pieter van der Werf en Paulus Buys. Deze laatste was de voormalige landsadvocaat en aanvankelijk adviseur van Leicester, maar raakte spoedig met hem in een ongenadig fel conflict. Na het slagen van die machtsovername zou Leicester naar Leiden komen om daar een pro-Engelse stadsregering aan te stellen. Het plan werd echter op 12 oktober verraden en meteen werden zoveel mogelijk samenzweerders aangehouden. Drie van hen (onder wie twee Vlaamse immigranten) werden op instigatie van Oldenbarnevelt al op 23 oktober onthoofd. Hun lichamen werden vervolgens gevierendeeld. Leiden had toen vijf stadspoorten; welnu, aan elke stadspoort werd een lichaamsdeel van een samenzweerder op staken tentoongesteld. Aan één poort (vermoedelijk de Zijlpoort) stonden hun hoofden.²⁵ Anderen werden bij verstek ter dood veroordeeld en voor altijd verbannen. Voortaan had de stad nauwelijks nog problemen met calvinistische radicalen.²⁶ Tijdens de godsdiensttwisten aan het begin van de 17de eeuw vormde Leiden samen met Haarlem en Rotterdam zelfs de remonstrantse factie in de Staten van Holland. Aan die situatie kwam een eind toen Maurits op 23 oktober 1618 op advies van de rechtzinnige calvinist Jacob van Brouchoven, in 1619 een van de rechters van Oldenbarnevelt, het stadsbestuur grondig vernieuwde. Vanaf dan zou Leiden een totaal andere koers varen. Samen met Haarlem vormde het in de Staten van Holland de kern van een orthodox calvinistische oorlogsfactie.²⁷

Ook op wetenschappelijk gebied verwierf Leiden in het laatste kwart van de 16de eeuw een unieke status, dankzij zijn universiteit. Op 8 februari 1575 werd deze nieuwe tempel van Pallas ingewijd met een dienst in de Pieterskerk. De studentenaantallen waren aanvankelijk miniem, maar ze liepen gestaag op: in 1578-79 waren er al 85 inschrijvingen, in 1581 zelfs 151.²⁸ In het jaar 1600 lieten zich 160 studenten inschrijven. Er is berekend dat er 2.725 inschrijvingen waren in de periode 1575-1600, dat is gemiddeld 105 per jaar. Van hen kwamen er 1.020 uit het buitenland. In de periode 1601-1625 waren het er in totaal 6.236 (gemiddeld 249 per jaar), van wie 2.690 uit het buitenland.²⁹ Janus Dousa

leidde het College van Curatoren en Jan van Hout was daarvan jarenlang de onbezoldigde secretaris (naast al zijn andere bezigheden). Mede daardoor verliep de samenwerking tussen stad en universiteit van een leien dakje. Beide mannen hadden al eerder uitstekend samengewerkt ten tijde van het tweede beleg in 1574, toen Dousa de militaire commandant was. Van Hout was toen zijn enige echte steunpilaar binnen de magistraat. Maar de hooggeleerden deden in de academische senaat niet altijd wat het curatorium wilde. Zo dreigde het mis te gaan ten tijde van de graaf van Leicester, toen rector-magnificus Adrianus Saravia zijn colleges te vaak verzuimde om naar het hof van de gouverneur-generaal in Utrecht te trekken. Het gerucht ging dat de overplaatsing van de universiteit naar Utrecht werd beraamd, waardoor ze onder de directe controle van Leicester en diens radicale calvinistische factie zou vallen. Het rekkelijke karakter stond op het spel. Daarom vertrokken op 6 mei Dousa en Buys naar Utrecht om daar voor Leiden te pleiten en eind mei 1586 reisden vervolgens Jan van Hout en Pieter van der Werf als afgevaardigden van stadswege naar Leicesters hof om de verplaatsing te voorkomen. Dat laatste lukte op 3 juni.³⁰ Maar het is duidelijk dat het bewind van Leicester alleen ergernis opleverde. Toen de Engelsman eind 1587 met schande het veld ruimde, slaakte iedereen een zucht van verlichting. De godsdienstige strubbelingen leken voorbij te zijn. Vanaf 1593 kwam Josephus Justus Scaliger de universiteit een ongekend internationaal gezag verlenen en dankzij zijn leerlingen als Hugo Grotius en Daniël Heinsius waren de gouden jaren in aantocht.

De optocht bij de opening van de Leidse universiteit in 1575 was geen groots spektakel geweest, de uitmonstering van de deelnemers was slechts een armelijk allegaartje.³¹ De doorstane ellende van de twee belegeringen was toen nog vers. De directe omgeving van de stad was armoedig, want ze stond ook nog half onder water.

In vergelijking daarmee waren de festiviteiten van en rond de loterij van 1596 heel wat uitbundiger. Die loterij was opgezet om de bouw van een nieuw pest- en dolhuis te bekostigen. Van 1 augustus tot 22 september vond dag en nacht de trekking plaats op een podium in de Breestraat, schuin tegenover het stadhuis waarvan de renovatie in volle gang was. Ter voorbereiding van dit grootse evenement organiseerde de Leidse rederijderskamer 'de Witte Acoleyen' een publieksspektakel waaraan vanaf 26 tot en met 31 mei tien Hollandse rederijderskamers deelnamen. De rederijders hielden optochten, voerden stukken op, zongen liederen en declameerden refereinen: allemaal in het openbaar. Het idee om een rederijderswedstrijd als publieksspektakel te organiseren kwam van Jan van Hout,

die naar een goed middel had gezocht om zoveel mogelijk potentiële lotenkopers naar de stad te lokken.³² Van Hout had zelf een stuk geschreven, speciaal voor deze gelegenheid: het *Loterijspel*, dat op maandag 27 mei door de Witte Acoleyen werd opgevoerd.³³ Niet alleen was het rederijersfeest binnen de kring van de stedelijke overheid bedacht, maar ook de praktische organisatie ervan was in handen van leden van de bestuurlijke elite, namelijk burgemeester Pieter Adriaensz. van der Werf en stadssecretaris Jan van Hout. Een en ander fungeerde als generale repetitie en stimulans met het oog op het grote loterijgebeuren van augustus en september. Leiden zat weliswaar nog steeds niet financieel op rozen: tussen 1595 en 1597 ontving 40 à 50 procent van de bevolking bijstand in de vorm van gesubsidieerd stadsbrood,³⁴ maar rijk en arm waren kennelijk bereid en in staat een gok te wagen voor een goed doel. De loterij bracht zo'n 65.500 gulden op. Na aftrek van de kosten ten bedrage van ruim 13.000 gulden (waaronder 9.000 gulden aan prijzengeld), bleef er zo'n 52.455 gulden over.³⁵ Financieel gezien was het dus een goed jaar voor de stad. Dat kwam goed uit, want er waren nog meer openbare werken uit te voeren. Binnen die algemene sfeer van sociaal-economisch elan, relatieve rust op politiek-religieus gebied, wetenschappelijk prestige en ongebreideld optimisme past het helemaal dat de overheid zichzelf beloofde met de renovatie van haar favoriete plek: het stadhuis.

Het stadhuis

Het stadhuis aan de Breestraat is een indrukwekkend gebouw. Wat meteen opvalt is het bordes in het midden, maar die hoge buitenstoep schept tevens enige verwarring. Waar is nu eigenlijk de hoofdingang: beneden of boven? Groots in elk geval zijn de drie topgevels (waar men er slechts één zou verwachten), evenals de forse toren waarvan de bovenbouw in 1599 werd verhoogd. De vaalgele gevel is overladen met beeldhouwwerk. Orlers, de 17de-eeuwse geschiedschrijver van Leiden, heeft het over *pilaerkes ende ander cieraet [...] verscheyden Beelden/ Compertementen/ Termen/*³⁶ *ende Loofwercken.*³⁷ Voor wat die ornamentiek betreft: de toenmalige steenhouwers hebben zich inderdaad kunnen uitleven in allerlei tierlantijnen, gezien de vele leeuwenkoppen en de medusa-achtige koppen. Om maar te zwijgen van de Turkse halve manen en obeliskken bovenop een kloekke balustrade. Voorts produceerden deze kunstenaars twee Germaans aandoende, stoere vrouwenbeelden: ze symboliseren gerechtigheid (*iustitia*) en vrede (*pax*). Daar zijn ook de schattige knaapjes halverwege beide trappen: het ene slapend en leunend op een zandloper, het andere lachend en met de elleboog steunend op

Knaapje met zandloper en knaapje met doodshoofd: wellicht symbolen voor de tijd en voor de vergankelijkheid. Foto's Ed van der Vlist.

een doodshoofd. De huidige Leidse jeugd kan er niet langslopen zonder over hun billen te aaien. Ook niet te missen zijn de twee leeuwen die het Leidse wapen torsen, met de twee gekruiste sleutels van keel (rood) op zilveren (wit) veld. Het moge dan niet alles goud zijn wat er blinkt aan deze gevel, toch glimt hij van alle kanten de kijker tegemoet. Was dit vernieuwde stadhuis, in een moderne bouwtrant, bedoeld als icoon van het nieuwe Leiden: een Leiden dat grootser, mooier en welvarender zou zijn dan het ooit was geweest? Naast de vele plastische ornamenten bevat de gevel van het Leidse stadhuis ook boodschappen in de vorm van teksten. Het gaat hier om betrekkelijk veel tekst, gebeiteld in hardsteen en ten dele verguld. Voor een overheidsgebouw in de Nederlanden in die tijd is dat een uniek verschijnsel. Wat kan toch de achtergrond daarvan zijn geweest?

Moderne detailstudies

Het omvangrijkste en nog steeds het meest fundamentele werk over het stadhuis is van de hand van de gemeentearchivaris Overvoorde,³⁸ daarna verschenen detailstudies van Ter Kuile,³⁹ en Meischke,⁴⁰ en meer recent de beknopte, rijk geïllustreerde monografie van Dröge.⁴¹ Ook Kuyper⁴² en Gerritsen⁴³ besteden er in hun overzichtswerken veel aandacht aan. In al deze studies vallen geregeld de namen van de ontwerpers en uitvoerders van dit bouwproject. Daar is de stedelijke meester-steenhouwer Claes Cornelisz. van Es, die de oudste bewaard gebleven ontwerp-tekening voor de nieuwe gevel maakte;⁴⁴ voorts de Gentse bouwmeester Lieven de Key (1560-1627), stadssteenhouwer van Haarlem sinds 1593; de schilder Isaack Claesz. van Swanenburg (1537-1614), in de periode

1586 tot 1607 lid van het dagelijks bestuur van de stad, nu eens als schepen dan weer als burgemeester;⁴⁵ en de Bremense stadsbouwmeester Lüder von Bentheim (ca. 1555-1613), die in 1612 het middeleeuwse *Rathaus* van Bremen zou verrijken met een renaissancegevel die overeenkomsten vertoont met het Leidse ontwerp van 1594. Nog andere namen zijn die van de Bremense steenhouwers Albert en Hans Rodtfelt, medewerkers van Von Bentheim. Zij zijn in Leiden duchtig aan de slag gegaan terwijl hun 'chef' kennelijk de handen vol had aan werkzaamheden ten behoeve van zijn eigen 'thuisfront'. Verder een naam die zelden ontbreekt, is die van de stadsmetselaar Hendrick Cornelisz. van Bilderbeek († 1640). Hij was verantwoordelijk voor de uitbreiding van het stadhuis aan de oostzijde (dit is het uiterste rechterstuk als men met het gezicht naar de hoofdingang staat). Die uitbreiding herbergde de vierschaar van het baljuwschap van Rijnland. Op 28 mei 1605 was ook deze nieuwe uitbreiding onder de kap.⁴⁶

Naar verhouding is er in de vakliteratuur veel aandacht uitgegaan naar de ontwerpers en bouwers en betrekkelijk weinig naar de rol van de opdrachtgevers, dit wil zeggen naar de wensen en eisen van de Leidse stadsregering. Waarom vond die het nodig om een nieuwe gevel te plaatsen? Wat was haar ideologisch programma? Wie waren de drijvende krachten binnen de stadsregering? Het is immers binnen een dergelijk collectief gebruikelijk dat individuen begiftigd met ideeën de kar trekken. De laatste tijd gaat men er steeds meer vanuit dat het stadhuis in zijn huidige vorm het resultaat is van een enkele jaren durend groei-proces, waarin steeds weer wijzigingen en toevoegingen werden aangebracht, zodat nieuwe ontwerpen noodzakelijk waren. Noch aan de ontwerpers, noch aan de bouwers, noch aan de stadsregering zou van meet af aan goed voor ogen hebben gestaan hoe die gevel er uiteindelijk moest gaan uitzien. Onderweg veranderde er van alles, waarschijnlijk naarmate de Leidse financiën het toelieten. Ik zal proberen aan te tonen dat er binnen het wisselende concept toch een constante bleef die voornamelijk het werk moet zijn geweest van één man.

De ontwerpen

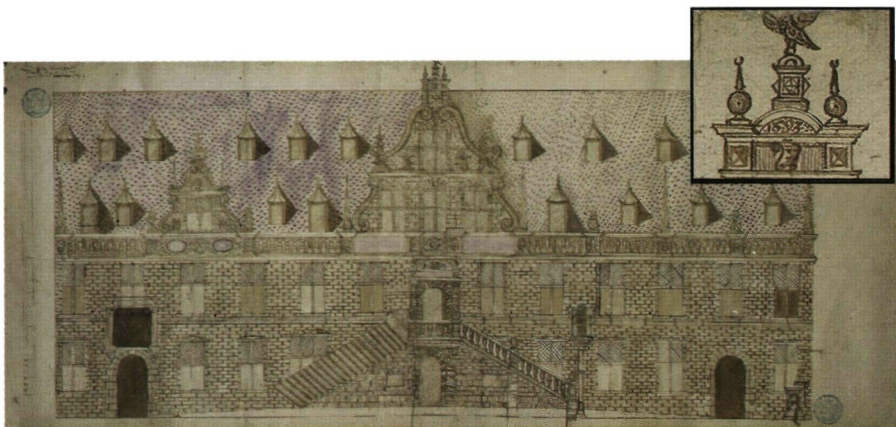
Uit het voorgaande valt op te maken dat de precieze gang van zaken rond de verbouwing van het stadhuis nog steeds niet geheel duidelijk is. Overvoorde klaagde er indertijd over dat het onderzoek daarnaar bemoeilijkt werd doordat juist voor die periode 'de gewoonlijk uitvoerig geredigeerde stadsrekeningen' ontbraken. Toch vond hij daarin, behalve enkele kleine posten voor gewone reparaties, belangrijke leveranties van natuursteen vermeld.⁴⁷ Ter Kuile nam over

de periode 1588-1632 zowel de Gerechtsdagboeken door als de Burgemeestersdagboeken, de Burgemeesters-en-Gerechtsdagboeken en de Vroedschapsresoluties.⁴⁸ Hij publiceerde de door hem gevonden archivalische gegevens om op grond daarvan duidelijkheid te verschaffen over de ontwerpen die waarschijnlijk hebben bestaan, evenals over de contracten met de uitvoerders van de bouw.⁴⁹

Wat de ontwerpen betreft, is de stand van zaken als volgt: uitsluitend de oudste ontwerpen uit respectievelijk 1592-93 en 1594 zijn bewaard gebleven. Om verwarring te voorkomen: in de literatuur wordt onder een bepaalde afbeelding vermeld: *Uitgevoerd plan na veranderingen door Lieven de Key*.⁵⁰

Het oudste ontwerp wordt over het algemeen toegeschreven aan de Leidse meester-steenhouwer Claes Cornelisz. van Es. Merkwaardig is dat bovenop de twee afgebeelde topgevels een vogel met gespreide vleugels te zien is die geflankeerd wordt door Turkse halve manen. Dergelijke elementen zal Van Es niet zelf hebben verzonnen, ze waren hem vermoedelijk opgelegd. In het ontwerp uit 1594 zijn namelijk die vogels en halve manen niet verdwenen, maar minder prominent aanwezig. Zeker is dat de gevel tenslotte is uitgevoerd zonder de vogels uit de ontwerpen, maar wel met de Turkse halve manen. Verderop ga ik hier nog uitvoerig op in.

Op zaterdag 8 januari 1594 hebben *die van den Gerechte* (dit is het stadsbestuur dat bestond uit de vier burgemeesters, de acht schepenen en de schout)

Ontwerp van de voorgevel van het stadhuis, 1592-1593 (met detail). Tekening, met aantekening door Jan van Hout: Ontfngn. van Andries Jacobsz., Pieter Tonisz., Jacob Dirksz. en Claes Cornelisz. Coll. RAL.

over de tot dan toe ingediende ontwerpen vergaderd. Ze waren er duidelijk niet tevreden mee, daarom besloten ze Lieven de Key of nog anderen te verzoeken nieuwe ontwerpen te maken. Men wilde reparaties uitvoeren aan het bestaande gebouw en daartoe tevens meer dan één topgevel laten maken. Er staat: *mit gevelkens verchieren off anderssins repareren*.⁵¹ Kennelijk was de middeleeuwse gevel in slechte staat geraakt. Het is goed te bedenken dat de formulering in het Gerechtdagboek van de hand is van Jan van Hout (1542-1609), die als stadssecretaris ambtshalve aan de vergaderingen deelnam en die zich veel meer liet gelden dan de gemiddelde ambtenaar.⁵² In het Gerechtdagboek is op 18 augustus 1594 uitsluitend sprake van de *meester steenhouder van Haerlem* (dit is Lieven de Key), die twee ontwerpen heeft ingeleverd. Hij was dus de enig overgebleven ontwerper met wie de magistraat in zee ging. Zijn twee ontwerpen zagen de heren wel graag tot één ontwerp samengevoegd. Van De Key werd derhalve een

Het Raadhuis herbouwt int jaar 1600. Domus Senatoria restructa anno 1600. *Kopergravure naar een prent van Christiaan Hagen, ca. 1670. Coll. RAL.*

derde ontwerp verlangd waarin het bordes van het stadhuis van draaiende trappen zou zijn voorzien.⁵³ Maar aan De Keys ontwerp wordt opnieuw gesleuteld, nu door de schilder Isaac Claesz. van Swanenburg, die als schepen van de hoed en de rand wist wat de wensen van het stadsbestuur betreft. We weten dit, omdat hij daarvoor is betaald. De kwitantie van 16 september 1595 is gepubliceerd door Overvoorde, Ter Kuile en – tot nu toe in haar meest volledige versie – door Ekkart.⁵⁴ Wanneer Van Swanenburg die taak kreeg opgedragen, weten we niet precies, maar dat moet eind 1594 of begin 1595 zijn geweest. Toen immers is het nieuwe ontwerp al in Bremen aanbeland, zoals verderop aan de orde zal komen. In die kwitantie staat vermeld wat schepen Van Swanenburg in het patroon van De Key moest wijzigen, namelijk: van de draaiende trappen moest hij rechte trappen maken. Was dit het enige of heeft Van Swanenburg mogelijk nog andere zaken veranderd en toegevoegd, vooraleer zijn bestektekening naar Bremen is gestuurd ter attentie van Lüder von Bentheim? Van dit eindontwerp heeft Van Swanenburg een kopie gemaakt, alsmede een kopie van de *grondt van 't voors. patroon* (een kopie van de tekening van het grondvlak ten behoeve van het Leidse archief). Ook deze twee Leidse kopieën, zowel als de originele bestektekening die naar Von Bentheim ging, zijn niet overgeleverd. Daarom tasten we over de precieze inbreng van Van Swanenburg in het duister. Zijn plan vormde duidelijk niet het eindstadium van de ontwerpen, want Van Swanenburgs rechte trappen zijn uiteindelijk toch draaiende trappen geworden, getuige 17de-eeuwse afbeeldingen.⁵⁵ Maar hoe valt dit te rijmen met het feit dat Van Swanenburg – in vergelijking met Lieven de Key – voor zijn 'natekenen' flink is betaald?⁵⁶ Misschien was zijn inbreng toch groter dan tot nu toe wordt aangenomen?

Antwerpen en Bremen

Naast Isaack Claesz. van Swanenburg waren vooral ook stadssecretaris Jan van Hout en de uit Antwerpen afkomstige koopman Daniël van der Meulen (1554-1600) bij de praktische voortgang van dit project betrokken. Het stadhuis is de dagelijkse werkplek van Jan van Hout geweest, eerst van 1563 tot in februari 1569,⁵⁷ toen hij in ballingschap ging. Vanaf zijn terugkeer begin januari 1573 tot zijn dood in december 1609, zou het steeds zijn werkplek blijven. Als iemand zich betrokken voelde bij de renovatie van dit gebouw, was hij het wel. Te meer omdat er sowieso toen niets in Leiden kon gebeuren zonder dat hij er vanaf wist of er de hand in had. Tot ver in de 17de eeuw werd hij herinnerd als iemand met een dominant karakter. Op gezag van Petrus Scriverius schetste Oudaan hem in

1669 als *een man van forssen inborst, en van wien een spreekwoord in zwang ging, gepast op zijne heerschachtigheid: 'het Hout dwingt den Hond'*.⁵⁸ Wat zou de gedachtegang van iemand als Jan van Hout zijn geweest tijdens al die vergaderingen waarin hij driftig zat te notuleren? Moest hij wel eens denken aan de anekdote over de Griekse beeldhouwer Polycletus? Hij had die anekdote in de herfst van 1578 zelf nog aan het papier toevertrouwd. Ze was bedoeld als argument voor de vrijheid van de kunstenaar. Het verhaal luidde dat Polycletus twee beelden tegelijkertijd had gemaakt, eentje dat hij telkens aanpaste en veranderde als iemand met kritiek kwam, maar het andere maakte hij volgens de regels der kunst. Toen beide beelden klaar waren, heeft hij ze meteen aan het publiek getoond. Wat was het resultaat? Met het eerste beeld werd flink de draak gestoken en het andere werd de lucht in geprezen, waarop Polycletus sprak: *Mer 'rgene, dat gi dus berispt ende bespottet, es naer uluyder wille, zinnen ende gebieden gemaect. Ende 't ander, dat giluyden met zulken verwonderen aanziet, hebbe ic naer mijn zelfs vernuft ende const gewracht!*⁵⁹

In de vergadering van het stadsbestuur van 28 februari 1595 deed Van Hout concrete mededelingen die suggereren dat hij het is geweest die schot in de zaak heeft gebracht. Men bedenke hierbij steeds dat alle informatie door hem op papier is gezet. Het is dus zijn eigen weergave van de gang van zaken. Van Hout laat weten dat hij het ontwerp dat door de stadsregering was geautoriseerd, aan Daniël van der Meulen heeft gegeven om dit naar Bremen te sturen. Bedoeld is hier uiteraard De Keys ontwerp in de kopie van Van Swanenburg. De volgende mededeling van Van Hout luidt dat Van der Meulen, die kennelijk ook toen om andere redenen in Bremen moest zijn, met bouwmeester Lüder von Bentheim uitvoerig over de verbouwing heeft gesproken, waarna Von Bentheim heeft toegezegd het werk te zullen uitvoeren. De stenen zouden in het voorjaar van 1596 vanuit Bremen worden verscheept.⁶⁰ Uit mei 1595 dateert de voorlopige redactie van het contract dat in Bremen (wellicht door Lüder von Bentheim zelf) in het Duits is opgesteld en dat naar Leiden werd gestuurd.⁶¹ Daarin is sprake van *guden Buckebarger Steenn schonn und rein gewarket*. Ook later in het definitieve aannemingscontract van 7 juni 1595 wordt deze steensoort genoemd, maar nu met de toevoeging *eenparich van verwen*.⁶² Bückebergersteen is een zandsteen die bijzonder weerbestendig is, daarnaast vanwege zijn lichte kleur aantrekkelijk en bovendien nog eens voordelig ook. De steengroeven van de Bückeberge liggen in de buurt van Obernkirchen (Nedersaksen).⁶³ De stenen voor het stadhuis werden via de Weser verscheept, vermoedelijk vanaf de hanzestad Minden. Vervolgens

werden ze te Bremen bewerkt en dan via Vegesack, de Bremense Weserhaven, naar Holland getransporteerd. Orlers vergist zich dus wanneer hij schrijft dat de topgevels *alle te samen van witten Bentemer steen seer constich ghehouden* zijn.⁶⁴ Niet bentheimersteen was het, maar bückebergersteen. Wellicht leidde de naam van de Bremense bouwmeester tot enige verwarring bij Orlers?

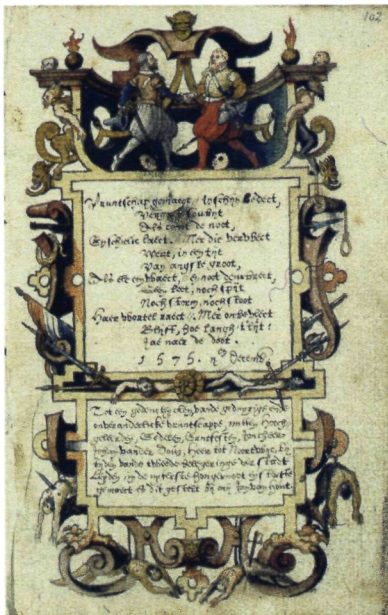
Op maandag 5 juni 1595, om zes uur 's ochtends, stuurde Jan van Hout in opdracht van het stadsbestuur de bode Jan Broerszoon op pad naar Haarlem met twee brieven. Hij nodigde zijn *zeer discrete goede vrundt Mr. Lieven De Key* uit om uiterlijk de volgende avond in Leiden aanwezig te zijn voor overleg op de vroege woensdagochtend met Lüder von Bentheim over De Keys ontwerp.⁶⁵ Daarnaast zond Van Hout ook nog een missive aan de Haarlemse stadsregering om toestemming te krijgen voor Lieven de Keys overkomst.⁶⁶ Daarin staat dat Leiden Von Bentheim uit Bremen had laten komen voor overleg met De Key, zodat de zaak ter plekke kon worden afgehandeld. Daaruit mag men opmaken dat De Keys ontwerp centraal bleef staan, dus bijvoorbeeld met de gezichtsbepalende draaiende trappen, en dat Van Swanenburgs rechte trappen in de prullenmand zijn verdwenen. Kennelijk konden de Vlaamse en Duitse meester-steenhouwer goed met elkaar overweg, want ze zijn snel tot overeenstemming gekomen. Het gezegelde en getekende aannemingscontract tussen de Leidse bestuurders en Von Bentheim dateert immers nog van diezelfde woensdag. Tussen de regels door lezend, kan men bedenken dat ook het voorbereidende werk, verricht door Jan van Hout en Daniël van der Meulen, behoorlijk tactisch en effectief moet zijn geweest. Men leest er ook makkelijk overheen dat Van Hout op 5 juni 1595 voor dag en dauw is opgestaan om die twee brieven (samen twee en een halve folio-bladzijde beslaande) te formuleren, vervolgens die zelf in het net te pennen of dat te laten doen (maar daar dan strikt toezicht op te houden), zodat de bode die brieven om zes uur 's ochtends kan meenemen! Van gemotiveerde stedelijke ambtenaren gesproken!

De vriendschap tussen Jan van Hout en Daniël van der Meulen lijkt essentieel te zijn geweest voor het goede verloop van een aantal praktische werkzaamheden. Het is helaas niet met zekerheid bekend sinds wanneer die vriendschap bestond. Ze leerden elkaar vermoedelijk pas iets beter kennen vanaf 18 juli 1592, toen Jan van Hout in zijn functie van notaris betrokken raakte bij de overdracht van goederen en renten uit de boedel van Van der Meulens in juni 1587 overleden moeder.⁶⁷ Later, toen Daniël van der Meulen op 25 juli 1600 overleed aan de pest, wordt Van Hout betiteld als huisvriend van de Van der Meulens. Hij inven-

tariseerde vanwege het gevaar voor besmetting de nalatenschap van de Antwerpse koopman pas op 31 oktober van dat jaar.⁶⁸ Een portret van Daniël van der Meulen, geschilderd door Daniël van den Queborn (1552/57-1602/05), die hofschilder van prins Maurits is geweest, hing in 1606 bij Jan van Hout in zijn voorhuis.⁶⁹ Van der Meulen was in Leiden de geldschieder voor de immigranten. Hij was na de val van de Scheldestad in 1585 via Enkhuizen naar Bremen getrokken, waar hij van oktober 1585 tot oktober 1591 zou verblijven. Pas daarna kwam hij naar Leiden. Deze Antwerpse Leidenaar wist wat mooie stadspaleizen waren, want in zijn vroegste jeugd had hij in amper drie jaar tijd (1561-1564) het schitterende stadhuis van zijn geboortestad zien verrijzen. Anders dan in Leiden, is het stadhuis van Antwerpen geen middeleeuws gebouw met een renaissancegevel, maar een in één keer opgetrokken renaissancegebouw. Gevel en binnenversiering worden aan beeldhouwer en architect Cornelis II Floris De Vriendt (1514-1575) toegeschreven.⁷⁰

Jan van Hout kende waarschijnlijk het Antwerpse stadhuis ook uit eigen aanschouwing. Hij was als achttienjarige samen met zijn vader Cornelis Meesz. (1516-1595), een fervent rederijker, in 1561 te Antwerpen present op het mooiste landjuweel ooit. Hij had er toen Elisabeth van Wing ontmoet, dochter van een procureur uit het Brabantse Zoutleeuw. Haar vader was meester in de rechten, tevens rederijker en jurylid op het landjuweel.⁷¹ Toen Van Hout in 1562 met Elisabeth van Wing te Zoutleeuw trouwde en door Antwerpen passeerde, moet er al een en ander van de werkzaamheden aan het nieuwe stadhuis te zien zijn geweest. In februari 1569, toen Van Hout onder druk van Alva uit zijn ambt van stadssecretaris werd gezet omdat hij betrokken was geweest bij de *voorleden oproerten ende zeer suspect is*,⁷² is het echtpaar Van Hout naar Zoutleeuw gereisd (kennelijk met het oog op financiële steun van de familie), vooraleer het zich in Emden in Oost-Friesland zou vestigen. Onderweg moet Van Hout in 1569 het Antwerpse stadhuis eindelijk in zijn volle glorie hebben aanschouwd.⁷³ Misschien is hem bij die gelegenheid ook verteld dat de eerder genoemde ontwerper van de Antwerpse stadhuisgevel ook de beeldhouwer was van de beroemde Sacramentstoren (1552) in de Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw. Dit alles zal Van Houts liefde voor ornamentiek (zoals die bijvoorbeeld blijkt uit diens bijdrage uit 1575 aan het *album amicorum* van Janus Dousa) nog wat hebben aangescherpt.

Isaack Claesz. van Swanenburg moet eveneens de bouw van het Antwerpse stadhuis van nabij hebben meegemaakt. Ekkart verwacht dat hij omstreeks 1555-1557 naar de Scheldestad is vertrokken en aldaar werkte op het schildersatelier

Inscriptie van Jan van Hout in het album amicorum van Janus Doua, 2 december 1575. Leiden, Universiteitsbibliotheek, hs. BPL 1406, fol. 102r.

van Frans Floris de Vriendt (ca. 1520-1570) om er tot circa 1565 te blijven.⁷⁴ Ook hij moet de ornamentiek van het kersverse stadhuis herhaaldelijk hebben bewonderd, te meer omdat die op naam stond van de oudste broer van zijn leermeester Frans Floris. Zijn de naakte knaapjes halverwege de trappen van het Leidse stadhuis soms de inbreng van Van Swanenburg? Hij gebruikte immers vele putti om zijn schilderijen te verlevendigen.⁷⁵

Al met al kan men hieruit besluiten dat voor deze drie sleutelfiguren (Van Hout, Van der Meulen en Van Swanenburg) – bewust of onbewust – de ornamentiek van het Antwerpse stadhuis als richtsnoer en kwaliteitsnorm gold, wanneer ze aan een nieuwe gevel voor het Leidse stadspaleis dachten. Wie bijvoorbeeld het risaliet (het vooruitspringende deel van de voorgevel) van het Antwerpse stadhuis vergelijkt met de centrale topgevel van het Leidse stadhuis, zal meteen de nodige overeenkomsten (de beelden in de nissen, de hermen, de blaoenen enz.) vaststellen.

Op grond van de beschikbare stukken is het zonneklaar dat de koopman Daniël van der Meulen een belangrijke schakel is geweest tussen de stadsregering en Lüder von Bentheim in Bremen. Van der Meulen had zelf zes jaar gewoond

Voorraanzicht van het stadhuis van Antwerpen.

Foto auteur.

in deze stad aan de Weser en zijn oudere broer Andries (1549-1611) zou er maar liefst 22 jaar wonen.⁷⁶ Dat zal het verblijf voor Daniël in Bremen zeer hebben vereenvoudigd, nog afgezien van het gebruik dat hij kon maken van zijn broers plaatselijke netwerk. De hele familie zat in de handel: zo heeft Daniël van der Meulen in 1594, samen met zijn broer Andries en zijn zwagers Joannes Vivianus en Nicolaas Malapert, de Nieuwe Napelse Compagnie opgericht voor de handel in granen in het Middellandse Zeegebied.⁷⁷ Daniël van der Meulen was behoorlijk rijk: in 1600 hoorde hij tot de zeven hoogst getaxeerden op een totaal van 1.249 aangeslagenen. Zo rijk was hij dat hij zich in een brief van 19 oktober 1597 bij Lüder von Bentheim borg kon stellen voor de betaling van de stenen voor het Leidse stadhuis.⁷⁸ Men begrijpe hieruit ook dat beide heren elkaar goed kenden en vertrouwden. Dat dit het geval was, blijkt nog eens ten overvloede toen Van der Meulen enkele huizen had gekocht aan het Rapenburg tegenover het Prinsenhof. Van vier huizen moest één woonhuis worden gemaakt.⁷⁹ Uit een stuk van 8 juni 1596, in Van Houts hand, blijkt dat *joncheer* Daniël van der Meulen aan de stadsregering toestemming heeft gevraagd om de rooilijn van de huizen recht te trekken. In het stuk gaat het om het pand Rapenburg 19, dat nu

bekend staat als het Sieboldhuis. Er staat dat Van der Meulen een nieuwe gevel *ter eere ende tot verchieringe dezer stede* wilde laten optrekken.⁸⁰ De uitvoering heeft rond 1596-1597 plaatsgevonden, hoogstwaarschijnlijk onder leiding van Lieven de Key. Uit september 1597 dateert immers de briefwisseling met hem over lekkage (een scheurtje) in de kelder. Een en ander bezorgt De Key zelfs slapeloze nachten.⁸¹ Het is voorts wel sterk dat enkele jaren later bij de levering van het bouw materiaal nog een andere oude bekende betrokken was, namelijk Lüder von Bentheim.⁸² De rekening werd te Bremen voldaan door broer Andries! Helaas is aan de buitenkant niets meer te zien van De Keys werkzaamheden, want het pand werd al in de 17de eeuw grondig verbouwd en in de 18de eeuw nog eens. Mogelijk stammen alleen de kelder en de trap erheen nog uit de tijd van Van der Meulen en De Key.⁸³

Gedenkteken

Begin 1573 stortte de toren van het stadhuis in, nadat hij door brand was verwoest. Volgens Orlers gebeurde dat eind januari tegen zes à zeven uur 's avonds, maar Van Mieris zegt op 2 januari.⁸⁴ Volgens Orlers is de oorzaak van de brand nooit vastgesteld *hoe nau ende sorchvuldelicken datmen sulx ondersocht ende onder-tastet heeft*, wat Orlers ongetwijfeld uit de mond van zijn oom Van Hout heeft vernomen. Die zal zich zeker zeer voor dit onderzoek hebben geïnteresseerd, want het had toen maar een haartje gescheeld of het hele stadhuis was in vlammen opgegaan. Dankzij *de naerstighe vlijdt van den Borgheren* bleef het toen gespaard.⁸⁵ Er was zelfs een poorter omgekomen bij de poging om het vuur te bestrijden. Het verlies van de toren was belangrijk, want toen de stad in 1573-74 werd belegerd, bleek ze hem als uitkijkpost pijnlijk te missen. Vandaar dat ondanks de slechte tijd al in 1576 een nieuwe toren werd opgericht. Ook die toren bestaat niet meer. Na de stadhuisbrand van 1929 werd een nieuwe toren neergezet op een andere plek, veel oostelijker dan voorheen. De nieuwe toren heeft een betonnen skelet. De toren van vóór de brand in 1573 had bovenop een kompas van twaalf draaiende ballen met daarboven een beeld van Sint Pieter met mijter. In 1576 maakte men van de gelegenheid gebruik om dit beeld te vervangen door de windwijzer met de vechtende leeuw.⁸⁶ Dit vormt een eerste indicatie van de boodschap die het stadhuis voortaan zou gaan uitdragen. De leeuw staat voor een strijdbaar Leiden tijdens het beleg van 1574. In dit licht dient men ook de ornamentiek te interpreteren die al op de oudste ontwerptekening van 1592-93 te zien is. Het gaat om de vogels op de topgevels, geflankeerd door Turkse

Turkse halve maan op de balustrade van het stadhuis, een toespeling op de leus van de geuzen 'liever Turks dan paaps'. Foto auteur.

halve manen. Dit laatste element is het makkelijkste te duiden. Het vormde een toespeling op de leus 'liever Turks dan paaps', waarmee de geuzen aangaven dat ze liever een verbond met de niet-christelijke Turken zouden willen sluiten, dan het hoofd in de schoot te willen leggen voor Filips II. Dat dit element bij de uiteindelijke uitvoering niet is gesneuveld, laat zien hoe dierbaar dit symbool bepaalde leden van de stadsregering moet zijn geweest.

De vogels daarentegen zijn wel verdwenen uit het eindresultaat. Ze lijken een reminiscentie te zijn geweest aan de vijf rijksadelaars bovenop het Antwerpse stadhuis (namelijk op het vooruitspringende gedeelte van de voorgevel en op de vier hoeken van het dak). Maar het zijn duidelijk geen adelaars. Kuyper is in de vakliteratuur de enige die aan een duif denkt.⁸⁷ Terecht, maar ik betwijfel zijn interpretatie dat de duif vermoedelijk de Heilige Geest representeerde. Op elke topgevel een H. Geest tussen twee Turkse halve manen, het geuzensymbool? Dat lijkt me uitgesloten. Ik denk hierbij eerder aan het gedicht van Jan van Hout, getiteld 'Opte Duyfkens de blijde tijdinge brengende vant Leytsche ontset' waarmee zijn *Dienst-bouc* uit 1602 opent. Hierin beschrijft hij hoe Leiden werd belegerd: hongersnood en pest heersten binnen de muren, de stad werd omringd door zoveel schansen dat de Spanjaard er prat op ging dat zelfs Jupiter (die volgens de mythologie immers overal binnengeraakt) er niet in kwam. Dit

vernam Venus, die haar duifjes (haar attributen) naar Leiden stuurde met de blijde boodschap dat weliswaar de oorlogsgod Mars de Spanjaarden steunt, maar dat zij, samen met de zeegod Neptunus en de dondergod Jupiter, de Hollanders een handje helpt. Geen wonder dus dat Leiden wordt gered! De laatste regel luidt: *Vliet wech Spec* [= scheldnaam voor Spanjaard], *zucht en zecht, dat jegens God quaet strijden zij*.⁸⁸ Dat kan als volgt worden toegelicht: Venus, ooit de beschermgodin van Troje, Rome en Antwerpen,⁸⁹ riep de hulp in niet alleen van de zeegod die het Leidse ommeland onder water zette, maar ook van de dondergod die het noodweer (springvloed) creëerde dat de Spanjaarden verjoeg op 3 oktober 1574.

Een dergelijke maniëristische verwoording verhult niet het belang dat Van Hout moet hebben gehecht aan de rol van de postduiven tijdens het beleg. In zijn ogen waren ze een symbool voor de bevrijding van de stad en daarom verdienden ze een plaats in de onmiddellijke nabijheid van het geuzensymbool: de Turkse halve manen. Immers, dankzij hen was het stadsbestuur in staat geweest te corresponderen met de Prins in Delft over de naderende bevrijding! De postduiven op de bewaarde ontwerptekeningen als tegenhanger van de Antwerpse rijksadelaar zijn uiteindelijk niet op de topgevels van het Leidse raadhuis gezet. Kennelijk kreeg zelfs Van Hout niet in alles zijn zin.

In de ornamentiek zijn nog meer merkwaardige zaken te ontdekken. Zo is daar het beeld van *Pax* (Vrede) in de nis van de middenpartij (oostzijde) met als attributen een olijftak en een boek. In Antwerpen staat op die plaats het beeld van *Prudentia* (Beleid). De keuze voor een beeld van Vrede verwijst waarschijnlijk naar het Ontzet van 1574, maar normaal heeft de Vrede een hoorn des overvloeds bij zich. Het boek als attribuut is wellicht door de beeldhouwer vervaardigd op voorstel van Van Hout. Die heeft het immers in de eerste regel van zijn 'Opte Duyfkens' over *het Palladijnsche Leyden* (het Leiden dat aan Pallas Athene, de godin van de wijsheid, is toegewijd). Ik neem aan dat Leiden 'Palladijnsch' wordt genoemd op grond van zijn universiteit.

De verwijzing naar de zwartste periode uit de Leidse geschiedenis komt nog uitdrukkelijker tot uiting in de tekst die Van Hout in 1577 heeft laten aanbrengen aan de gevel boven het poortje met doorgang naar de Vismarkt. Deze verbinding tussen Breestraat en Vismarkt liep onder de toenmalige toren door.⁹⁰ Van Houts gedicht is het enige stukje oude stadhuisgevel dat is gespaard bij het zetten van het nieuwe front. Alleen de omlijsting eromheen is nieuw. De tekst luidt:

*Thrijc van Spaengien, hem verbliden,
 In tbeleggen, als zi zagen,
 Met gedult, mi dragen t'liden,
 Zo veel letters zo veel dagen.
 NAE ZVWARTE HUNGER-NOOT,
 GEBRACHT HAD TOT DE DOOT,
 BINAEST ZES-DVIZENT MENSCHEN:
 ALST GOD DEN HEER VERDROOT,
 GAF HI UNS WVEDER BROOT,
 ZO VEEL VVI CUNSTEN VVENSCHEN
 Zuuct en vint tjaer, van liden zuaer,
 Dat niet en was te herden:
 De Here, maer, vrid' uns daer naer
 Der tiender maent, den derden.⁹¹*

Dit is een tijdvers dat Leiden zelf in de mond wordt gelegd en waarvan de betekenis luidt: toen Spanje mij belegerde, zag het mij graag lijden met geduld gedurende zoveel dagen als er letters staan. Toen het God de Heer begon tegen te staan

dat de zwarte hongersnood ongeveer zesduizend mensen ter dood had gebracht, gaf Hij ons weer brood, zoveel we maar wilden. Zoekt en vindt het jaar van de grote ellende die niet te harden was, maar de Here heeft ons bevrijd op de derde van de tiende maand. De boodschap luidt dat Leiden en Holland toen uitsluitend door God de Heer uit de klauwen van het sadistische Spanje werden gered.

Wie de vergulde hoofdletters (hier vet weergegeven) als Romeinse cijfers interpreteert en bij elkaar optelt, krijgt het jaartal 1574. Wie alle letters in de prominent weergegeven middelste zes verzen telt, schrijft Van Mieris, komt op 129 dagen van het beleg.⁹² De over het algemeen betrouwbaarste historieschrijver van de Opstand, Pieter Bor, schrijft daarentegen: *en so veel letteren in de selve veersen staen/ so veel dagen heeft de Stad in dit tweede beleg belegen geweest/ welverstaende dat men de dubbelde w en st elx voor twe letteren moet rekenen.*⁹³ Wie Bors manier van rekenen toepast, komt uit op 130 dagen, wat het correcte aantal lijkt te zijn. Bor wijst ook Jan van Hout aan als de auteur van het gedicht en vermeldt dat hij persoonlijk contact met hem heeft gehad over het Beleg en Ontzet. Dat verliep eerst hoopgevend, want Van Hout was van plan hem in te lichten over *eenige secreete saken*. Naderhand veranderde de stadssecretaris van gedachten, want hij wou zijn geheimen zelf in zijn *Dienst-bouc* publiceren. Toch staan die geheimen niet in Van Houts zwanenzang uit 1602, zoals Bor spijtig vaststelde.

Over de vormgeving van de tekst van het gedicht boven de westelijke poort en alle andere teksten op de gevel is veel meer te zeggen, onder meer dat het metrische karakter (jamben en trocheeën) ervan wijst op stevige bemoeienissen van Van Hout, maar binnen dit kader zou dit te ver voeren. Niet alleen de ornamentiek van de vechtende leeuw, de Turkse halve manen en het beeld van Vrede, maar vooral Van Houts gedicht dat in 1577 werd aangebracht, maakte de vernieuwde gevel van het stadhuis tot wat de Duitsers een *Mahndenkmal* noemen. De stad bezat met haar gerenoveerde stadhuis voortaan een icoon. Dit symboliseerde de grootsheid, schoonheid en welvaart van het nieuwe Leiden. Maar op de gevel stond voor altijd te lezen dat de verschrikkingen van 1574 niet mochten worden vergeten, toen de redding uitsluitend aan God te danken was. Die boodschap verspreidde de oude gevel al in 1577, de vernieuwde gevel zou dit blijven doen.

Bijlagen

Verantwoording transcriptie:

Afkortingen worden in de transcriptie gecursiveerd weergegeven. Het gebruik van hoofdletters, u/v- en i/j-spelling is aangepast aan het moderne gebruik. Wat de ij/y betreft: overal waar in het moderne gebruik de ij wordt gehanteerd, is de ij gebruikt; in alle overige gevallen de y. Woorden worden los of aaneengeschreven, conform hun huidige spelling. Een moderne interpunctie en alinea-indeling zijn ingevoerd. Romeinse cijfers zijn in Arabische cijfers weergegeven. Toevoegingen van de tekstbezorger staan tussen vierkante haken.

Bijlage I

Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 8658, Bijlagen bij de rekening van de tesorier extra-ordinaris 1595, nr. 543.

Dit document is nooit eerder kritisch en volledig gepubliceerd. Het bevat twee verschillende handen: het begint met een gespecificeerde rekening of 'Memorye', ingediend en ondertekend door Isaac Claesz. van Swanenburg, gevolgd door een betaalopdracht van de hand van Jan van Hout, die gedateerd is: 15 september 1595. Ten slotte komt het ontvangstbewijs, eveneens in de hand van Jan van Hout, maar door Isaac Claesz. van Swanenburg eigenhandig ondertekend en gedateerd op 16 september.

De 'Memorye' bevat een transcriptieprobleem. Volgens Ekkart is daar sprake van *de coppie vande grondt vant voors. patroon en hairpapt*. Dit laatste woord interpreteer ik daarentegen als twee woorden, namelijk 'hair papier', er van uitgaande dat Van Swanenburg in dat geval niet alleen voor zijn kopieerwerk wilde betaald worden, maar ook voor het ongetwijfeld dure papier dat hij daarvoor had gebruikt.

In dit onderdeel is ook sprake van de 'Loeyhalle' en de 'vechtende leeu' (mogelijk in dezelfde trant als de leeuw die sinds 1576 de toren van het stadhuis sierde). De Loeyhalle is de Saai- of Looihal aan het Steenschuur, die van 1477 tot 1567 als kapel van het St.-Jacobsghasthuis dienst deed, en die na de kruitramp van 12 januari 1807 tot de huidige St.-Lodewijkskerk werd verbouwd. Kennelijk bestonden Van Swanenburgs werkzaamheden uit het aanbrengen van de 'vechtende leeu' op het torentje van het voormalige gasthuis en in het vergulden van de haan met torenappel.

[rectozijde]

Pro b C fo[l.] 113 verso

Memorie van 'tgundt ick, ondergeschreven, voor deser stede hebbe ghemaect.

Eerst gemaect aen 't patroen, bij de meester van Haerlem gemaect met een draeyende trap: dieselve trap verandert in een rechte trap compt 2 £

Noch ghemaect: het patroen van 't stadthuys, in sulcker voeghen als het besteedt is te maecken om coppie daarvan voir de stadt te bewaren, alsoe het prinsepael tot Bremen soude werden ghesonden compt 15 £

Noch gemaect: de coppie van de grondt van 't voors[*chreven*] patroen en hair papier compt 2 £

Noch verguldt: de weerhaen op 't huys naest de Loeyhalle ende een vechtende leeu met het vaepen van Leyden daerin gemack[t], met een appelken verguldt tot 3 £

Somm^a 22 £

[ondertekend:]

Isaack Claeszoen V S

De burgermeesteren der stadt Leyden ordonneren Andries Jacopszoen, threzorier extraordinarys, de voorgaende somme van tweentwintich guldens van 40 *groten* 't stuc te betalen aen handen van Mr. Yzaac Nicolai, haerlyuder medebroeder in schependomme, uyt zaecke hiervoren in 't lange gespecificert; *ende* desen mit quytancie overbrengende zal hem in reeckeninge geleden werden. Aldus gedaen *ende* ten bevele van burgermeesteren geteekent opten 15^{en} Septembris 1595.

My jegenwoordich

Jan van Hout

15-9-95

Nr. 543.

fol. 52 verso

[versozijde]

Ik ondergeschreven bekenne de penningen, in 't lanc van desen geruert, ontfangen te hebben *ende* daarvan betaelt te zijn.

Isaack Claeszoen V S

16-9-95

Bijlage 2

RAL, SA II, inv.nr. 47, Gerechtsdagboek C (1593-1596), fol. 126v-127r (dinsdag 28 februari 1595).

Het gaat om een ambtelijk document in netschrift, van de hand van Jan van Hout. Ook dit stuk is nooit eerder volledig gepubliceerd.

Van Hout kon zich (anders dan Van der Meulen) bij het schrijven kennelijk de voor- naam van bouwmeester Von Benthem niet met zekerheid herinneren en liet tot tweemaal toe ruimte om diens voornaam later in te vullen. Die voornaam is in de transcriptie inge- voegd tussen vierkante haken.

Vernieuwinge van 't voorste van 't stadhuis

Op 't rapport aen die van *den* Gerechte deser stadt Leyden in haer vergaderinge op 't raed- huys der zelve stede, gedaen bij Jan van Hout, Secretarj, hoe dat hij uyt monde van Sr. Daniel van *der* Moelen verstaen hadde dat hij het patroon – hem t' anderen tijden van deser stede wegen geleverd *omme* dienvolgende te doen maecken het steenwerck om 't voorste van 't stadhuis te vermaecken mit een trap voor aen *de* Bredestraete en die gevele – nyet alleen tot Bremen overgesonden, mer – sijn reyse derwaers gelegen zijnde – zelffs gesproocken ende gehandelt hadde mit m[eeste]r [Luder] van Benthem, die 't werck onder 't behagen [van] die van *den* gerechte hadde angenomen te maecken volgende 't voors[*chre- ven*] patroon. Ende 'tselve gemaect zijnde tsegens de voortijt van den jaere 96 t' sijnen cost hen te leveren, in den schepen voortbrengen *omme* van daer voort tot peryckel van *den* costen van deser stede herwaerts te werden gebracht, ende dat hij daerbij zal vougen een schip steens om 'tgunt zoude mogen breecken te beteren, mitsgaders twe knechten dewel- ke 't sijnen costen in 't werck zullen blijven geduyrende 't setten *ende* sulcx daertoe zullen helpen, ende dat al om 2200 rijcxdalers, mits dat de m[eeste]r voors[*chreven*] eens tot costen deser stede sal overcomen om de gelegentheyt van *der* plaetse te sien.

Hebben die van *den* gerechte 't accord bij de voorn[*oemde*] Van der Moelen onder haer behagen gemaect, gepresen *ende* angegaen den zelve Van der Moelen van *den* moeyten *ende* diensten die hij haer inne deser stede ten besten gedaen heeft, bedanckende, mit een begeeren dat hem gelieve in 't vorder de moeyten te doen, *ende* de voors[*chreven*] [Luder] van Benthem sulcx onder te schrijven, hem daerbij te versoucken mitten eersten over te comen.

Noten

- * Met hartelijke dank aan mevrouw drs. Ida Wietske Lambrechtsen-van Essen. Gedurende mijn hele onderzoek heb ik veel baat gehad bij het opvolgen van haar aanwijzingen.
- 1 Dirk Jaap Noordam, 'Demografische ontwikkelingen' in: S. Groenveld en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad II: 1574-1795* (Leiden 2003) 43-53, 45.
 - 2 Dirk Jaap Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795' in: J. Moes e.a. (eds.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 39-85, 42.
 - 3 Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 45, 47.
 - 4 Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 42-43.
 - 5 R.C.J. van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening' in: Groenveld en Van Maanen, *Leiden II*, 16-41, 19-20.
 - 6 Ibidem, 20-23.
 - 7 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574, keerpunt in de Leidse geschiedenis* (Den Haag 2004) 9-11.
 - 8 Van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 21.
 - 9 Boudien de Vries, 'De Leidse textielnijverheid in de zeventiende en achttiende eeuw' in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (eds.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 77-90, 78; Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 41, 48, 54, 64.
 - 10 Leo Lucassen en Boudien de Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeuropees textiel-migratie-systeem', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) 138-167, 165.
 - 11 Edmond Pouillet (ed.), *Correspondance du Cardinal de Granvelle, 1565-1586* (Bruxelles 1877-1896), 12 dln. Zie dl. 9 (1892) 272 nr. 102.
 - 12 Het is niet duidelijk wanneer Hondshoote precies is veroverd, maar gezien het feit dat nabijgelegen plaatsen zoals Duinkerke, Nieuwpoort, Veurne en Diksmuide zich allemaal in de loop van juli of begin augustus 1583 aan Parma overgaven, zal dat met Hondshoote niet anders zijn geweest (zie: Joseph Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas: recueil destiné a faire suite aux travaux de L.-P. Gachard II: 1580-1584* (Bruxelles 1953) 395-401 nrs. 829, 835 en 843).
 - 13 Lucassen en De Vries, 'Leiden als middelpunt', 145.
 - 14 De Vries, 'De Leidse textielnijverheid', 81-82.
 - 15 Zie ibidem, 84-86 over de ingrijpende veranderingen na 1630, toen Leiden was gedwongen om over te schakelen op Spaanse wol. Op de duur zouden de lichte lakens van kaardwol het voornaamste product worden. Ook toen bleven de werkkrachten binnenstromen, maar dan uit Duitsland, Frankrijk (hugenoten) en de rest van de Republiek.
 - 16 Ibidem, 83-84.
 - 17 Van Maanen, *3 oktober 1574*, 14.
 - 18 Ibidem, 15.
 - 19 Twee waren er uit Hondshoote, één uit Veurne Ambacht en één uit Lo afkomstig: die spraken allemaal het dialect van de Westhoek. De overige Vlamingen kwamen uit Gent en Kuurne. De Brabander kwam uit Antwerpen. Van twee noemt Noordam de herkomst niet, zie Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 74.
 - 20 Ibidem, 75.
 - 21 Ibidem, 64.
 - 22 C. Kooi, *Liberty and religion. Church and state in Leiden's Reformation, 1572-1620* (Leiden [etc.] 2000) 54, 101-107.

- 23 S. Groenveld en Jan A.F. de Jongste, 'Bestuur en beleid' in: Groenveld en Van Maanen, *Leiden* II, 55-83, 65.
- 24 Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 52.
- 25 Volgens de strafvordering van schout Foy van Brouhoven en uitspraak van de schepenen, gepubliceerd in: W. Bisschop, *De woelingen der Leicestersche partij binnen Leiden, 1586 en 1587* (Leiden 1867) 142-144, spec. 144.
- 26 Kooi, *Liberty and religion*, 118-124.
- 27 Groenveld en De Jongste, 'Bestuur en beleid', 65-66.
- 28 Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame I: Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam 2000) 112.
- 29 H.T. Colenbrander, 'De herkomst der Leidsche Studenten' in: *Pallas Leidensis MCMXXV* (Leiden 1925) 292-295.
- 30 Otterspeer, *Groepsportret met dame I*, 146; Kooi, *Liberty and religion*, 110. Zie ook J.A. van Dorsten, *Poets, patrons and professors. Sir Philip Sidney, Daniel Rogers, and the Leiden humanists* (Leiden 1962) 129. Onbekend is waarom dit lukte. Had de dichter Sir Philip Sidney, Leicesters neef, die in het begin van 1586 een aantal keren bij Van Hout was ingekwartierd, misschien een goed woordje gedaan? Over Sidneys inkwartiering in de eerste maanden van 1586, zie Van Dorsten, *Poets, patrons and professors*, 115; Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 50.
- 31 Otterspeer, *Groepsportret met dame I*, 13.
- 32 Johan Koppenol, *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum 1998) 74.
- 33 Van de tekst bestaat een uitgave van de uitgebreide en de korte versie, zie Koppenol, *Leids heelal*, 394-460.
- 34 Ibidem, 47.
- 35 Ibidem, 380.
- 36 *Woordenboek der Nederlandsche Taal* dl. 16 (1934) kol. 1584: 'Mannen- of vrouwenbeeld, bestaande uit een hoofd en een romp, gewoonlijk zonder armen, terwijl het onderlijf en de beenen schijnbaar in een soort van koker of scheede besloten zijn of door een vischstaart zijn vervangen.' Gebruikelijker is tegenwoordig 'herme'.
- 37 I.I. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden. Inhoudende 't begin/ den voortgang/ ende den wasdom der selver: de stichtinghe van de kercken, cloosteren, gasthuysen, ende andere publicque gestichten/ &c. desgelijcx de oprechtinghe van de Academie, ende collegien theol. Mitsgaders verhael van alle de belegeringen, ende aanslagen, die de selve stad zedert den iare 1203 geleden heeft. Insonderbeyt historische beschrijvinge vande laetste strenge belegeringe ende ongehoorde verlossingel geschiet Anno 1574* (Leyden 1614) 113. Exemplaar UB Leiden, 1122 A 17.
- 38 J.C. Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Leidsche raadhuis* (Leiden 1916).
- 39 E.H. ter Kuile, 'Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel van 1597', *Bulletin & nieuwsbulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, zesde serie, 17 (1964) 89-106.
- 40 R. Meischke, 'Een nieuwe gevel voor het Leidse stadhuis (1593-1598)', *Leids Jaarboekje* 81 (1989) 54-83; R. Meischke, 'De hoge stoep van het stadhuis', *Leids Jaarboekje* 82 (1990) 26-30.
- 41 J. Dröge, *Het stadhuis van Leiden* (Leiden 2001).
- 42 W. Kuypers, *Het monumentale hart van Holland I: Leiden in de 16e en 17e eeuw, en Aarlanderveen, Oudshoorn, Alphen en Zwammerdam, zowel als tekeningen voor Amsterdamse torens en het stadhuis op de Dam* (Leiden 2002) 33-45, 162-163.
- 43 Elske Gerritsen, *Zeventiende-eeuwse archi-*

- teekurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek (Zwolle 2006) 78-84, 150-154.
- 44 Zie de rekening, ingediend door Claes Cornelisz.: *Jck ondergeschreven hebbe gearbeijt van stads-weegen aen een patroon tot behoueft van stadt huys ende houvaesten [= ijzeren krammen] geghoeten jn der vrouwee kerk samen ses dagen dachs tot 20 stuvers Compt – 6 – 0 – 0*, zie Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 8655. Voor de tekening zie RAL, Beeldbank, PV 16771.
- 45 R.E.O. Ekkart, *Isaac Claesz. van Swanenburg, 1537-1614: Leids schilder en burgemeester* (Zwolle 1998) 19-22.
- 46 De stadsregering kocht daartoe in 1603 huizen in de Breestraat aan. Op 16 juli 1604 werd de sloop daarvan aanbesteed, op 25 maart 1605 werd het fundament voor de voorgevel gelegd. Zie Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Leidsche raadhuis*, 42-43.
- 47 J.C. Overvoorde, 'De verbouwing van het Leidsche raadhuis in 1595-1597', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, tweede serie, 1 (1908) 11-21, 12-13.
- 48 E.H. ter Kuile, 'Overheidsbouw te Leiden 1588-1632', *Oudheidkundig Jaarboek, vierde serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 7 (1938) 83-87, 83.
- 49 Voor de archiefgegevens in chronologische volgorde, zie Ter Kuile, 'Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel', 91-96.
- 50 R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland III: Zeeland en Zuid-Holland. Architectuur-historische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser* (Zwolle 1997) 73 afb. 124 b. Men bedenke hierbij dat deze afbeelding niet teruggaat op een ontwerp uit de renovatietijd zelf, maar op een 19de-eeuwse tekening waar van een steendruk is gemaakt. De afbeelding in *Huizen in Nederland* is ontleend aan *Stadhuys te Leiden = Hôtel-de-ville à Leide*. Zeventien platen. [Inleidende tekst door J.H. Leliman] (Amsterdam 1872), Plaat LXIV. Reeks: Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.
- 51 Ter Kuile, 'Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel', 91. RAL, SA II, inv.nr. 47, Gerechtdagboek C, fol. 18v.
- 52 Groenveld en De Jongste, 'Bestuur en beleid', 62.
- 53 Mogelijk vergelijkbaar met die van het stadhuis van Middelharnis, in 1639 ontworpen door de Leidse stadsarchitect Arend van 's Gravesande, zie de afbeelding in Meischke, 'De hoge stoep van het stadhuis', 29.
- 54 Gepubliceerd in Overvoorde, 'De verbouwing van het Leidsche raadhuis', 16; Ter Kuile, 'Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel', 92; Ekkart, *Isaac Claesz. van Swanenburg*, 120. Voor een nieuwe, volledige transcriptie met verantwoording en commentaar, zie bijlage 1.
- 55 Zie Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, 112, zie ook de afbeelding.
- 56 Meischke, 'Een nieuwe gevel', 75.
- 57 Blijkens Van Houts eigen opgave in het rekest van begin januari 1573 aan *die van der Gerechte*, zie hiervoor: G.D.J. Schotel, *Het edele driemanschap Van der Werf, Dousa, Van Hout* (Haarlem 1874) 47.
- 58 Door Joachim Oudaan (1628-1692) in een brief aan Gerard Brandt (1626-1685) vanuit Rotterdam, d.d. 24 juli 1669, zie UB Leiden, UB Bijzondere Collecties (KL); Brieven; PAP 2. Oudaan trad als 22-jarige in dienst bij de blind geworden Scriverius (1576-1660) als diens secretaris.

- 59 K.J.S. Bostoën, S. Gabriëls en J. Koppenol (eds.), *Jan van Hout. Voorrede tot het gezelschap: voorrede bij zijn vertaling van Buchanans Franciscanus* (Soest 1993) 71.
- 60 Zie bijlage 2; Ter Kuile, 'Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel', 92.
- 61 RAL, SA II, inv.nr. 5100 [zonder foliëring of paginering]; Ter Kuile, 'Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel', 92-93.
- 62 RAL, SA II, inv.nr. 5100, Bijlagen van de rekeningen over 1596, fol. 541v; Ter Kuile, 'Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel', 94.
- 63 Zie http://www.weserbergland.com/fluss_landschaft/wandern/sandstein.html (geraadpleegd 20 maart 2008).
- 64 Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, 113.
- 65 RAL, SA II, inv.nr. 299, Missivenboeken 1595-1603, fol. 2r; Ter Kuile, 'Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel', 93.
- 66 RAL, SA II, inv.nr. 299, Missivenboeken 1595-1603, fol. 1r-v.
- 67 Die moeder was Elisabeth Zegers, zie: Gisela Jongbloet-van Houtte (ed.), *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen 1584-1600 I: Augustus 1584-september 1585* (s-Gravenhage 1986) XVII nt. 17, LXXXVI.
- 68 Jongbloet-van Houtte, *Brieven en andere bescheiden*, XCIV, XVII, XXXII. Zie voor de datum van het overlijden en het opmaken van de inventaris, RAL, Archief Daniël van der Meulen, inv.nr. 68.
- 69 Jongbloet-van Houtte, *Brieven en andere bescheiden*, XXXII. Is gebaseerd op J. Prinsen J. Lzn, 'Uit het notaris-protocol van Jan van Hout', *Oud Holland* 26 (1908) 43-66, 94-114, 149-164, zie 155 nt. 6 (met dien verstande althans dat aldaar de naam van de schilder niet wordt vermeld!).
- 70 W. Waterschoot (ed.), *Ter liefde der const. Uit het Schilder-Boeck (1604) van Karel van Mander* (Leiden 1983) 159 nt. 68.
- 71 K. Bostoën, 'Christoffel Plantijn en Jan van Hout in 1583-1585. Opmerkingen naar aanleiding van hun vriendschap', *De Gulden Passer* 66-67 (1988-1989) 70-71.
- 72 Op 4 februari 1569 verzoekt Maximiliaan de Bossu, stadhouder van Holland, aan de Leidse stadsregering om Van Hout als stadssecretaris af te zetten en te vervangen door iemand *niet suspect zijnde oft besmet van eenige heresie*, zie: Schotel, *Het edele driemanschap*, 46; Jan van Hout, *Der stad Leyden dienst-bouc, innehoudende verclaringe van tweezen ende ghelegenihyey vande zelve stad, gelijk die van outs gheweest, ende verdeelt is, vande vermeerderinghen ende vergrootinghen van dien. Mitsgaders vande gestiften tot geestelicken ofte godsvruchtighen zaecken, aldaer, met namentlicke verclaringe van de gene die van outs her, in regeeringe zijn geweest* ([Leyden] 1602), A2v. Exemplaar UB Leiden, 1008 A 18.
- 73 Bostoën, 'Christoffel Plantijn en Jan van Hout', 61-85.
- 74 Ekkart, *Isaac Claesz. van Swanenburg*, 15.
- 75 Ibidem, 50.
- 76 Hij had zich na de Val van Antwerpen in 1585 te Bremen gevestigd om er tot 1607 te blijven, daarna woonde hij in Utrecht, zie: Jongbloet-van Houtte, *Brieven en andere bescheiden*, XXIX-XXX.
- 77 Ibidem, XXXI.
- 78 Ibidem, XXXII. Gebaseerd op RAL, Archief Daniël van der Meulen, inv.nr. 317.
- 79 Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel (eds.), *Het Rapenburg: geschiedenis van een Leidse gracht I: Groenhazenburch* (Leiden 1986) 268.
- 80 RAL, Archief Daniël van der Meulen, inv.nr. 189, document nr. 49.
- 81 Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg I*, 277. Zie ook: RAL, Archief Daniël van der Meulen, inv.nr.

- 393, nrs. 9 en 10: brieven van Lieven de Key aan Daniël van der Meulen uit september 1597.
- 82 RAL, Archief Daniël van der Meulen, inv.nr. 393, nrs. 15 t/m 17: brieven van Lieven de Key aan Daniël van der Meulen uit mei 1600.
- 83 Lusingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg I*, 277-278.
- 84 Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, 117; Frans van Mieris, *Beschryving der stad Leyden: haare gelegenheid, oorsprong, vergrootinge, oude en hedendaagsche gedaante, stigtingen van kerken, kloosters, godshuizen, en andere aanmerklyke gebouwen, zoo geestelyke als waereldlyke, derzelver byzondere toestand en bestieringe, enz.* II (Leyden 1770) 379. Exemplaar UB Leiden, 416 B 2.
- 85 Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, 117.
- 86 Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Leidsche raadhuys*, 21-22.
- 87 Kuyper, *Het monumentale hart van Holland I*, 36.
- 88 Van Hout, *Der stad Leyden dienst-bouc*, A1v.
- 89 Het prominente Venusbeeld boven in het vooruitspringende middengedeelte van de Antwerpse stadhuisgevel werd na de Val van de Scheldestad in 1585 vervangen door een Mariabeeld!
- 90 Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, 113. De memoriesteen van het beleg komt reeds voor op de afbeelding van het oude stadhuis in het *Chaertbouck* van Salomon Davidsz. van Dulmenhorst uit 1588 (zie afbeelding). Zie ook Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Leidsche raadhuys*, 32.
- 91 Naar de tekst op de gevel zelf. Een 16de-eeuws afschrift (met slechts enkele spellingvarianten) staat in het *Album J. Rotarii*, zie: http://www.dbnl.org/tekst/rade004albu01_01/rade004albu01_01_0110.htm.
- 92 'Het geheim is in de zes middelste regels, bestaande uit 129 letteren, in getal gelyk met de dagen welke de Stad belegerd geweest is, van den 26 May tot den 2. October.' Zie Van Mieris, *Beschryving der stad Leyden II*, 374.
- 93 Pieter Christiaansz. Bor, *Nederlantsche oorloghen, beroerten, ende borgerlijcke oneenicheyden. Beginende Mette opdracht der selver landen/ gedaen by Keyser Karel de V. aen zynen zoon koninck Philippus van Spangien/ tot de droevige doot van zyn Excell. Willem Prince van Oranien boogel. Memor I* (Leyden 1621) fol. 62v, kol. 2. Exemplaar UB Leiden, 1173 A 6.

Johan van den Bergh (1664-1755). Gravure uit 1798 door Abraham Delfos, naar een portret door Hieronymus van der Mij, 1746. Coll. RAL.

Kantelpunt

Leiden rond 1700

Ronald Sluijter

Stel dat een Leidenaar uit 1600 een eeuw later door zijn stad kon wandelen. Hoe zou hij Leiden zien? Het zal hem in ieder geval nauwelijks kunnen ontgaan dat zijn tocht langer is dan voorheen, want de stad is intussen driemaal uitgelegd: in 1611 aan de noord- en noordwest-, in 1644 aan de noordoost- en in 1658 aan de oostkant. Hij treft meer mensen, want de bevolking is toegenomen van 22.000 tot 53.000 zielen.¹ Gesteld dat hij iemand zou vinden die het gehele overzicht over de textielnijverheid heeft, dan zou hij met genoegen aanhoren dat dit jaar in totaal zo'n 85.000 stuks worden geproduceerd, tegen bijna 59.000 in 1600.² En meer dan vroeger loopt hij tegen dat vreemde studentenvolk aan, sommigen inmiddels gehuld in eigenaardige lange gewaden, de uit Japan overgewaaidde kamerjassen. Als hij dan nog tijd heeft om naar boven te kijken, doet de classicistische stijl van sommige gevels hem wellicht de mond openvallen van verbazing.

Indien de wandelaar in Leiden geboren en getogen is, zal hij na de eerste schok niet glimmen van trots over de ontwikkeling die zijn stad heeft doorgemaakt? Toch moet iemand hem dan vertellen dat een vergelijking met het Leiden van zijn eigen tijd misleidend is. Een grotere oppervlakte, een omvangrijkere bevolking, hogere productie in de economische sector die de stad domineert, meer studenten aan de universiteit, het lijkt wel een en al vooruitgang. De werkelijkheid is dat Leiden zich in 1700 in veel opzichten in een neerwaartse beweging bevindt. De stijgende lijn is rond 1670 van richting veranderd, en een dalende geworden. De bevolkingsomvang is sedert dat jaar teruggelopen met mogelijk 10.000 mensen.³ De laken- en de greinering doen het nog uitstekend, maar kunnen de teruggang in de totale textielproductie bij lange na niet compenseren.⁴ De

Ronald Sluijter (1971) werkt als onderzoeker bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag.

universiteit trekt 235 nieuwe studenten tegen 137 in 1600, maar vergeleken met een topjaar als 1668 is dat een teruggang van zo'n 200.⁵

Het is duidelijk dat in een schets van Leiden bij aanvang van de 18de eeuw de stormachtige ontwikkelingen van de 17de eeuw betrokken moeten worden. Die hadden de stad immers gemaakt tot wat zij in 1700 was. Daarbij komen ontwikkelingen aan bod die ook andere Hollandse steden doormaakten, maar de nadruk zal liggen op de elementen die specifiek waren voor Leiden.

Holland binnen de Unie, Leiden binnen Holland

De positie van het gewest Holland binnen de Unie was gedurende de 17de eeuw alleen maar overheersender geworden. De 'gouden' kwalificatie van die periode was vooral van toepassing op Holland. De bevolking was in razend tempo gegroeid, vooral als gevolg van een omvangrijke immigratie. Voor een deel kwamen de immigranten uit de overige gewesten van de Republiek, maar de groei kwam vooral uit het buitenland, met name uit de Zuidelijke Nederlanden, Duitsland en Frankrijk. De trek ging naar de steden, waar het werk was.⁶ De urbanisatiegraad van het gewest was al in de 16de eeuw groot geweest, maar nu woonde al spoedig zelfs meer dan de helft van de bevolking in de stad. Het aantal steden op het kleine grondgebied van Holland was ook nog eens relatief groot.

De groei van Amsterdam was ongeëvenaard, van ongeveer 100.000 inwoners in 1622 tot ongeveer 220.000 in 1680, maar Leiden was, op grote afstand weliswaar, tweede. De bevolking nam toe van 22.000 in 1600 tot 45.000 in 1622 en waarschijnlijk zo'n 63.000 in 1670.⁷ Ook de meeste andere Hollandse steden groeiden in deze periode, zij het in verschillend tempo. Haarlem vooral in het begin van de 17de eeuw, tot ongeveer 1620, waarna de bevolking ongeveer constant bleef tot 1675. Delft groeide langzaam, van 20.000 in 1622 naar 25.000 inwoners in 1665, Rotterdam verdubbelde het inwonertal tussen 1622 en 1665 naar 40.000. De Noord-Hollandse steden Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen telden aan het begin van de 17de eeuw nog volop mee – Enkhuizen had in 1622 meer dan 20.000 inwoners – maar groeiden daarna nauwelijks meer, of begonnen zelfs in te krimpen. Diverse steden werden uitgelegd, net als Leiden.⁸

Kenmerkend voor de steden in Holland was dat zij hun positie en identiteit ontleenden aan handel en nijverheid. Zij verschilden daarmee van de steden in de landgewesten, die vooral fungeerden als gewestelijk of regionaal bestuurscentrum en centrale markt voor de omgeving. De enige plaats in Holland die ook als bestuurscentrum fungeerde, niet alleen van het gewest maar van de hele Unie,

was natuurlijk Den Haag. Maar dat was dan ook, niet toevallig, juridisch gezien een dorp.

Typerend voor de onderlinge relatie tussen de Hollandse steden was dat zij elkaar tegelijkertijd aanvulden en beconcurrerden.⁹ Van de grootste steden behoorde Leiden, net als Gouda, Haarlem en Delft, tot de nijverheidssteden, hoewel handel natuurlijk niet ontbrak. Rotterdam en Dordrecht waren typische handelssteden, met daarnaast in meer of mindere mate bloeiende nijverheids-takken die relatief gezien van minder belang waren. Amsterdam had, als 'buiten-categorie', grote nijverheidstakken als de suikerraffinaderij, maar gold toch ook vooral als handelsstad. Binnen beide categorieën was er dan weer een 'taak-verdeling'. Amsterdam was het centrum voor de handel met de noordelijke landen, het Baltisch gebied, de Middellandse Zee, de Levant en Oost-Indië; Rotterdam voor de handel op Engeland, Frankrijk, Spanje, Portugal en West-Indië; Dordrecht voor de Rijn- en Maashandel. Leiden was bij uitstek stad van de wollen stoffen, Haarlem van het linnen en de blekerij, in Gouda floreerde de pijpenmakerij, in Delft de aardewerkindustrie. De onderlinge uitwisseling van goederen en personen verliep vooral over het water. Sinds 1660 was er een sluitend netwerk van trekvaarten tussen de Hollandse steden.

De onderlinge harmonie die hieruit lijkt te spreken, was er in werkelijkheid niet. De taakverdeling was niet in overleg totstandgekomen, maar door concurrentie. Zo had Haarlem zich wat de textiel betreft toegelegd op de linnen stoffen en de blekerij, omdat Leiden overheersend was op het gebied van de wollen stoffen. Delft trachtte in de eerste helft van de 17de eeuw de textielindustrie nieuw leven in te blazen, probeerde zelfs wat textielarbeiders weg te lokken uit Leiden, maar legde zich toen de concurrentie te machtig bleek toe op de aardewerk-fabricage.¹⁰

Toen aan de economische voorspoed in het vierde kwart van de 17de eeuw een einde kwam, begon zich tussen de Hollandse steden een duidelijk verschil af te tekenen. In eerste instantie werd namelijk vooral de binnenlandse nijverheid getroffen, als gevolg van toenemende buitenlandse concurrentie en protectie van de eigen industrie. Dat had tot gevolg dat vooral de steden waar de nijverheid overheersend was – zoals Leiden, Haarlem en Delft – hun bevolking sterk zagen teruglopen, terwijl de populatie van de handelssteden Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht nog licht doorgroeide of nagenoeg stabiel bleef.¹¹ Zo stond Leiden rond 1700 op het punt qua inwonertal voorbij gestreefd te worden door Rotterdam, dat nog tot ongeveer 1690 was blijven doorgroeien.¹²

De stadsuitbreidingen

De competitie tussen de Hollandse steden was voor een belangrijk deel de reden dat diverse stadsbesturen daadwerkelijk tot stadsvergroting waren overgegaan. Want zo vanzelfsprekend als dat leek – meer inwoners, meer oppervlakte – was het niet. De hoge kosten die een uitleg met zich meebracht, in combinatie met het risico dat de stedelijke economie in de tussentijd zou teruggelopen, maakten stadsbesturen vaak huiverig. Niet ten onrechte, zo bleek in Haarlem. Daar bleef de noordelijke stadsuitbreiding van 1671 grotendeels onbebouwd tot ver in de 19de eeuw.¹³

Ook bij het Leidse stadsbestuur waren de aarzelingen voor elke stadsuitbreiding groot geweest.¹⁴ De argumenten die er tegen werden aangevoerd, waren – naast de hoge kosten – de vrees voor de aanzuigende werking op armen, een te eenzijdige focus op de textielnijverheid, die het gevaar in zich borg dat de stad bij een economische omslag in die sector zou leeglopen, en het instorten van de woningmarkt, waardoor de huiseigenaren benadeeld zouden worden.

De argumenten vóór waren sterker, en werden vanaf de jaren veertig bovendien met kracht onder de aandacht van het stadsbestuur gebracht door de kapitaalcrachtige lakenreders. Allereerst waren dat de onvoorstelbaar slechte woonomstandigheden voor een groot deel van de bevolking. De vraag naar woonruimte was veel groter dan de beschikbaarheid, met torenhoge huren als gevolg. Bijkans elke open plek in de stad was volgebouwd met krotten, niet alleen aan de straatkant, maar ook op binnenplaatsen die via smalle stegen te bereiken waren. Grotere huizen werden opgedeeld in meerdere ‘appartementen’, zodat de huiseigenaren meer huurinkomsten konden vangen, of geheel afgebroken om plaats te maken voor meerdere kleine woningen. In die al bedompte omgeving werden dan ook nog werkzaamheden in het textielbewerkingsproces uitgevoerd die zowel lucht als water vervuilden, zoals vooral het verven en vollen. Door deze omstandigheden zouden zowel arbeiders als *lynden van qualiteyt en middelen* de stad gaan mijden, de ene groep door het gebrek aan woonruimte en de hoge huren, de andere door gebrek aan beschikbare woningen op stand. Het gevaar was groot dat de nijverheid zich zou verplaatsen naar het platteland of naar andere steden – zie daar de drijvende kracht van de concurrentie. Stadsuitbreiding zou de stad letterlijk en figuurlijk meer lucht geven. Een nieuwe stroom immigranten betekende bovendien extra consumptie, en daarmee extra accijnsinkomsten voor de stad.

De laatste uitbreiding, de oostelijke van 1658, werd ontworpen door Jan Jansz. Dou, de zoon van de architect van de uitleg van 1611 Jan Pietersz. Hij was

bedacht op de problemen die het smaldelen van percelen in de noordelijke uitleg hadden veroorzaakt. Het nieuwe stadsdeel werd daarom veel meer als pure arbeiderswijk gebouwd. De percelen waren kleiner, de huizen stonden aan de rand van het gebied rug aan rug. Een keur van twee jaar eerder had al verboden zonder toestemming meer dan één huis op een erf te bouwen, de kleine afmetingen van de percelen maakte dat hier in de praktijk ook vrijwel onmogelijk.

Kundig en theoretisch uitstekend landmeter als Dou net als zijn vader was, had ook hij uiteenlopende zaken in het ontwerp geïntegreerd. De verdedigingswerken sloten logisch aan op die van de rest van de stad, de uitbreiding kreeg een eigen mathematische orde, onafhankelijk van, maar goed aansluitend op de bebouwing en infrastructuur van de oude stad, en ook over verkeer en waterverversing was nagedacht.

Doordat er in de jaren zestig nog steeds groei in de bevolking zat, circuleerden in 1669 al weer nieuwe uitbreidingsplannen. De in dat jaar heersende epidemie bleek een *blessing in disguise*, omdat een misrekening zoals in Haarlem erdoor werd voorkomen. De plannen waren van de baan en bleven dat toen duidelijk werd dat de bevolking niet langer toenam.

Het aanzicht van de stad in 1700

De stadsuitbreidingen waren ingrijpende operaties die niemand konden ontgaan. Anders was dat met meer geleidelijke veranderingen in de loop van de 17de eeuw, die het uiterlijk van de stad uiteindelijk toch sterk deden afwijken van dat van een eeuw eerder. Grotendeels waren dat processen die elders ook plaatsvonden, maar in verschillend tempo. De al in de 16de eeuw ingezette 'verstening' van de stad was door het stadsbestuur krachtig doorgezet. Aangenomen mag worden dat in 1700 het merendeel van de straten verhard was, zoals ook een groot deel van de walkanten van steen gemaakt waren. In het oude, middeleeuwse deel van de stad waren veel grachten overkluisd of gedempt om stankoverlast tegen te gaan en meer ruimte te creëren voor het verkeer. De overkluisde grachten waren bovendien *en masse* omgetoverd tot riolen en beerputten, waarvoor elders weinig ruimte was. Hierop aangesloten werden goten en kolken, waarvan de aanleg noodzakelijk was geworden omdat het water op verharde straten langer bleef staan dan op de onverharde straten van voorheen. Die goten voerden behalve water ook de inhoud van secreten af, niet alleen naar beerputten en riolen, maar ook direct naar het open water als dat dichtbij was. Strikt genomen was dat verboden, maar het werd wel gedoogd.

Grofweg was het resultaat dat de straten rond 1700 schoner waren dan voorheen, maar het water (nog) smeriger. De stank kende men in andere steden ook. Toch zijn er redenen om aan te nemen dat het in Leiden een graadje erger was, vanwege de enorme vervuiling door de bewerkingen in de textielnijverheid.¹⁵ De maatregelen, waar Jan van Hout al mee was begonnen, hadden steeds slechts kortstondig succes, vanwege de gebrekkige doorstroming van de grachten en het feit dat concentratie van vervuilende bedrijven in een bepaald deel van de stad nooit lang te handhaven bleek. In het rampjaar 1672 werden bovendien de molens die voor de waterverversing moesten zorgen grotendeels afgebroken ten bate van de betere verdedigbaarheid van de stad, en later niet meer opgebouwd. De situatie was rond 1700 dus per saldo waarschijnlijk slechter dan rond 1600, met uitzondering dan van de oudste gedeelten van de stad, waar nauwelijks open water meer was.

In de verkeersdoorstroming was wel verbetering gekomen. In het oude middeleeuwse stadsgedeelte werden verschillende stegen verbreed en doorgetrokken. Luifels aan de winkelpanden kwamen in 1700 nauwelijks meer voor, gedeeltelijk wellicht omdat ze uit de mode waren, maar ook omdat het verkeer er hinder van ondervond. De begraafplaatsen bij de kerken waren verplaatst naar de bolwerken, waardoor pleinen ontstonden.

In het aanzicht van de stad had zich in de 17de eeuw nog een opvallende wijziging voorgedaan. Die was het gevolg van de ontwikkeling van de Hollands classicistische bouwstijl, in het tweede kwart van de 17de eeuw eerst aan het hof van stadhouder Frederik Hendrik tot wasdom gekomen.¹⁶ De steden, Amsterdam voorop, begonnen daarop hun eigen bouwprogramma's, niet alleen als reactie op en in navolging van die van de stadhouder, maar vooral ook weer in onderlinge concurrentie. Gezichtsbepalende gebouwen als stadspoorten, wagen, kerken en liefdadigheidsinstellingen werden in de 17de eeuw in vrijwel alle steden in groten getale gebouwd of aangepast in classicistische stijl.

Leiden was ook hier na Amsterdam een goede tweede. Op het uiterlijk van de stad zoals zich dat in 1700 voordeed, hadden Arent van 's-Gravesande, Pieter Post, Willem van der Helm en Jacob Roman een classicistisch stempel gedrukt. De Marekerk, de waag, het tuchthuis aan het Pieterskerkhof, de Bibliotheca Thysiana en verscheidene stadspoorten waren hun belangrijkste wapenfeiten. Maar ook voorzagen zij veel woonhuizen in particuliere opdracht van een classicistische gevel. In dit opzicht viel met name het Rapenburg op, samen met de Breestraat bij uitstek het woongebied van de stedelijke elite. Hoewel het stads-

Het Rapenburg. Tekening door Paulus Constantijn la Fargue, 1771. Coll. RAL.

beeld in 1700 – nog steeds – gedomineerd werd door trap- en tuitgevels, zoals eigentijdse afbeeldingen tonen, zullen de classicistische gevels en de monumentale gebouwen juist door die voor de rest betrekkelijk grote eenvormigheid extra in het oog hebben gesprongen.¹⁷

Bestuur

Het Leidse stadsbestuur, zetelend in zijn monumentale behuizing aan de Breestraat, is al enige malen genoemd.¹⁸ In een wat aarzelende rol bij de stadsuitbreidingen, als motor achter de verstening van de stad, en ook nog als zeer voortvarend bij de verfraaiing van het stadsbeeld door bouw of stijlaanpassing van monumentale gebouwen. Hoe het ook handelde, duidelijk is dat er weinig zaken van enig belang in de stad konden passeren zonder dat het stadsbestuur er in enige vorm bij betrokken was.

De organisatie was in 1700 nog gelijk aan die in 1600. Het basiscollege was nog steeds de vroedschap, die zich uitsprak over de belangrijke zaken die de stad betroffen – de stadsuitbreidingen zijn een goed voorbeeld –, de gewestelijke zaken en de landspolitiek. Het dagelijks bestuur berustte bij het Gerecht, meer specifiek bij de vier burgemeesters, die ook de belangrijkste kwesties waarover de

vroedschap zich moest uitspreken samen met de oud-burgemeesters voorkookten.¹⁹ Burgemeesters hadden ook de belangrijkste stem in de defensie en financiële zaken van de stad. Daarnaast waren in de stedelijke afvaardiging naar de vergadering van de Staten van Holland normaal gesproken meerdere burgemeesters aanwezig. Een taakverdeling met de andere leden van het Gerecht – schout en schepenen – was in de loop van de 17de eeuw ontstaan. De schepenen hielden zich nog minder dan voorheen bezig met bestuurlijke zaken, hun werkterrein lag nu vrijwel volledig op het juridische vlak. Dat betrof niet alleen de rechtspraak, maar bijvoorbeeld ook de beoordeling van vergunningaanvragen of het toezicht op de textielneringen in de functie van superintendent.

Deze ontwikkelingen waren allerminst specifiek voor Leiden; ze vonden ook in andere Hollandse steden plaats. Dat gold eveneens voor een aantal samenhangende processen die met name door Roorda zijn beschreven: oligarchisering en aristocratisering, waaraan nog het positiever klinkende professionalisering toegevoegd zou kunnen worden.²⁰ Waren rond 1600 de leden van de vroedschap nog stevig verankerd in het economische leven van de stad, rond 1700 was besturen en politiek bedrijven geworden tot een vak, waarnaast de meesten geen ander beroep meer uitoefenden. Het behalen van de meestertitel in de rechten was nu haast een voorwaarde geworden voor een bestuurlijke carrière. In Leiden betekende dit dat ook de rijke handelaren en ondernemers in de nijverheid die de stad domineerden nauwelijks nog vertegenwoordigd waren in het stadsbestuur.²¹

Met de samenhangende processen van oligarchisering en aristocratisering doelde Roorda op de afsluiting van het patriciaat voor de rest van de stedelijke samenleving, door concentratie van de macht in de handen van een beperkt aantal families, een zogenaamd endogaam huwelijkspatroon (huwen in eigen kring), en een onderscheidende levensstijl die vooral bestaan zou hebben uit het navolgen van de adel. Hoewel deze zienswijze nog grotendeels overeind staat, heeft later onderzoek er toch enkele nuanceringen in aangebracht. De afsluiting was allerminst absoluut, omdat vooral via het huwelijk nog regelmatig families uit de gezeten burgerij tot het patriciaat doordrongen.²² En het bezit van heerlijkheden – kenmerk van een adellijke levensstijl – door leden van het patriciaat bleek bij nader inzien zeer beperkt. Pieter van Leijden, vroedschap van 1693 tot 1736, met zijn uitgebreide verzameling heerlijkheden en openlijk adellijke pretenties regelmatig opgevoerd als voorbeeld van het aristocratiseringsproces onder de Hollandse regenten, was in feite een uitzondering.²³

De voor de stadsregeringen van de Republiek kenmerkende factietegen-

stellingen waren er in Leiden ook. Opmerkelijk was wel dat de opposerende groepen zoals die hier in het laatste kwart van de 17de eeuw bestonden beide voor prinsgezind doorgingen. De stad vormt hiermee een goede illustratie van de ook door Roorda geponeerde stelling dat de strijd om de ambten binnen de Hollandse steden voor de regenten belangrijker was dan een ideologische tegenstelling staatsgezind - prinsgezind. Zo waren beide 'oranjegezinde' facties in de jaren na de dood van Willem III in 1702 tegen benoeming van een nieuwe stadhouder in Holland, vooral omdat zij het benoemingsrecht van alle stedelijke ambten in eigen hand wilden houden.

Die eensgezindheid kon er zijn omdat in 1702 een zogenaamd 'contract' tot stand was gekomen dat een einde had gemaakt aan jarenlange onenigheid tussen de twee facties om de burgemeesters- en schepenenbenoelingen. De raadsleden werden in twee kolommen ondergebracht, uit elke kolom werden om de twee jaar vier schepenen gekozen. De burgemeestersposten werden voortaan strikt volgens anciënniteit toegewezen aan de groep van burgemeesters en oud-burgemeesters, onafhankelijk tot welke kolom zij behoorden.

Factiestrijd heeft de laatste decennia veel aandacht getrokken. Minder aandacht heeft de horizontale tweedeling tussen de groep van burgemeesters en oud-burgemeesters aan de ene, en de rest van de vroedschap aan de andere kant gekregen. Nieuwe burgemeesters werden in de Hollandse steden steeds vaker alleen gekozen uit zittende of oud-burgemeesters. Deze 'consulair', zoals ze in Leiden genoemd werden, mogen beschouwd worden als een elite binnen de elite.²⁴ Omdat in Leiden bij de totstandkoming van het contract in 1702 de toen leidende factie de langstzittende vroedschappen herbergde, zouden veruit de meeste burgemeestersposten de komende jaren toevallen aan deze groep, onder leiding van Johan van den Bergh.

De textielindustrie: het verval is ingezet

Eén classicistisch gebouw werd hierboven nog niet genoemd: de lakenhal. Sinds 1641 stond het aan de Oude Singel, niet alleen als symbool voor de rijke lakenering, maar ook voor de macht van de stad. Het bijzondere van de lakenhal was wel dat het een gebouw was met een economische functie in de gedaante van een vorstelijk woonhuis. In wezen ging het hier om het steengeworden stedelijk zelfbewustzijn, een etalering van economische macht en architectonische verfijning ineen, voortgekomen uit zelfgenoegzaamheid over de bereikte resultaten, en de wil tot imponeren van de buitenwereld.

De lakenhal. Schilderij door Susanna van Steenwijck-Gaspel, 1642. Coll. Stedelijk Museum De Lakenhal.

Intussen was de lakenhal ook gewoon een functioneel gebouw, zoals de andere hallen. In 1700 waren dat er vier: de baai-, de grein-, de gecombineerde warp- en fusteinhallen en de saaihal, waarin in 1662 de rashal was opgegaan. De hallen van deze neringen waren in tegenstelling tot die van de lakennering gevestigd in bestaande, niet bijzonder monumentale panden, maar hun functie was in alle gevallen gelijk. In de vijf hallen vond nog steeds het grootste deel van de uitgebreide controle op het productieproces plaats, onder leiding van het neringbestuur dat er zetelde – superintendents en gouverneurs – en uitgevoerd door talloze lagere beambten. Wel was er ten opzichte van 1600 een toename van de controle op locatie. Kamwol werd toen al bij het binnenbrengen van de stad gecontroleerd op kwaliteit, de kaardwol bij de drapiers aan huis. De ‘ommegangen’, die in de saainering al langer bestonden, werden in de loop van de 17de eeuw ook in de andere neringen geïntroduceerd en gesystematiseerd. Zowel de grondstoffen, de halffabricaten als de productiemiddelen werden daarbij aan controle onderworpen.

Aan de samenvoeging van verschillende hallen valt al af te lezen hoe het de bijbehorende neringen rond 1700 verging. Alleen de productie van lakens en greinen handhaafde zich nog goed, de baainering hield zich op de been door de continuïteit in de dekenproductie, maar met de saaien, fusteinen en warpen was het dramatisch gesteld. De oorzaken waren toegenomen concurrentie uit binnen- en buitenland, waar de lonen lager waren, protectionistische maatregelen als uitvoerverboden van wol naar de Republiek en heffing van hoge invoerrechten. Dat de lakens en greinen zich langer handhaafden, kwam doordat het aandeel van de loonkosten in de productiekosten bij deze luxestoffen relatief minder groot was. Bovendien duurde het langer eer de concurrentie de kwaliteit van zowel de stoffen als de kleuren had geëvenaard. Intussen hadden de producenten wel de prijzen drastisch moeten verlagen, waardoor hun winsten sterk gedaald waren.

Verlaging van de winstmarge was uiteraard niet het enige middel om tot prijsverlaging te komen, ook de arbeiderslonen maakten een vrije val. De combinatie met de in deze periode weer oplopende kosten van het levensonderhoud leidde tot een aanzienlijke verslechtering van de economische positie van een groot deel van de textielarbeiders. Of zij ook verpauperden, zoals Posthumus beweerde, is de vraag, maar dat zij naar een bestaansminimum werden gedreven is wel zeker. Nog twee andere verschijnselen wijzen op een verslechterende positie van de textielwerkers in deze tijd: de verdere opkomst van het gehate truckstelsel – een betaling in goederen of levensmiddelen, waarbij hoge prijzen werden berekend – en de toename van het aantal knechtsbeurzen, waaruit de deelnemers ondersteuning ontvingen bij ziekte en de weduwen bij overlijden werden betaald.

Maar de meest in het oog springende uiting van de slechte situatie waarin de arbeiders verkeerden waren de protestacties. Juist in 1700 gingen de droogscheerders over tot stakingen en zogenaamde courtvergaderingen voor loonsverhoging. Dat de droogscheerders in actie kwamen, lag voor de hand. Zij werkten al zeer lange tijd in groepsverband in ateliers, vormden daardoor een hechte en eigengereide groep, die al gedurende de 17de eeuw een aantal malen naar het middel van staking en 'vuilverklaring' van werkplaatsen had gegrepen. Maar in 1701 gingen ook de lakenwevers tot stakingen over, waarbij op het hoogtepunt zo'n 1.600 mensen betrokken waren. Dat ook deze groep nu actiebereid was, lag voor een belangrijk deel in de sterke achteruitgang van hun levensstandaard, maar zeker ook aan een toename van het 'groepsgevoel', omdat ook zij in de loop van de 17de eeuw meer en meer in ateliers waren samengebracht. Dat proces was

begonnen bij de kapitaalkrachtige lakenreders – een combinatie van koopman en producent – die bijna alle deelbewerkingen van wol tot afgewerkt laken in één manufactuur in eigen huis concentreerden.²⁵ Ook toen de figuur van de reder rond 1700 aan het verdwijnen was om plaats te maken voor de fabrikateur – deze richtte zich volledig op het productiegedeelte – zette deze ontwikkeling door.²⁶

Sociale gevolgen van de eenzijdigheid van de Leidse nijverheid

De afzonderlijke behandeling van de textielnijverheid is voor Leiden gerechtvaardigd. Van de Hollandse steden was er geen andere die zo sterk op één nijverheidstak leunde, ondanks de eerder geconstateerde bedenkingen daartegen van het stadsbestuur. Op het hoogtepunt, omstreeks 1660, zou ongeveer twee derde van het totaal aantal mannelijke gezinshoofden een beroep in deze sector hebben uitgeoefend.²⁷ Zelfs in 1748, toen de malaise in de industrie vele malen groter was dan in 1700, bedroeg dit aandeel nog zo'n 50 procent. Voor 1700 zelf beschikken we niet over cijfers, maar een percentage van 60 lijkt aannemelijk. Aangezien het thuisarbeidende deel van de textielwerkers doorgaans hulp van gezinsleden ontving, zal het percentage van de totale bevolking dat actief was in deze branche niet veel hebben afgeweken.

Door deze eenzijdigheid van de Leidse nijverheid mag worden verondersteld dat de achteruitgang van de textiel, zoals die rond de eeuwwisseling in volle gang was, voor meer dan de helft van de bevolking zeer nadelige gevolgen heeft gehad. Was Leiden een 'arme' stad, in vergelijking tot andere Hollandse steden?

Wat de verdeling van welstand betreft, vertoonden alle steden in de Republiek in grote lijnen hetzelfde beeld. Het gebruikelijke gehanteerde stratificatieschema gaat uit van grofweg drie klassen: patriciaat en hoge of gezeten burgerij (10 procent van de bevolking), de brede en smalle burgerij (40 procent) en onderaan de massa laag- of ongeschoolde loonarbeiders, die zich bij de minste tegenslag tot het 'grauw' konden rekenen (samen 50 procent). Het gemiddeld gezinsinkomen van deze laagste groepen in de Hollandse steden bedroeg na 1650, toen een langdurige periode van loonstarheid intrad, ongeveer 300 gulden per jaar.²⁸ Voor Leiden kunnen deze cijfers enigszins getoetst worden aan de gegevens van de vermogensbelasting (200ste penning) en een (niet geheven) inkomstenbelasting waarvoor in 1674 kohieren werden opgemaakt. Analyse van de gecombineerde cijfers levert op dat twee derde van de Leidse huishoudens niet werd aangeslagen in de belastingen en dus minder dan de eerder genoemde 300 gulden per jaar aan inkomen genoot.²⁹ Welk gedeelte daarvan minder dan het bestaansminimum van

200 gulden³⁰ verdiende, is de vraag. In ieder geval zullen dat, met de loonsverlagingen in het vierde kwart van de 17de eeuw in het achterhoofd, rond 1700 meer gezinnen zijn geweest dan in 1674.

Het ligt voor de hand dat in deze situatie de druk op de stedelijke armenzorg groter werd. Dat was niet alleen in Leiden het geval. De meeste Hollandse steden begonnen vanaf het einde van de 17de eeuw van immigranten een verklaring te eisen waarin stond dat zij in geval van verval tot armoede weer een beroep konden doen op de armenzorg in de plaats van herkomst. Zo ook Leiden. Een ander symptoom was het begin van een sterke specialisering en 'verzuiling' van de geïnstitutionaliseerde armenzorg. De al bestaande instellingen en diaconieën kregen in 1701 uitbreiding met de doopsgezinde diaconie, en met het Waals Wees- en Oudenliedenhuis en het Armekinder- of Houwhuis in 1703.³¹

Een deel van de zorg voor armen vond normaal gesproken plaats in gildeverband, uit de 'bussen' waaraan de leden bijdroegen. Nu was een ander specifiek kenmerk van Leiden in deze tijd dat slechts een relatief klein deel van de beroepsbevolking in gilden was georganiseerd. Met nadruk op 'in deze tijd', want de dekingsgraad van de gilden was sterk afhankelijk van de conjunctuur in de textielnijverheid. Door het bestaan van de verticale neringstructuur was er in die sector minder ruimte voor het ontstaan van nieuwe gilden. Voor bepaalde beroepsgroepen in de textiel bestonden ze, maar bijvoorbeeld niet voor wevers en spinners. En dat was nu juist ook in 1700 nog een grote groep arbeiders, zoals al bleek bij de stakingen. Het deel van de Leidse beroepsbevolking dat lid was van een gilde zal rond 1700 grofweg rond de 50 procent hebben gelegen.³² Het andere deel kon dus niet terugvallen op hulp vanuit een gilde.

Dit alles betekende niet dat de bussen of beurzen in Leiden nauwelijks voorkwamen, wel dat ze opvallend vaak buiten gildeverband werden ingesteld. In lijn met de verslechtering van de positie van de arbeiders liet het vierde kwart van de 17de eeuw een *hausse* aan stichtingen van knechtsbeurzen zien. Posthumus noemt er dertien die in de jaren tot 1700 totstandkwamen, en schat het aantal leden omstreeks deze tijd op 1.000 à 1.200.³³ Deze beurzen waren voor het overgrote deel beroepsgebonden. In de eerste decennia van de 18de eeuw kwamen ook vele migrantenbeurzen tot stand, speciaal voor mensen uit dezelfde streek of stad.³⁴

Immigratie en integratie

Het bestaan van migrantenbeurzen kan worden opgevat als een teken dat in ieder

geval bepaalde groepen nieuwkomers in Leiden in beperkte mate geïntegreerd waren. Tegelijkertijd wijst het op een tamelijk hecht verband van de leden van die verschillende groepen onderling. Dat dit laatste het geval was, mag nauwelijks een verrassing heten, omdat migranten zowel nu als in het verleden zelden lukraak naar willekeurige streken of steden vertrekken. Ze gaan doorgaans naar een bestemming waar al familie, bekenden of tenminste streekgenoten aanwezig zijn die als sociaal vangnet kunnen fungeren. Dat er concentraties van migranten uit bepaalde regio's in bepaalde steden terechtkwamen, werd bovendien bevorderd door de vraag naar een bepaald type arbeid in de bestemmingssteden. Naar Leiden kwamen aan het einde van de 16de eeuw vooral mensen uit de streek rond Lille, meer bepaald saaiwerkers uit Hondshoote. Vanaf ongeveer 1620 droogde die stroom op. Tot ongeveer 1670 werden vervolgens de grootste groepen immigranten gevormd door in de lakennijverheid gespecialiseerde arbeiders uit de omgeving van Luik en uit verschillende delen van Duitsland.³⁵ Na de opheffing van het edict van Nantes in 1685 vestigden zich nog Franse vluchtelingen in Leiden, waarvan het aantal evenwel niet te vergelijken was met de eerdere stroom uit de Zuidelijke Nederlanden en Duitsland. Rond 1700 is de langeafstandsmigratie vrijwel ten einde gekomen. In de laatste tien jaar van de eeuw was van de bruiden en bruidegoms die in Leiden trouwden 69 procent afkomstig uit de stad zelf, 21 procent uit andere delen van de Republiek en nog slechts 10 procent uit gebieden buiten de Republiek.³⁶

In de historische literatuur van de afgelopen decennia is ook aandacht besteed aan de vraag in welk tempo de integratie verliep van de enorme aantallen migranten die zich in de 17de eeuw in Holland vestigden. Dat zich gedurende het vestigingsproces vrijwel nergens grote uitbarstingen van geweld tussen autochtonen en allochtonen hebben voorgedaan, lijkt te wijzen op een relatief soepele integratie. Voor Amsterdam opperde Kuijpers recent dat de afwezigheid van grootschalige problemen mogelijk niet zozeer een gevolg was van goede integratie, maar eerder juist van het uitblijven daarvan. De verschillende bevolkingsgroepen zouden grotendeels in gescheiden werelden hebben verkeerd. Aangezien juist de minst geïntegreerde groepen nauwelijks in de ter beschikking staande bronnen voorkomen – veel immigrantenvrouwen kwamen niet aan de man en verschijnen daardoor niet in de (onder)trouwregisters; registratie van hen die bij de instellingen van armenzorg bij de deur werden afgewezen, bijvoorbeeld op basis van herkomst, vond niet plaats – blijven zij grotendeels onzichtbaar.³⁷

Kuijpers waarschuwt dat de situatie in Amsterdam mogelijk niet representatief

was voor de rest van Holland, omdat de aantallen immigranten er zo buitensporig hoog waren. Wellicht is de situatie in Leiden wel in zekere mate vergelijkbaar. In ieder geval was de omvang van de immigratiegolf in relatieve zin zo groot – een verviervoudiging van de bevolking tussen 1580 en 1670 – dat net als voor Amsterdam met recht de vraag gesteld kan worden ‘wie er integreerde in wat’.³⁸ De ‘autochtone’ bevolking was aan het einde van deze periode immers veruit in de minderheid. Men kan zeggen dat de immigranten niet alleen in een bestaande stedelijke cultuur integreerden – niet zonder problemen overigens³⁹ –, maar die tegelijkertijd zelf ook tot iets nieuws omvormden. Daarop wijst alleen al de invloed van de immigranten op het Leidse dialect.⁴⁰

Het bestaan van gescheiden werelden kan voor Leiden ook worden verondersteld. De bovenvermelde kettigmigratie zorgde voor zulke hoge aantallen streekgenoten in Leiden, dat immigranten wellicht gemakkelijk ‘onder ons’ konden blijven, en ook nog langere tijd contacten konden onderhouden met de plaats van herkomst. Zeker als men bedenkt dat in het kielzog van de textielarbeiders ook beoefenaars van verzorgende beroepen meekwamen. Immigranten konden ook hier waarschijnlijk zelfs naar een bakker of schoenmaker die uit dezelfde streek afkomstig was als zijzelf.⁴¹ Ook het feit dat de meeste activiteiten in de textielnijverheid thuis werden verricht, beperkte de mogelijkheden tot integratie.

Niettemin was van een fysieke scheiding tussen nieuwkomers en autochtonen nauwelijks sprake. Weliswaar bevatten de nieuwe wijken van de stad verhoudingsgewijs veel textielarbeiders, en dus immigranten of hun nazaten, maar de scheiding met de rest van de stad was allerminst absoluut.⁴² De nieuwe wijken waren voor een belangrijk deel speciaal ingericht voor het herbergen van textielwerkers, maar voor veel van de allerarmsten bleken de huren daar nog te hoog, waardoor zij juist in oudere delen van de stad als Gansoorde en Nicolaasgracht terecht kwamen.⁴³ Zelfs in de ‘rijkste’ wijk, de oude binnenstad, woonden arme textielarbeiders, en wel in de smalle zijstraten van prestigieuze straten als het Rapenburg.

De spreiding van immigranten over de stad maakte dat zij in het dagelijks leven toch regelmatig contact gehad moeten hebben met al langer in Leiden gevestigden. Via de buurtorganisaties, die vanaf het einde van de 16de eeuw tot het instrumentarium van de stedelijke overheid gingen behoren om de problemen die de grootschalige immigratie met zich meebracht te beteugelen, werd dit contact zelfs in zekere zin afgedwongen. Was het niet tijdens het jaarlijkse buurtfeest dat men elkaar zag, dan toch bij het vervullen van de plichten die samen-

hingen met het overlijden van een buurtgenoot. Aan beide zaken lijkt men zich moeilijk te hebben kunnen onttrekken. Want anders dan soms verondersteld wordt, lijkt het buurtleven rond 1700 nog volop gebloeid te hebben.⁴⁴

Uiteraard ontbreken de middelen om vast te stellen of dit tot versnelde integratie geleid heeft. We mogen veronderstellen dat hier een groot verschil bestond tussen eerste- en tweedegeneratie-immigranten. Een tweedegeneratie-immigrant, die mogelijk al in Leiden geboren was en de taal sprak, zal een veel sterkere binding met de stad hebben gevoeld. Maar integratie kan niet worden gelijkgesteld met het gevoel van een tweedegeneratie-immigrant volledig Leids te zijn. De acceptatie door de autochtonen neemt doorgaans langer in beslag. Aan het einde van de 17de eeuw zijn de nazaten van de immigranten uit de 'Vlaamse' golf van 1580 tot ongeveer 1620 waarschijnlijk nauwelijks meer van 'echte' Leidenaren te onderscheiden,⁴⁵ maar zijn er nog voldoende tekenen van een niet voltooide acceptatie van Walen en Duitsers, de immigranten van de 'tweede' golf. Een voorbeeld is dat van de welbekende Pieter de la Court. Hoewel diens vader al in 1613 naar Leiden was gekomen en hijzelf in Leiden was geboren, werd de Waalse herkomst van de familie hem bijna zestig jaar later nog voor de voeten geworpen.⁴⁶ In zijn werken ageerde De la Court onder meer tegen de voor ondernemers zoals hijzelf beperkende gilde- en neringstructuur en pleitte hij voor opname van immigranten in het bestuur van stad en land. De reacties maken duidelijk dat economisch succes in combinatie met een grote mond van immigranten niet werd geaccepteerd. Rond 1700 was het nog steeds zo dat de in meerderheid uit Wallonië afkomstige lakenreders nauwelijks toegang hadden tot de hogere bestuursambten.⁴⁷

Hoewel het goed gedocumenteerde geval van De la Court betrekking heeft op de hogere regionen van de samenleving, mag hun houding tegenover de Walen wel representatief worden geacht voor wat er in de lagere regionen leefde. In 1671 althans zijn 'duizenden' mensen op de been bij rellen gericht tegen de 'walenbazen', vanwege hun slechte behandeling van de – uit dezelfde streek afkomstige – weeskinderen in hun werkplaatsen.⁴⁸ Of in deze houding dertig jaar later veel wijzigingen zijn opgetreden, is niet duidelijk. Kleinschaliger conflicten dan deze haalden de rechtbank niet, kregen dus ook geen schriftelijke neerslag, omdat ze door bemiddeling van de buurtheren werden opgelost.⁴⁹ Van de zaken die wel de rechtbank haalden, is geconstateerd dat de vormen van criminaliteit die in verband kunnen worden gebracht met aanpassingsproblemen van immigranten in de 25 jaar voorafgaand aan de eeuwwisseling op hun hoogtepunt waren.⁵⁰

*Pieter de la Court (1618-1685). Portret
door Godfried Schalcken, 1679.
Coll. Stedelijk Museum De Lakenhal.*

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat ook de kerkelijke gemeenten een rol gespeeld hebben bij de integratie van nieuwkomers. Maar op de korte termijn lijken de verschillen tussen de bevolkingsgroepen juist in de kerkelijke sfeer geaccentueerd te zijn. Bekend is dat de opname van de doorgaans orthodoxe Vlamingen in de Leidse gereformeerde gemeente niet altijd even soepel is verlopen.⁵¹ Daarnaast waren er de in leerstellig opzicht nauwelijks van de publieke kerk afwijkende, maar specifiek voor bepaalde groepen immigranten bedoelde gereformeerde kerkgenootschappen: de Waalse (1584), de Engelse (1609) en de Hoogduitse gemeente (1644). Het bezoeken van de kerkdiensten alleen al zorgde ervoor dat men zijn eigen taal regelmatig bleef horen. Op de langere termijn vond toch integratie plaats. Aan het begin van de 18de eeuw waren de nazaten van de Vlaamse immigranten als zodanig in Leiden niet meer herkenbaar en dus ook niet als afzonderlijke groep binnen de publieke kerk. De genoemde protestantse ‘immigrantenkerken’ waren rond 1700 al aan een assimilatieproces begonnen. Het aantal leden liep steeds verder terug, omdat (de nazaten van) de immigranten die bij de gemeenten waren aangesloten zich in toenemende mate aansloten bij de publieke kerk, die omstreeks 1700 zo’n 70 procent van de Leidse bevolking tot haar leden kon rekenen.⁵² De Waalse gemeente kreeg in de jaren

1684-1686 nog een kleine injectie door de komst van de Franse vluchtelingen, telde vijftien jaar later 5.000 leden (9 procent), maar ging daarna langzaam in ledental achteruit.⁵³

De rooms-katholieken, lutheranen en doopsgezinden trokken niet specifiek immigranten aan. Bij de eerste groep, die rond 1700 vermoedelijk zo'n 15 procent van de Leidse bevolking herbergde, waren immigranten zelfs wat ondervertegenwoordigd.⁵⁴ De groep, voornamelijk bestaand uit (nazaten van) immigranten uit Limburg, Luik en Artois, en rond 1700 ook gedeeltelijk uit Fransen, moet niettemin, gezien het totale katholieke aandeel in de bevolking, in aantal vrij groot zijn geweest. Het feit dat zij tot een achtergestelde godsdienst behoorden, zal hun integratie in Leiden niet direct bevorderd hebben. Dat gold vermoedelijk ook voor de immigranten onder de lutheranen – de groep als geheel had zo'n 4.000 leden –, voornamelijk afkomstig uit de Duitse gebieden. De doopsgezinden waren in aantal vrijwel verwaarloosbaar (plusminus 400 in 1700).⁵⁵

Voorzichtig de balans opmakend, kunnen we stellen dat de integratie van vreemdelingen ook rond 1700, ondanks het feit dat van grote aantallen nieuwe immigranten geen sprake meer was, nog voor verschillende problemen zorgde. Het oproer tegen de walenbazen was een zeldzaam voorbeeld van hoe het uit de hand kon lopen, al kan ter afzwakking gewezen worden op de sociaal-economische motieven die toen mede een rol speelden. De agressie was niet gericht tegen de Waalse bevolkingsgroep als geheel. Buurt en kerkgemeenschappen kunnen beschouwd worden als integratiebevorderende verbanden, maar vooral op de langere termijn. Tijd was uiteindelijk de bepalende factor in de integratie.

De universiteit

Dat de universiteit als laatste aan bod komt, is geen teken van onderwaardering van het belang van de instelling voor de stad.⁵⁶ Integendeel, de academie was, veel meer zelfs dan de textielindustrie,⁵⁷ voor buitenstaanders nog steeds beeldbepalend voor Leiden en was ook in vergelijking tot de andere Hollandse steden nog steeds een onderscheidend element. De stad waakte ook nauwkeurig voor te veel concurrentie in Holland. De oprichting van het Amsterdamse *Athenaeum Illustre* in 1632 had men niet kunnen voorkomen, maar Haagse aspiraties in dezelfde richting kon men in 1710 wel het hoofd bieden. In de bij de Staten van Holland aangevoerde argumenten hield men zich niet in: oprichting van een Haagse illustere school zou leiden tot een vermindering van het aantal studenten in

Schaatsende studenten op het Rapenburg voor het academiegebouw. Tekening in het album amicorum van Johannes van Amstel van Mijnden, ca. 1600. Koninklijke Bibliotheek, hs. 74 J 37, fol. 157r.

Leiden, en vervolgens *soo niet tot ruïne, ten minsten tot groot verval en praejuditie [schade] van haar Ed. Groot Mog. universiteyt.*⁵⁸

In veel opzichten vormde de academie nog steeds een enclave in de stad. In ruimtelijk opzicht omdat het hoofdgebouw en de meeste universitaire instellingen in een klein gebied waren geconcentreerd. Net als een eeuw eerder lag achter het hoofdgebouw de hortus, in 1686 vergroot tot aan de Achtergracht, en herbergde de Faliede Bagijnkerk aan de overzijde van het Rapenburg de bibliotheek en het anatomisch theater. Maar het aantal instellingen was fors uitgebreid, zowel als gevolg van ontwikkelingen in de wetenschap als door de bekende concurrentieoverwegingen: naast Franeker hadden inmiddels ook Groningen, Utrecht en Harderwijk een universiteit. Bovenop het hoofdgebouw stond sinds 1632 een astronomisch observatorium. Aan de westzijde van de hortus bevond zich vanaf 1669 een chemisch laboratorium, dat na uitbreiding van de tuin verplaatst werd naar de noordwestkant. In een huis in de Nonnensteeg, met de rug

tegen het oude *ambulacrum* aan de zuidkant van de hortus, was vanaf 1675 een fysisch laboratorium ondergebracht, met daarin voor demonstraties een klein theater dat op dat van de anatomie moet hebben geleken. Achter de huidige universiteitsbibliotheek lag vanaf 1636 een 'paillemaillebaan', waar studenten een soort croquet beoefenden. In de Faliëde Bagijnkerk werden in 1701 de ruim twintig jaar eerder gestaakte lessen in de *Duytsche Mathematicque* weer hervat op instigatie van Willem III, met het oog op de naderende strijd om de Spaanse successie.

Een enclave was de universiteit ook in de zin van de genoten voorrechten voor professoren en studenten. Die voorrechten bestonden nog steeds uit vrijstelling van verscheidene belastingen, en, in geval van begane vergrijpen, berechting door de universitaire Vierschaar in plaats van de stedelijke rechtbank. Het laatste waarborgde niet alleen een betere behandeling dan een doorsnee crimineel, maar ook een aanzienlijk lagere stafmaat. In beide gevallen was regelmatig sprake van gesteggel, in het eerste geval met de stad en de Staten, in het tweede met rechtbanken van andere steden waar door Leidse studenten strafbare feiten waren gepleegd. Maar niettemin bleven beide voorrechten de universitaire lidmaten hun uitzonderlijke positie in de stad waarborgen.

Ook buiten deze twee factoren waren studenten nog steeds een eigenaardig deel van de Leidse bevolking, alleen al vanwege hun uiterlijk en levensstijl. Tegen het einde van de 17de eeuw was de Japanse rok in zwang gekomen, eigenlijk een kamerjas, maar studenten liepen er tot verwondering van buitenlandse bezoekers doodgemoedereerd mee over straat. Het dragen van een pruik was bijna een *must* om erbij te horen, zoals in het algemeen veel aandacht aan het uiterlijk werd besteed. En ook in dit tijdvak al heerste het beeld van de student als iemand die zijn tijd liever dan met studeren doorbracht met *het spel, de flesch, de perden en de vrouwen*.

Hieruit blijkt eveneens dat studenten tot de bovenlagen van de samenleving behoorden, meer nog dan vroeger zelfs. Zij waren in overgrote meerderheid afkomstig uit patriciaat, hoge (buitenlandse) adel en burgerij. Wat scherp gesteld, was de laatste groep het meer 'serieuze' gedeelte van de studentenpopulatie, voor wie de studie de voorbereiding op een later beroep vormde, terwijl het verblijf in Leiden voor de zonen uit patriciaat en adel een meer algemeen vormende functie had.

Ondanks de aparte status van de universiteit en haar lidmaten onttrok de instelling zich niet aan het algemene beeld van de stad in deze periode. Zoals het aantal inwoners van de stad was teruggelopen, zo was ook het aantal jaarlijkse

nieuwe inschrijvingen aan de universiteit gedaald, van meer dan 400 in de hoogtijdagen rond 1670 tot 235 in 1700. En zoals de langeafstandsmigratie naar Leiden rond 1700 grotendeels ten einde was gekomen, zo was ook het aandeel van de buitenlanders onder de studenten én hoogleraren afgenomen. Daarnaast was er ook nog financiële malaise. De grootste uitgavenpost, de salarissen van professoren, steeg na 1695 explosief en had een structureel achterblijven van de inkomsten ten opzichte van de uitgaven tot gevolg. Combinatie met verschillende grote incidentele uitgaven, zoals die voor de aankoop van de befaamde bibliotheek van Isaac Vossius, leidde tot een achterstand in de betaling van de professoren-salarissen van 41.000 gulden in 1698.

Mocht dit alles de indruk wekken dat het een en al kommer en kwel was, dan is dat onjuist. Met het proefondervindelijk onderwijs in universitair verband in het chemisch en fysisch laboratorium liep Leiden voorop in Europa. Dit soort onderwijs bleek op termijn bovendien een kalmerend effect te hebben op de tegenstellingen die de denkbeelden van Descartes nog steeds veroorzaakten. De potentiële explosiviteit van die denkbeelden lag vooral in de methodische twijfel als fundament voor het verkrijgen van zekere kennis, omdat tegenstanders meenden dat hiermee de deur was geopend voor twijfel aan het bestaan van God. Het bestuur van de universiteit en de Staten van Holland trachtten de strijd binnen het Leidse corps van hoogleraren te bezweren door theologen en filosofen te verbieden zich op elkaars terrein te begeven, maar uiteindelijk zou het de proefondervindelijke methode zijn die de oude tegenstellingen gaandeweg naar de achtergrond drong.

Ook het uitdijen van de collecties mag als een positieve ontwikkeling worden geduid, al leidde het tot woekeren met de beschikbare ruimte. De al gememooreerde bibliotheek van Vossius, die een financiële molensteen bleek en aanvaankelijk door professoren tot miskoop werd bestempeld, werd al snel op juiste waarde geschat. Het boekenbezit werd er mee verdubbeld en verrijkt, en daarbij bevatte zij een groot aantal zeldzame manuscripten. Het aantal in de hortus gekweekte planten was onder de prefectuur van Paulus Hermann enorm toegenomen en maakte de uitbreiding van 1686 noodzakelijk. De anatomieplaats puild uit van de zeldzaamheden. Bovendien bevatte het docentencorps als vanouds een aantal grote namen, zoals Noodt en Voet (rechten), Perizonius (geschiedenis) en De Volder (filosofie en wiskunde). In 1701 zouden Curatoren en Burgemeesters Herman Boerhaave benoemen tot lector in de medicijnen. Zijn faam zou spoedig alle grenzen overschrijden en afstralen op de universiteit.

Slot: een onvermijdelijke neergang?

De 18de eeuw zou voor Leiden een even dramatische teruggang van de textielnijverheid te zien geven als de opgang in de 16de en 17de eeuw spectaculair geweest was. De productieaantallen in de laatste twee goedlopende neringen, de lakens en de greinen, namen steeds verder af, tot zij aan het eind van de eeuw op bedroevende niveaus aanbeldden. Als gevolg van deze verdere ineenstorting nam de bevolking af tot minder dan 30.000 rond 1800. Het aantal nieuwe inschrijvingen aan de universiteit – de andere pijler van de Leidse eigenheid – daalde gaandeweg tot zo'n honderd per jaar en met de aantrekkingskracht op buitenlanders was het na het tijdperk-Boerhaave – hij stierf in 1738 – vrijwel geheel gedaan.

Een van de valkuilen van geschiedschrijving is de beoordeling van een periode met kennis achteraf. De conclusie dat alles rond 1700 onafwendbaar wees in de richting van de komende grootschalige neergang moet daarom niet al te gemakkelijk worden getrokken. Toch kost het niet veel moeite om in te zien dat de eenzijdigheid van de Leidse economie door toenemende concurrentie en protectie van buiten wel moest leiden tot een leegloop van de stad, een vrees die al in de jaren veertig van de 17de eeuw door het stadsbestuur was geuit. Leiden viel dan ook harder dan bijvoorbeeld Amsterdam, dat een veel gevarieerdere economische structuur had, of Gouda, dat tijdig was overgeschakeld van textielnijverheid en bierbrouwerij op pijpenfabricage, en daardoor de neergang kon uitstellen. Een dergelijke omschakeling werd in Leiden niet gemaakt, en het was in 1700 waarschijnlijk ook te laat om die nog te maken.

Noten

- 1 Dirk Jaap Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', in: S. Groenveld en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad II* (Leiden 2003) 43-54, aldaar 44-45.
- 2 N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie II* (s-Gravenhage 1939) 129-130 en III, 930-931. Bovenop deze aantallen 'nog vele duizenden stukken van de vrije neringen'.
- 3 Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 44-45.
- 4 Boudien de Vries e.a., 'Het economische leven: spectaculair succes en diep verval', in: Groenveld, *Leiden*, 85-107, aldaar 88-92. Idem, 'De Leidse textielnijverheid in de zeventiende en achttiende eeuw' in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (eds.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Leiden 1991) 77-89, aldaar 86-87. De totale productie lag op het hoogtepunt rond 1670 op zo'n 130.000 stuks.
- 5 Het betreft geschoonde cijfers, dat wil zeggen zonder 'spookstudenten' die alleen uit waren op de aan het academieliidmaatschap gekoppelde belastingvrijstellingen. Met dank aan Martine Zoeteman.
- 6 Jan Lucassen, 'Holland, een open gewest. Immigratie en bevolkingsontwikkeling' in: Thimo de Nijs en Elco Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland II. 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 181-215, aldaar 182-183.
- 7 Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 44. Voor deze jaren geeft Noordam geen nieuwe schattingen, maar op basis van het aantal huizen lijkt dit een aannemelijk aantal.
- 8 Piet Lourens en Jan Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- 9 Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999) 154-175. P.B.M. Blaas, 'Stedelijke naijver. Een inleidende verkenning' in: P.B.M. Blaas en J. van Herwaarden (eds.), *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* (s-Gravenhage 1986) 11-26.
- 10 Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (3e druk; Amsterdam 2005) 362-363.
- 11 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 89-90. Milja van Tielhof, 'Een open economie, in voor- en tegenspoed. De economische ontwikkelingen van Holland' in: De Nijs en Beukers, *Holland*, 135-180, aldaar 171.
- 12 Arie van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999) 327.
- 13 S. Groenveld, 'Geografische ontwikkelingen', 143 en P. Hoonhout e.a., 'Traditie en vernieuwing in de Haarlemse kunst en architectuur' in: [J.Th. Bank (ed.)], *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 430-454, aldaar 431.
- 14 Dit stuk over de stadsuitbreidingen is gebaseerd op Posthumus, *Lakenindustrie III*, 974-981; H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedebehouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw* (Leiden 1975) 350-427; E.R.M. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarssen 1978) 177-237; R.C.J. van Maanen, 'De ruimtelijke ontwikkeling van Leiden tot 1896' in: S. Groenveld, R.C.J. van Maanen en W.E. Penning, *Leiden. Historische plattegronden van Nederlandse*

- steden 7 (Alphen aan den Rijn 1997) 3-31, aldaar 11-18; Cor Smit, *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leiden 2001) 47-83; R.C.J. van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening' in: Groenveld, *Leiden* II, 17-41.
- 15 Milja van Tielhof en Petra van Dam, *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht 2006) 161.
- 16 Martin Turck, 'Die Lakenhal in Leiden. Architektur als politisches Zeugnis' in: J.W. Marsilje e.a. (eds.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse gemeentearchief* (Leiden 1989) 401-406, aldaar 401.
- 17 Voor het stadsbeeld in het algemeen en de Hollandse classicistische stijl in Leiden in het bijzonder J.J. Terwen, 'De architectuur van het Hollands classicisme in Leiden' in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel (eds.), *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* II: *De Papepel* (Leiden 1987) 3-43; Van Maanen, 'Stadsbeeld', 34-38; en Christiaan Vogelaar, 'Schilderen en bouwen voor burgerij en stad' in: Groenveld, *Leiden* II, 149-171, aldaar 160-163. Voor 's-Gravesande Guido Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede. Arent van 's-Gravesande (ca. 1610-1662), architect en ingenieur* (Leiden 2005).
- 18 Het volgende is gebaseerd op M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* ('s-Gravenhage 1985); Dirk Jaap Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994); en S. Groenveld en Jan A.F. de Jongste, 'Bestuur en beleid' in: Groenveld, *Leiden* II, 55-83.
- 19 Ibidem, 31-35. Zie ook nog hieronder.
- 20 Vooral in D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1961).
- 21 Noordam, *Buffels*, 84-85.
- 22 Prak, *Burgers*, 168-173.
- 23 Ibidem, 243-250.
- 24 Guido de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* ('s-Gravenhage 1991) 202-212.
- 25 Posthumus, *Lakenindustrie* III, 527-548. Hierin overigens, anders dan Elise van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810* (Amsterdam 2007) 176 beweert, mijns inziens meerdere concrete bewijspplaatsen voor het bestaan van ateliers in de 17de eeuw.
- 26 Posthumus, *Lakenindustrie* III, 700 en 711. H.D. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749' in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma, *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 17-44, aldaar 28.
- 27 De Vries, 'Economische leven', 98.
- 28 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 649.
- 29 Combinatie is nodig, omdat de kooplieden en (andere) vermogenden niet in het klein familiegeld werden aangeslagen. Zij waren daarentegen juist bij uitstek aangeslagen in de vermogensbelasting. De berekening is dan als volgt: de beide belastingkohieren bevatten tezamen 4.049 personen (eigenlijk 4.737, maar 688 personen komen in beide kohieren voor), die beschouwd kunnen worden als hoofd van een huishouden. Uitgaande van een gemiddelde grootte van

- het huishouden van 4,3 (op basis van Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', noot 9), en een bevolkingsomvang van 55.000, was het aantal huishoudens bij benadering 12.800. De 4.049 aangeslagenen vormen dus een derde van het totaal. De laagst aangeslagenen in het klein familiegeld zijn de armsten van deze hele groep. Zij waren aangeslagen voor een daggeld van 6 penningen, wat gezien de gehanteerde maatstaven neerkwam op een jaarinkomen van maximaal 275 gulden. Rekening houdend met het gegeven dat aanslagen doorgaans iets te laag waren, om conflicten bij de inning te vermijden, mag dit wel worden opgehoogd naar zo'n 300 gulden. Hieruit moet worden geconcludeerd dat twee derde van de Leidse huishoudens zich onder deze inkomensgrens bevond. Peltjes berekende overigens het aantal huishoudens op 18.500. Zijn bevolkingsaantal is echter te hoog en zijn gemiddelde omvang van een huishouden te laag. Gerrit Jan Peltjes, *Leidse lasten. Twee belastingkibieren uit 1674* (Leiden 1995) 10-11.
- 30 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 651.
- 31 G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 160.
- 32 De Vries, 'Economische leven', 99-103 geeft een dekkingsgraad van ongeveer 40 procent tijdens de grootste bloei van de textielnijverheid rond 1660, en ongeveer 65 procent in 1748.
- 33 Ibidem, 869-875.
- 34 Overigens is niet duidelijk hoeveel beurzen voor streekgenoten er in 1700 al bestonden. Posthumus noemt beurzen voor Vlamingen die al in de jaren veertig van de 17de eeuw bestonden en de Franse gereformeerde droogscheerdersbeurs, die openstond voor Fransen en Walen gesticht in 1699. N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid VI* ('s-Gravenhage 1922) 322. Ook Sandra Bos, "*Uyt liefde tot malcander*". *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998) 204-209 geeft geen oprichtingsjaren, maar uit haar betoog valt op te maken dat de meeste migrantenbeurzen tussen 1707 en 1734 werden opgericht.
- 35 De Vries, 'Economische leven', 94-95.
- 36 Leo Lucassen en Boudien de Vries, 'The rise and fall of a West European textile-worker migration system: Leiden, 1586-1700' in: Gérard Gayot en Philippe Minard (eds.), *Les ouvriers qualifiés de l'industrie (XVIe-XXe siècle). Formation, emploi, migrations* (Lille 2001) 23-42, aldaar 40.
- 37 Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 332-335.
- 38 Vgl. Kuijpers, *Migrantenstad*, 28.
- 39 Frits Selier, *Allochtonen in de 17e eeuw. Reacties op Zuidnederlanders in Leiden* (Amsterdam 1999) 11-12, 21-24.
- 40 Hans Heestermans, *Het Leids woordenboek* (Leiden 2007) 19. Dick Wortel, 'Het Leidse stadsdialect: het noordelijkste Vlaams?' in: Joep Kruijssen en Nicolieni van der Sijs (eds.), *Honderd jaar stadstaat* (Amsterdam/Antwerpen 1999) 137-161.
- 41 Een voorbeeld uit Haarlem bij Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* ('s-Gravenhage 1989) 19.
- 42 Peltjes, *Lasten*, 15-16. Hierbij moet bedacht worden dat de percentages personen met een Franstalige achternaam die Peltjes noemt (24 procent in de uitleg van 1611) alleen betrekking hebben op aangeslagenen in de belastingen. Het is aanne-

- melijk dat het werkelijke aandeel veel hoger lag, gezien de armoede onder de immigranten.
- 43 Taverne, *Belofte*, 221. Ook in 1749 behoorden deze wijken nog tot de armste delen van de stad, Tjalsma, 'Karakterisering' 40.
- 44 Kees Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)* (Leiden 2005) 69, 104 en 242 noot 332.
- 45 J. Briels, *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem 1978) 88.
- 46 Selier, *Allochtonen*, 30-38. Hoewel de familie uit Ieper in Vlaanderen afkomstig was, werd zij blijkbaar op grond van de achternaam en Franstaligheid (?) als Waals beschouwd.
- 47 Noordam, *Buffels*, 85.
- 48 *Briefwisseling tussen de gebroeders Van der Goes (1659-1673)* II, C.J. Gonnet (ed.) (Amsterdam 1909) 279-280. Van wrijvingen tussen inheemsen en Duitsers een voorbeeld in Rudolf Dekker, 'Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie' in: Diederiks e.a., *Armoede*, 69-86, aldaar 81.
- 49 Walle, *Buurthouden*, 78.
- 50 H.A. Diederiks, 'Criminaliteit in Leiden tijdens de 17de en 18de eeuw, in het bijzonder van textielarbeiders', *Textielhistorische bijdragen* 30 (1990) 20-39, aldaar 30.
- 51 Jan Wim Buisman, 'Kerk en samenleving' in: Groenveld, *Leiden* II, 127-147, aldaar 130-135, 140. Selier, *Allochtonen*, 25-27.
- 52 Buisman, 'Kerk', 140-141. De Vlaamse doopsgezinden gingen in 1701 samen met de Waterlanders. Het ledental was toen niet meer dan 400 en zou in de loop van de 18de eeuw verder terug lopen. De Hoogduitse gereformeerde gemeente zou in de eerste helft van de 18de eeuw worden opgeheven, en ook bij de Engelse gereformeerde gemeente liep het ledental steeds verder terug.
- 53 Ibidem, 140. De 'verfransing' van de elite deed overigens een deel van hen vanaf het einde van de 17de eeuw bij de Walen ter kerke gaan.
- 54 Buisman, 'Kerk', 142.
- 55 *1638-1938. Een en ander uit de geschiedenis der doopsgezinde gemeente te Leiden* (Leiden 1938) 30.
- 56 Het volgende is gebaseerd op Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame II: De vesting van de macht. De Leidse universiteit 1673-1775* (Amsterdam 2002) en Ronald Sluijter, 'Tot circaet, vermeerdering ende heerlyckmaeckinghe der universiteyt'. *Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812* (Hilversum 2004).
- 57 Leonore Stapel, "'Tuyn van heel Holland, moeder der wysheyt en bequam tot de drapery". Reputatie en zelfbeeld van Leiden in beeld en tekst (circa 1590-1660)' in: Juliette Roding, A. Agnes Sneller en Boukje Thijs (eds.), *Beelden van Leiden. Zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de vroegmoderne tijd, 1550-1800* (Hilversum 2006) 149-169.
- 58 *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit* IV. P.C. Molhuysen (ed.) (Den Haag 1920) 127*.

Revolutie en rampspoed

Leiden rond 1800

Rudi van Maanen

De naderende Franse troepen brachten midden januari 1795 vriend en vijand in een verhoogde staat van hoop en vrees.¹ De prinsgezinden verwachtten moord en diefstal. De Leidse patriotten zouden het plan hebben honderden tegenstanders in hun deuropening op te hangen.² Zij daarentegen waren bevreesd voor plundering en slachtpartijen door de vluchtende staatse troepen, omdat zij werden aangemerkt als de veroorzakers van hun nederlaag. Noch het een noch het ander is gebeurd. Er is geen bijtjesdag gekomen. De revolutie vond in Holland plaats *met eene orde, bedaardheid en stilte, dat in zommige plaatsen het eene gedeelte der Stad nauwlijks wist dat de Omwenteling in het andere reeds haar beslag had*, aldus Rogge, die als remonstrants dominee in Leiden daar de omwenteling van nabij had meegemaakt.³

Angst voor de nabije toekomst deed een aantal patriotsgezinde burgers op zondagmorgen 18 januari bijeenkomen in logement 't *Zwijnschoofd*, om te beraadslagen over veiligheidsmaatregelen. Toen 's avonds ten tweede male die dag de vroedschap besluiteloos vergaderde, vroeg *den burger* Joost Romswinkel, zelf oud-vroedschapslid, namens de *op het raadhuis vergaderde menigte* of zij niet enkele voorstellen wilde aanhoren inzake de bescherming van personen en goederen. Deze hielden in dat de huidige schutterij ontwapend zou worden en de in 1787 ontschutterden weer van hun wapens zouden worden voorzien. Aan de garnizoenscommandant moest medewerking gevraagd worden. Na enige discussie werd aldus besloten. Nog diezelfde avond kwam er ongeveer duizend man onder de wapenen, die inderdaad een paar compagnieën ruiters de toegang tot de stad wisten te beletten.

Deze eerste stap op het pad van de revolutie werd gevolgd door een tweede, de

Rudi van Maanen is hoogleraar
Stadsgeschiedenis, in het bijzonder van
Leiden, en oud-adjunct-archivaris van het
Regionaal Archief Leiden.

Vrijheidsboom gesneden door Cornelis Bavelaar, begin 19de eeuw. Coll. Stedelijk Museum De Lakenhal.

Jan Kops (1765-1849).
Coll. Universiteitsmuseum Utrecht.

volgende morgen. De nieuwe schutterij riep de Leidse ingezetenen op bijeen te komen in de Marekerk om een nieuw bestuurslichaam te kiezen, dat de taken van de vroedschap moest overnemen. Er werd een raad van twintig leden 'geconstitueerd'. Deze gaf de vroedschap te verstaan dat de geconstitueerden het vertrouwen van de burgerij verloren hadden. De leden werden uit hun functie ontheven. Zij verlieten zonder enige tegenstand hun post, waarop hun opvolgers direct hun werkzaamheden begonnen als *Provisionele Raad der Gemeente van Leyden*.

Haar eerste besluit was dat de raadsvergaderingen voortaan openbaar zouden zijn. Ook werd een presidium gekozen. Jan Kops, de doopsgezinde predikant, werd voorzitter. Zijn remonstrantse collega Boudewijn van Rees werd vicevoorzitter en tevens voorzitter van een commissie om het bestuur verder te organiseren.⁴ Naar Frans model kwam er een aantal *comités*, die zich ieder met een taakveld gingen bezighouden.⁵ Zij bestonden deels uit raadsleden, maar deels ook uit Leidse burgers van buiten de raad. Zittende ambtenaren mochten in principe aanblijven. Van fundamentele betekenis waren de zestig *primaire of grondvergaderingen*, waarin de stad was verdeeld.⁶ In deze kleine administratieve eenheden stemden de burgers over personen en tal hun voorgelegde zaken, althans voor zover zij stemgerechtigd waren. Er werd een leeftijds grens gesteld, achttien jaar, en ook bedeeden en huispersoneel werden uitgesloten, alsmede

klaarblijkelijke orangisten. Haast vanzelfsprekend ging het alleen om *manspersonen*, al was daar nog wel discussie over.⁷ Tevens moest een verklaring afgelegd worden dat men de nieuwe staatsvorm onderschreef. De Algemene Burgervergadering bleef bijeenkomen, in de Marekerk, en zou ook grote invloed houden op de besluitvorming.⁸ Zij bracht haar standpunten door middel van adressen en petitieën naar buiten en dwong derhalve de raad deze serieus te bespreken.

De revolutionaire bestuurlijke veranderingen kregen uiterst gemakkelijk hun beslag. Een bestel waarbij enkele tientallen regentenfamilies door coöptatie het bestuur stevig in handen hielden, werd zonder enige strijd in een paar dagen vervangen door een gedemocratiseerd systeem waarbij gekozen afgevaardigden van de burgerij de leiding kregen. De uitvoerende macht werd gedecentraliseerd. Dat gemak staat in schril contrast met de verdere strijd om de democratisering van het bestel. Maar het laat vooral zien dat de Leidse samenleving rijp was voor deze verandering. Het uitgeregeerde regiem bood geen tegenstand en de nieuwe bestuurders konden blijkbaar op voldoende draagvlak rekenen.

Het lijkt alsof de draad van 1787 zonder mankeren werd opgepakt. Rogge stelde al dat de grondslag voor de revolutie van 1795 was gelegd in 1787, toen de patriottische revolutie tegen het stadhoudelijke regiem op haar hoogtepunt was.⁹

De personele continuïteit was zonneklaar. Bijna alle leden van de eerste Provisionele Raad hadden in de patriottentijd een rol gespeeld. Er waren afgezette vroedschappen onder, oud-geconstitueerden, een kapitein van het voormalige vrijkorps, en de voormalige Goudse patriot Jacob Blauw, die tijdens zijn verkiezing evenwel in Parijs was voor overleg met de Fransen.¹⁰ Daarnaast hadden nog eens vijftien man de *Qualificaties* getekend voor de verkiezing van de geconstitueerden, waren er een paar teruggekeerde Bataven, een vanwege patriottische sympathie afgezette hoogleraar en twee patriottische studenten.¹¹ Ook de secretaris van de raad, Karel de Pecker Pz., was een van de geconstitueerden geweest.¹² De eerste woordvoerder van de Algemene Burgervergadering, de reeds genoemde Joost Romswinkel, was ook een afgezette vroedschap.

In de *comités* zaten eveneens de nodige oude bekenden. Secretaris van het uiterst belangrijke Comité van Financiering en Onderstand werd de afgezette regent Johannes Andreas Cunaeus. Eigenlijk werd hij op zijn post gecontinueerd, want sedert eind 1788 was hij secretaris van de Rekenkamer. Een ex-geconstitueerde, Arent Bernard Swart, werd secretaris van het Comité van Civiele en Crimineele

Justitie, de opvolger van de schepenvank. De ex-geconstitueerden Jacob Bijleveld Jz. en Johannes Hartevelde werden kolonel respectievelijk luitenant-kolonel van de Gewapende Burgermacht, de opvolger van de stedelijke schutterij.¹³

De denkbelden waren evenmin nieuw. Sinds Joan Derk baron van der Capellen tot den Pol met zijn manifest *Aan het volk van Nederland* in 1781 het bal van de democraten opende, verscheen een niet aflatende stroom publicaties, adressen en rekestes met het doel bestuurlijke veranderingen teweeg te brengen, gericht op directe politieke invloed van de burgerij. Van meet af aan was dit stuk in Leiden bekend.¹⁴ En sedertdien werkten ook Leidse patriotten, zowel in als buiten de vroedschap, aan dit ideaal.¹⁵ Duidelijk zijn de ideeën verwoord in het zogenoemde *Leids Ontwerp*, dat weliswaar niet specifiek op Leiden slaat, maar wel voornamelijk op de stedelijke situatie betrekking heeft.¹⁶ Het besluit ertoe werd begin oktober 1785 te Leiden genomen tijdens een van de vergaderingen van afgevaardigden van de Hollandse vrijkorpsen. Het stuk bevat alle staatkundige beginselen die typerend zijn voor het patriotse hervormingsprogramma, van volkssoevereiniteit tot representativiteit, van het petitierect tot politieke invloed van de burgermilities. De basis vormde de *Vrijheid voor alle de Burgers van Nederlands Bondgenootschap*, nader verklaard als het recht om geregeerd te worden volgens door hen zelf toegestane wetten, en de vrijheid van meningsuiting in woord en geschrift. Het recht om bestuurders aan te stellen berustte bij *het Volk*, maar het stemrecht zou gekoppeld moeten worden aan *een zekere goeodheid*.

Radicaler was een plan van het *Vaderlandsch Gezelschap*, waarin de Leidse patriotse kopstukken verenigd waren, uit de zomer van 1787, afgedrukt in *De Post van den Neder-Rhijn*. Niet alleen moest grote macht toekomen aan burgergecommitteerden en aan de gewapende burgerij, maar deze moesten ook op nationale leest geschoeid worden. Ook hier zien we dus de nadruk op burger en op vaderland, twee begrippen die in de laatste decennia van de 18de eeuw een nieuwe betekenis kregen.

Nieuwe media droegen sterk bij aan een snelle en effectieve verspreiding van dit gedachtegoed: de opiniepers en het genootschapsleven.¹⁷ Leiden was daarin rijkelijk bedeeld. De *Leydsche Courant* was een van de meest gelezen bladen van de Republiek.¹⁸ Zij nam aanvankelijk wel ingezonden stukken van patriotten op, maar vroeg haar lezers hier uiterst terughoudend mee te zijn, omdat de krant geen *verzameling van voor- en tegenschriften* was, maar alleen verslaggevend.¹⁹ De Franstalige *Gazette de Leyde* was minstens zo befaamd. Deze had een internationale verspreiding en was wel opiniërend, maar met de faam van onafhankelijkheid.²⁰ Desalniettemin is duidelijk aan welke politieke zijde de krant stond. Zowel de uitgever, Jean Luzac, als zijn medewerkers Cérissier en Dumont-Pigalle, Franse journalisten die in Leiden woonden, waren onmiskenbaar de beginselen van de Franse Revolutie toegeedaan.²¹

Ook aan genootschappen was er geen gebrek. Een van de grootste letterkundige genootschappen in Nederland was *Kunst wordt door Arbeid verkregen*.²² De

De vergaderzaal van het letterkundig genootschap Kunst wordt door Arbeid verkregen. Schilderij door Paulus Constantijn la Fargue, 1774. Coll. Stedelijk Museum De Lakenhal.

leden, van wie er 350 bij naam bekend zijn, hielden zich weliswaar bezig met dichten, taalkunde en het theoretiseren over literatuur, maar deden dat met een open oog voor de morele en intellectuele vraagstukken van hun tijd. Ongemerkt sloop zodoende het politieke discours binnen. In de jaren tachtig was *Kunst wordt door Arbeid verkregen* een onmiskenbaar patriots gezelschap geworden. De meeste geconstitueerden waren er lid van, evenals de meeste leden van de eerste Provisionele Raad in 1795. Typierend is dat deze vereniging verscheidene remonstrantse en doopsgezinde voorgangers en ook een aantal vrouwen onder haar leden telde en, niet minder interessant, zowel patriotse als Oranjegezinde vroedschappen.²³ En zo was het beeld van vele genootschappen, sociëteiten en leesgenootschappen. De *Burgersociëteit Ter Bevordering van Eendragt* zette dit laatste zelfs ter uitnodiging heel expliciet in haar reglement (1786).²⁴ Voor zover er iets over de leden bekend is, blijkt dat er heel wat overlappingen waren tussen al deze clubs. Dat geldt ook voor de Leidse Vrijmetselaarsloge *La Vertu*, die als vriendenplaats niet ongenoemd mag blijven. Verscheidene bekende Leidse en Nederlandse patriottenleiders zijn langere of kortere tijd lid geweest.²⁵

Uit behoefte aan discussie over handel, nijverheid en economie, bovendien op wetenschappelijke leest geschoeid, werd in 1778 door 73 ondernemers, hoogleraren, artsen, apothekers en een aantal anderen uit Leiden en omgeving een Leids departement van de *Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel* opgericht.²⁶ Ook hier lag een voedingsbodem voor de modernisering van de samenleving. Want hoewel het departement zelf in de jaren tachtig en negentig bijna een stille dood stierf, blijken 21 van de 62 Leidse leden een actieve patriotse rol te spelen in de jaren 1786-1787, en daarna weer vanaf 1795.

Scholing was ook onderwerp van gesprek en van zorg bij andere genootschappen, die zich heel specifiek richtten op onderwijs en volksontwikkeling. In 1785 werd *Mathesis Scientiarum Genitrix* opgericht, om jongens te bekwamen in technische vakken, als wiskunde, werktuigkunde en natuurkunde, aanvankelijk om het vaderland te dienen in de land- en zeemacht.²⁷

In 1786, slechts twee jaar na de oprichting van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, kwam een Leidse afdeling tot stand.²⁸ Deze stelde zich de verheffing van de volksklasse ten doel, die op allerlei manieren bereikt kon worden: door onderwijs, opvoeding, het stimuleren van lezen en sparen. In 1792 besloot het Leidse afdelingsbestuur een school te beginnen, waarmee de eerste Nutsschool in Nederland een feit was.²⁹ Ook hier waren weer bekende patriotse voormannen bij betrokken, zoals de geconstitueerden De Kruijff, Swart en Du Cloux, en de

raadsleden van het eerste uur Vromans, Ten Brink en Van der Reyden.³⁰

Sociabiliteit was een uiterst belangrijk aspect van het sociaal-culturele leven rond 1800.³¹ Verkeren in gezelschap was een deugd, nuttig voor de samenleving. Sociëteiten, leesclubs, genootschappen en dergelijke waren podia voor discussie over politieke, morele en maatschappelijke vraagstukken. Daar werd de meningsvorming van hun leden geslepen. Bovendien vormden zij een groot netwerk. Daar vinden we de mensen die uitgesproken bij het wel en wee van de stad betrokken waren.

Ongetwijfeld ging het daar over de verhouding van rede, godsdienst en moraal, en over praktische uitwerkingen daarvan: gelijkstelling van alle kerkgenootschappen of de relatie tussen de kerk en de overheid.³¹ Deze problematiek blijkt ook uit de conceptversie van het *Leids Ontwerp*, waarin een bepaling was opgenomen omtrent de vrijheid van godsdienst, maar die sneuvelde.³³ Het was nog te vroeg om de Nederduits-gereformeerde kerk te veel voor het hoofd te stoten. Een voorstel van de geconstitueerden – onder wie minstens vijf andersdenkenden – om tegelijk met de gelijkberechtiging van alle kerkgenootschappen de domineessalarissen te verhogen, wijst hier ook op.³⁴ Maar in 1795 zou de houding veranderen. Van Rees en Rogge beleden van de kansel nu openlijk een scheiding van kerk en staat, ja zelfs een protestantse oecumene.³⁵ De politiek zou spoedig volgen.

Binnen de genootschappen en in de politieke stellingnames tekenden de diverse stromingen zich ook al vóór 1795 af, uiteraard tussen Oranjegezinden en patriotten, maar eveneens binnen de patriottenbeweging. Telkenmale bleek de patriotsgezinde factie in de vroedschap verdeeld te zijn in democraten en aristocraten, de eerste verdergaand dan de tweede als het ging om de volksinvloed. Zij waren dan ook bereid een pact te sluiten met de radicale patriotten uit de burgerij.³⁶ Het was voor de patriotse regenten niet eenvoudig om partij te kiezen tussen hun prinsgezinde collega's of de democratische burgers.³⁷

De Pruisische interventie van september 1787 hielp de stadhouder en de Oranjepartij weer in het zadel. Veel Oranjevertoon was het gevolg. De verjaardagsviering van de stadhouder werd in ere hersteld, de prinselijke familie bezocht Leiden in 1788 en de erfprins kwam in de stad studeren.³⁸ Maar het hosanna van de prinsgezinden duurde slechts kort.³⁹ De nieuwe denkbeelden waren niet de kop ingedrukt. De wetsverzetting was in Leiden niet erg rigoureuus geweest, ondanks het feit dat de vroedschap niet vrijwillig wenste op te stappen.

Feestvierende bevolking rond de vrijheidsboom voor het stadhuis na het uitroepen van de Bataafse Republiek op 19 januari 1795. Tekening door J.H. Prins. Coll. RAL.

Pas op 8 februari 1788 werden slechts veertien van de veertig mannen afgezet. Gevluchte patriotten van elders konden in de stad terecht.⁴⁰ Men kwam weer bijeen in leesgezelschappen en sociëteiten, zelfs toen die door de Staten van Holland verboden waren.⁴¹ De vroedschap bleef pleiten voor onderlinge verdraagzaamheid. En vanuit de burgerij werden veel klachten gehoord over het antipatriotse optreden van overheidsdienaren.

Berichten uit het revolutionaire Frankrijk deden de patriotse stemmen weer luider klinken, vooral toen in 1793 en opnieuw in 1794 Franse troepen ons land naderden. De uitgewekenen in 1788, Bataven genoemd, speelden daarbij ook een rol. Nerveuze spanning maakte zich van de stad meester. Revolutionaire publicaties werden verboden, maar tevergeefs.⁴² Militair vertoon, nota bene op zondagmorgen, leidde tot een overspannen reactie van een officier van het garnizoen op een provocerende student, die later aan zijn verwondingen overleed. Dat leidde weer tot grote onrust onder de studenten.⁴³

De gisting in de samenleving liet de vroedschap evenmin onberoerd. Sedert eind 1793 namen regenten zelfs ontslag omdat ze het met het beleid niet eens waren.⁴⁴ Toen het Franse leger over de bevroren rivieren wel erg dichtbij kwam, besloot het overgebleven deel op 14 januari 1795 om geen tegenstand te bieden. Het verdere verloop van de gebeurtenissen is bekend.

Nieuwe voorstellen van nieuwe mensen op ander pluche

De bestuursstructuur die in januari 1795 is ingevoerd, was de eerste van een reeks bestelwijzigingen, die bijna drie decennia aanhield. Het democratische systeem maakte plaats voor een centralistisch regiem, om ten slotte te stabiliseren in een compromisvorm, waarin doorwerking van verscheidene moderne staatsrechtelijke ideeën zich paarde aan sterke herinneringen aan de oligarchie van vóór 1795.⁴⁵

Eenmaal het oude regiem omvergeworpen, kon de strijd om de democratiseringsgraad beginnen. Niet voor niets had de nieuwe raad zich *provisieel* genoemd, immers, haar leden waren gekozen buiten enige constitutie om. Zij zouden een regeringsreglement opstellen, op grond waarvan een wettig gekozen raad kon aantreden. Een eenvoudige opgave was dat niet. De verlichte burgers waren daar zeer verdeeld over. De radicale vleugel, met als spreekbuis de Burgervergadering in de Marekerk, legde het primaat bij de stemgerechtigden, de gematigde vleugel bij de raad. Op 3 mei 1796 werd eindelijk een regeringsreglement aangenomen dat een einde maakte aan de (inmiddels derde) Provisieele Raad. De nieuwe raad, ook wel Municipaliteit genoemd, werd het belangrijkste politieke lichaam. Het beginsel van openbaarheid van de raadsvergaderingen werd nu uitdrukkelijk vastgelegd. De reeds gehanteerde criteria voor stemgerechtigdheid werden hier en daar wat aangescherpt, maar in principe gehandhaafd. De stemgerechtigde burgers kozen de Raad, die voortaan geen veertig personen meer zou tellen, maar 29. Deze benoemde de diverse uitvoerende *comités*, deels uit haar eigen midden. Benoembaar tot raadslid of lid van een uitvoerend *comité* waren stemgerechtigden boven de 24 jaar. De Burgervergadering werd niet in het reglement zelf opgenomen, maar kreeg wel een functie in het bestel, namelijk die van toetsend lichaam. In een aanhangsel werden haar status en doel vastgelegd.

Deze Municipaliteit functioneerde tot 10 januari 1803. Er was inmiddels een andere wind gaan waaien in Den Haag. De eerste Nederlandse staatsregeling (1798) stelde dat gemeentebesturen ondergeschikt waren aan het landsbestuur. Voortaan zou dat aangeven hoe het stedelijk bestuur er uit zou zien. En dat was

minder democratisch dan ervoor. De slechts zestien leden van de nieuwe raad werden weliswaar door stemgerechtigden gekozen, maar voor een periode van niet minder dan acht jaar. De maatregel was bedoeld om rust te brengen en aan een stabiele toekomst te werken.

De acht jaar haalde deze raad niet. In navolging van het Koninkrijk Holland kregen ook de gemeenten een eenhoofdige leiding. Het bestuursreglement van 1807 voorzag in één burgemeester, geassisteerd door vier wethouders. Bij dit college van B en W kwam het zwaartepunt van het bestuur te liggen, ten nadele van de vroedschap, die voortaan benoemd zou worden door de koning, op grond van nominaties van burgemeester en zittende vroedschappen en van de landdrost. De inlijving bij het Franse keizerrijk bracht aanvankelijk niets nieuws, behalve de Franse namen voor de bestuursfuncties. Maar in augustus 1811 werd de bestuursorganisatie op Franse leest geschoeid. De volledige macht kwam bij de *maire* te liggen, die echter in uiterste instantie afhankelijk was van Parijs. Vacatures in de *Conseil Municipal* werden opgevuld door de prefect, op nominatie van het zittende college. Essentieel was de wijziging van de rechtspraak in Nederland. Deze zou niet langer een stedelijke, maar een nationale aangelegenheid zijn. De eigen rechtscolleges werden opgeheven. Wel kreeg Leiden een *tribunal de première instance* en drie vrederegerechten.⁴⁶

Deze nieuwe rechterlijke organisatie zou blijven bestaan, in tegenstelling tot het stedelijke bestuursstelsel. Zodra het napoleontische regiem gevallen bleek, formeerde de *maire* weer een collegiaal bestuur. Maar bij die terugkeer tot het oude bleef het. Definitief werd de gemeente een onderdeel van de gecentraliseerde nationale staat.

De verschillende organisatorische wijzigingen en politieke modellen lieten onverlet dat de stroom van nieuwe maatregelen bleef aanhouden.

Al op 26 januari 1795 besloot het nieuwe stadsbestuur een collecte te houden voor alle gezindten, zelfs voor de joden, zoals een dagboekschrijver er sarcastisch aan toevoegde.⁴⁷ Het was de opmaat voor de discussie over de gelijkberechtiging van de kerkgenootschappen, gecombineerd met die over de verantwoordelijkheid voor de armen. Voor Van Rees was dat wel duidelijk. Armenzorg was een taak van de overheid, die daarvoor geld moest vrijmaken in plaats van de kerkelijke charitatieve instellingen te subsidiëren. Hij moet dan ook als de *auctor intellectualis* gezien worden van het toevertrouwen van de stedelijke financiën én de armenzorg aan één uitvoerend comité, dat van Financier en Onderstand.⁴⁸ Maar

tot een doorbraak leidde dat niet. Het samengaan van alle kerkelijke armenfondsen bleef op de agenda staan, maar kwam niet tot stand.⁴⁹ Wel werd op andere wijze zichtbaar dat de Nederduits-gereformeerde gemeente niet langer een geprivilieeerde was. De herenbanken werden uit de kerken weggehaald,⁵⁰ de stadsdoktoren werden gedwongen patiënten van alle geloofsovertuigingen te behandelen,⁵¹ de stadsscholen werden voor alle gezindten opengesteld,⁵² en de predikanten mochten niet langer in ambtsgewaad over straat.⁵³ De regenten van het weeshuis klaagden dat de subsidiëring van de weeshuizen en armeninstellingen van andere gezindten scheef was ten opzichte van die voor de Nederduits-gereformeerden.⁵⁴

Het voorgaande betekent niet dat er niets aan armenzorg gedaan werd door de stad. Vanuit de gedachtegang dat de overheid de verantwoordelijkheid had voor haar burgers en dat werk behalve een financiële tegemoetkoming morele verheffing met zich mee bracht, werd ook in Leiden een sociale werkinrichting opgericht.⁵⁵ En tevens werd het armenonderwijs – voor alle gezindten – gereorganiseerd, waarbij kinderen van bedeeden gedwongen werden school te gaan.⁵⁶

Te klagen hadden ook de lidmaten van de universiteit.⁵⁷ Aan hun privileges werd geknabbeld. Al spoedig hief het nieuwe bewind hun belastingvrijdommen op. Inkwartiering ging ook niet langer hun huizen voorbij. Gekibbeld werd er voortdurend over de opheffing van de universitaire rechtbank, tot in 1811 definitief het doek viel. De universiteit zelf verloor haar zelfstandigheid. In 1811 werd zij ingelijfd bij de *Université Impériale*. Maar in ieder geval bleef zij bestaan, in tegenstelling tot andere academies.⁵⁸ Haar situatie bleef in essentie gehandhaafd bij het *Organiek besluit* van 1815, de eerste wettelijke regeling van het universitair onderwijs in Nederland.⁵⁹ Een onderwijsvernieuwing hield deze bepaald niet in, al kregen de natuurwetenschappen hun eigen faculteit en werd de mogelijkheid geschapen moderne talen te doceren.

Wat ook werd afgeschaft waren de heerlijke rechten. Maar daar had Leiden minder mee op, omdat het zijn invloed op het omringende platteland aantastte. Al voordat het bestuur ten plattelende provisioneel was geregeld, maakten vertegenwoordigers van het volk van verschillende stadsheerlijkheden op niet mis te verstane wijze duidelijk dat zij niet langer de ketenen van de ambachtsheer (Leiden) wilden dragen.⁶⁰ Zoeterwoude protesteerde tegen de verkoop van bomen op zijn grondgebied. De kerkenraad van Wilsveen verzocht om een beroep op een nieuwe predikant aan de kerkenraad zelf over te laten. Iets derge-

Vryheids prent, der hedendaagsche cantzel huzaaren. *Spotprent op de predikanten François Adriaan van der Kemp en H. Bergh, 1786. Coll. RAL.*

lijks gold voor het waterstaatsbestuur. Daar leidden de nieuwe beginselen eveneens tot de erkenning van vrije keuze van hun afgevaardigden door de ingelanden, die daar ook op stonden. Maar in dit geval wist de stad voorlopig de revolutionaire storm te weerstaan.⁶¹

Er werden niet alleen zaken afgeschaft. Naarmate de centralisatie van bestuur toenam, kwam er structurele wetgeving tot stand, die alle gemeenten en alle inwoners van Nederland betrof. Onder het bewind van raadpensionaris Schimmelpenninck, gevolgd door dat van koning Lodewijk Napoleon, werden eindelijk enige legislatieve vruchten geplukt van het nieuwe gedachtegoed. Het nationale belastingsstelsel van Gogel kreeg eindelijk zijn beslag. Het onderwijs werd geregeld en er werden Plaatselijke Schoolcommissies ingesteld. Ter verbetering van de volksgezondheid kreeg Leiden ook zijn Commissie van Geneeskundig

Toevoorzigt.⁶² De koepokinenting nam een aanvang.⁶³ En aan de gildedwang maakte wetgeving een eind, hoewel daar ook veel weerstand tegen bestond.⁶⁴

En dan was er nog de dienstplicht. De toenemende greep van Frankrijk op het bestuur leidde tot een meer militair karakter van de Gewapende Burgermacht en uitbreiding van het aantal manschappen om aan de eisen van Napoleon te kunnen voldoen.⁶⁵ Daarnaast werd er geworven voor het keizerlijke leger, liever gezegd geronseld onder weesjongens. Dit leidde tot grote verontwaardiging van het publiek en in 1809 zelfs tot oproer in het weeshuis.⁶⁶ In 1811 ten slotte werd de dienstplicht ingevoerd.

De inlijving van het Koninkrijk Holland binnen het Franse keizerrijk bracht opnieuw een reeks maatregelen met zich mee. Niet langer kon de tiërcering van de rente van de nationale schuld worden tegengehouden, die weliswaar noodzakelijk was vanwege een dreigend staatsbankroet, maar wel voor veel particulieren en instellingen een enorme inkomstenderving betekende.⁶⁷ Weer een andere maatregel was de verplichting om geboren en overledenen op de stedelijke secretarie aan te geven, met vermelding van voor- en achternaam.

De Franse wetgeving trachtte ook een einde te maken aan het begraven in de kerken, een verbod dat al sedert 1795 voorgeschreven was, maar niet ten uitvoer gebracht. De argumentatie was een mengeling van de gelijkheidsidee en de verbetering van de volksgezondheid. In 1813 werden er inderdaad enkele mensen op de nieuwe begraafplaats aan de Groenesteeg ter aarde besteld. Maar na het vertrek van de Fransen besloot koning Willem I dit verbod weer in te trekken. Pas veertien jaar later werd het begraven in kerken definitief verboden.⁶⁸

Malaise

Behalve een tijd van politieke experimenten, godsdienstige emancipatie en nationale inkadering, waren de jaren rond 1800 ook een periode van malaise. Dat gold niet alleen Leiden, maar de meeste Hollandse steden.⁶⁹ Met name in de visserijsteden in het Noorderkwartier en de industriesteden Delft, Haarlem, Gouda en Leiden in het Zuiderkwartier was de achteruitgang al een langdurig proces, waar de economische klappen van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), de bezetting door de Fransen (1795), en vooral het Continentaal Stelsel (1807) nog bovenop kwamen. Een absoluut dieptepunt werd bereikt tussen 1810 en 1813.

De productiecijfers van de textielindustrie, de kurk waar van oudsher de Leidse economie op dreef, waren tussen 1670 en 1750 reeds gehalveerd, maar nog eens

in de tweede helft van de 18de eeuw.⁷⁰ Het waren nu bovendien de goedkope stoffen warp en baai die het belangrijkste marktsegment uitmaakten, in plaats van het duurdere saai en laken.

Klaagzangen waren niet van de lucht. De Leidse gedeputeerden uitten in de Staten van Holland hun vrees dat de *eertijds* [...] *zo bloeyende stad* tot dorp zou vervallen.⁷¹ Fabrikanten wezen het stadsbestuur op de hachelijke situatie voor de bedrijven en voor de werklieden.⁷² Dat verwittigde op zijn beurt in 1802 het Staatsbewind over *bijkans geheele vernietiging* van de fabrieken, van dalende stedelijke inkomsten, *de bitterste armoede* en de enorme kosten van de armenzorg.⁷³ Niet alleen in de textiel, in alle branches was het kommer en kwel. Het aantal brouwerijen was teruggelopen van dertien in 1750 naar zeven in 1775 en twee in 1792.⁷⁴ De grutters overstelpten het stadsbestuur met rekesten om protectie van hun nering en het terugbrengen van het aantal bedrijven.⁷⁵ Molens moesten worden afgebroken; in 1813 waren er nog maar vijf in bedrijf.⁷⁶ En ook de schippers zagen hun inkomsten achteruitgaan.⁷⁷

De terugval van werkgelegenheid trof toch vooral de textielindustrie. Het aandeel werkzame gezinshoofden in die sector is fors gedaald, van 48 procent in 1749 naar 27 procent in 1815. Maar een alternatief voor de kwijnende textielnijverheid werd niet gevonden. Het percentage 'overig/onbekend' onder de beroepsbeoefenaren was gestegen van vier naar elf; een teken aan de wand. Typerend is ook de stijging van 'handel en verkeer' van 15 naar 23 procent, immers, bij stagnatie in de loonarbeid nemen mensen hun toevlucht tot een eigen bedrijfsje. Kinderarbeid kwam nog maar sporadisch voor in de 18de-eeuwse textielnijverheid en verloor ook elders terrein. Het terrein verliezen van kinderarbeid en ook de toename van het aandeel mannen in traditionele vrouwenberoepen wijzen op achteruitgang van de werkgelegenheid en verslechtering van de economische situatie.⁷⁸

Na 1780 was de verhouding van vraag en aanbod op de Leidse arbeidsmarkt zeker niet meer in evenwicht. De vraag nam nu duidelijk af, terwijl emigratie als overlevingsmechanisme tot stilstand gekomen lijkt te zijn.⁷⁹ Over de feitelijke omvang van de werkloosheid zijn geen gegevens bekend. Werkloosheid is voor de vroegmoderne tijd een lastig begrip. Structurele werkloosheid was in feite het lot van zieke ouderen en invaliden. Valide mensen moesten aan een inkomen zien te komen om in leven te blijven, want bedeling leverde niemand voldoende op, ook permanent werklozen niet. Er bestond een grote arbeidsmobiliteit, met name onder de ongeschoolden.

Rond 1800 werd 10 procent van de totale bevolking structureel bedeed. Als de levensstandaard echter maar iets verslechterde, door lagere lonen, hogere prijzen, werkloosheid, ziekte of iets dergelijks, dan steeg het aantal bedeeden onmiddellijk naar 20 tot 30 procent. In 1784 deelde ruim 32 procent van de Leidenaren mee in een buitengewone collecte voor de armen. Een dergelijke collecte in januari 1796 leverde voor 23 procent iets op.⁸⁰ Dit zelfde percentage gaf het stadsbestuur in 1807 aan de nationale overheid op als armlastig deel van de bevolking.⁸¹ In de winter van het duurtejaar 1816 werd 26 procent van de Leidse bevolking tijdelijk bedeed.

Als we de armoedeproblematiek bekijken vanuit belastinggegevens, dan blijkt dat in de vroegmoderne tijd doorgaans twee derde van de bevolking buiten aanslagen in de directe belastingen bleef. Dat geldt ook voor Leiden.⁸² Dat is het aandeel van de bevolking dat gedurig op of onder de grens van het bestaansminimum balanceerde. Het komt ongeveer overeen met het gemiddeld aantal pro Deo-huwelijken in de periode 1761-1794, dat 62 procent bedroeg.⁸³ Dat was hoger geweest in de eerste eeuwhelft.

Deze ontwikkeling duidt op het toenemen van het aantal welgestelden en middeninkomens in de loop van de 18de eeuw, zoals dat ook voor andere Hollandse steden aantoonbaar is. Verbetering van de positie van de minima valt er niet uit te concluderen. Gezien de cijfers van de bedeling is dat ook niet aanemelijk. Eerder lijkt het tegendeel waar. Terwijl in het midden van de 18de eeuw bijna 17 procent van de bevolking als arm of bedeed werd aangeduid in verband met belastinginning, kon in 1815 40 procent van alle huisgezinnen het lantaarn- en brandspuitengeld niet opbrengen. In de arme wijken kon dat oplopen tot meer dan 50 procent.⁸⁴

Armoë troef dus. Behalve het verval van de werkgelegenheid waren daar de stijgingen van de voedselprijzen debet aan. Bij weliswaar stabiele lonen, die overigens in verhouding tot andere steden laag waren, namen deze vanaf 1780 fors toe, zodat de koopkracht daalde.⁸⁵ Overstappen van roggebrood op de goedkopere aardappel was voor Leiden al een gepasseerd station.⁸⁶ Sedert de komst van de Fransen verslechterde de situatie alleen maar. Een tarwebrood van anderhalf pond kostte voor de Omwenteling drie stuivers en een duit; in 1801 zes stuivers en zes duiten. Zout was drie stuivers per maat, maar in 1808 vijftien stuivers. In 1813 waren sommige artikelen wel vier of vijf keer zo duur als voorheen.⁸⁷ De brood- en de aardappelprijzen gingen een paar decennia lang gedurig

omhoog, met excessieve duurtjaren in 1795-1796, 1800-1801, 1811 en 1816-1817. Daarna trad een kentering in. Maar nog jaren later waren Leidse dienstplichtigen aanmerkelijk korter dan vele andere.⁸⁸

Behalve voor maatregelen om de stedelijke financiën uit het slop te halen,⁸⁹ had de landsregering veel geld nodig om aan de verplichtingen aan Frankrijk te kunnen voldoen.⁹⁰ Gedwongen leningen, hoofdelijke omslagen en nieuwe belastingen leidden tot een enorme belastingdruk.⁹¹ Vooral het patentrecht moest het ontgelden. Dit was een van de nieuwe middelen in het nationale belastingstelsel dat per 1 januari 1806 werd ingevoerd. Het kwam in de plaats van de *oorkondspenningen*. Maar moesten deze uitsluitend door de leden aan het gilde worden afgedragen, het patentrecht was een jaarlijkse betaling aan de staat om een vergunning voor de uitoefening van een economische activiteit te verkrijgen. De reeds eerder geciteerde dagboekschrijver sprak er schande van dat het zelfs van venters van zwavelstokjes werd vereist.⁹² Ook de invoering van het Franse belastingstelsel in 1812 riep zijn gram op. Door de afschaffing van accijnzen op eerste levensbehoeften zou het leven goedkoper worden. Maar het tegendeel was waar. Nu moesten er invoerrechten betaald worden, *dat nog wat meer was*.⁹³

De achteruitgang laat zich aflezen aan de bevolkings- en huizen aantallen. In het eerste jaar van de Bataafse vrijheid werd een volkstelling gehouden. Leiden telde toen 31.099 inwoners, die 7.514 huizen bewoonden. Ten opzichte van 1748 betekende dat een achteruitgang van ongeveer vijfduizend mensen en duizend woningen, of uitgedrukt in percentages: 13½ respectievelijk 12 procent. En die tendens zette door. In 1816 was de bevolking gezakt tot ruim 27.000 mensen, een absoluut dieptepunt.⁹⁴ Leiden was al lang niet meer de tweede stad van de Republiek, maar voorbijgestreefd door Utrecht, Den Haag en vooral Rotterdam.

Ook sloop, leegstand, verheling en verpakuizing gingen op de zelfde voet door. Verordeningen daartegen (sloop werd verboden om ontduiking van de verponding te verhinderen) hielpen niet veel. Tussen 1775 en 1795 waren er gemiddeld vijftig huizen per jaar aan de woningvoorraad onttrokken, maar sedertdien tot 1808 bedroeg dat aantal 89 per jaar.⁹⁵ In 1795 werden er 674 oftewel 9 procent niet-bewoonde huizen opgegeven bij de volkstelling, een minimumgetal, omdat slechts de helft van de tellers deze meegenomen had. Er waren toen al ettelijke gaten in de bebouwing gevallen. In 1805 werd het afgeraden om onbewoonbaar verklaarde huizen af te breken, om te voorkomen dat de buurhuizen zouden instorten. Maar in 1813 werden in de buurt van de

De ruïne na de kruitramp. Tekening door P.G. van Os, 1807. Coll. RAL.

Hogewoerdsport en de Zijlpoort hele huizenrijen gesloopt, omdat het lood nog iets opbracht.⁹⁶

Illustratief is wat er in 1807 gebeurde. Leiden werd op 12 januari van dat jaar getroffen door een ramp. Een in het Steenshuur afgemeerd kruitschip ontplofte, waardoor de hele woonwijk tussen de Zonneveldstraat en de Raamsteeg werd weggevaagd. Meer dan 200 huizen werden vernield, onbewoonbaar of beschadigd en er kwamen zeker 160 mensen bij om.⁹⁷ Maar niemand dacht aan herbouw van de wijk. De plek bleef open en werd bekend als de Ruïne. Er werden bomen geplant, en garnizoen en schutterij gingen er oefenen.

Leiden, eens de belangrijkste textielstad van Europa, was geworden tot een verpauperde stad, met een gedecimeerde bevolking, een hoog percentage bedeeden en torenhoge kapitaalslasten van de armeninstellingen.⁹⁸ En daar kwam de ramp van 1807 nog eens bovenop. Het is geen wonder dat de *maire* in 1812 stelde dat *de toutes les villes de Hollande Leide a peut-être souffert le plus.*⁹⁹

Voor- en tegenstanders

Net als de Duitse bezetting in de Tweede Wereldoorlog veroorzaakte de komst van de Fransen een zodanige schok dat mensen terstond hun gevoelens daaromtrent in een dagboek gingen bijhouden.¹⁰⁰ De anonieme Leidse dagboekschrijver zag de Fransen met angst en beven komen. Hij was een overtuigd orangist en een pleitbezorger van de ene geprivilegieerde kerk, de Nederduits-gereformeerde. Hij zag tijdens het nieuwe regiem, gesteund door de Franse 'bevrijders', de situatie voor de bevolking alleen maar slechter worden. Verder hield het oorlogsverloop hem erg bezig. Hij wachtte op de dag dat Oranje zou terugkeren, want *als het zonder stadhouder was, dan werd ons land in de diepste ellende gedompeld, dit hebben wij en onze voorouders dikwijls ondervonden*.¹⁰¹

Dergelijke persoonlijke getuigenissen en herinneringen van patriotse kant ontbreken. Maar gezien het gemak waarmee de Omwenteling zich voltrok, zal de dagboekschrijver niet het gevoel van iedereen hebben vertolkt. Hoe stonden de Leidenaren tegenover de Omwenteling en de idealen waarop die gebaseerd was? Blijkbaar was er voor de politieke vernieuwing wel brede steun. Duizend man onder de wapenen binnen enkele uren, en 3.177 stemgerechtigden die de eed op de nieuwe bestuursvorm aflegden, zijn toch grote aantallen, gezien de totale bevolking van 31.000 mensen, waarvan 70 procent vrouwen en kinderen, die geen stemrecht hadden.¹⁰²

Onder de voorstanders bevonden zich in de eerste plaats de katholieken, dissenters en joden, aan wie de nieuwe koers een goed perspectief bood hun religieuze overtuiging in vrijheid te mogen belijden. Zij maakten bijna 23, respectievelijk 4 en 1 procent van de bevolking uit.¹⁰³ Het percentage andersdenkenden dat in 1786 de *Qualificaties* had ondertekend, bedroeg ongeveer 30 procent.¹⁰⁴ Het is niet voor niets dat hun voorgangers op het eerste plan meededen met de politieke vernieuwing. De Leidse deken pastoor Leonardus Bouman zag het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie al gloren. Hij bracht dit althans onder de aandacht van de aartspreester van Holland en Zeeland.¹⁰⁵

Ten tweede waren daar de fabrikanten. De economische malaise was hun een grote zorg. Zij hoopten op hervormingen van de organisatie van het economisch leven en op protectie van de industrie. Een aantal was betrokken geweest bij de oprichting van het Leidse departement van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, in 1778,¹⁰⁶ anderen als voorman bij de patriotse beweging in de jaren tachtig.¹⁰⁷ Men was het er over eens dat de gildedwang overboord gezet moest worden. De elders al ingevoerde mechanisatie

genogen. Terwyl de dankbaarheid wegens gods
besparingen - Zig ook in milde giften aan den
arme blykbaar vertoonde, dat by de godsdienst
offeningen zeer aanzienlyke collecten, plaas hadde

dit is woordelyk uyt de Leysche Coerant van
maandag den 19 januari 1808 - N 8 uytgeschreeven

wat Zyn wy nu niet gelukkig, dat wy nu zoo
eene mensliovende zoo een mildadige zorg
vuldige en nog zoo veel deugden meer
~~nu~~ een koning hebbe he he

nu hebbe wy immers die goedkoopst al
Daar zoo van geropen wierd als de franse
in ons land kwaame, O dan zou alles zoo
goedkoop Zyn als de prins van oranje maar
Weg was dan zoude de nederlanders zoo
ryk worde, na het schreeuwe van de lant boord
dat het te pyne waard was, het geen den een
nu zo wel als den ander onder vind
Want wy worde zoo ryk ~~hopen~~: hou ik ver
Spreek me zoo arm dat vele leede die spek
vleed en allydy winter provitie voor de le
in huys hadde nu zonder linde aan haar
lyf loope, ~~dat~~ dat heeft de vyghyd uytgewent

van de fabrieken moest ook in Leiden uitkomst bieden.¹⁰⁸ Doorgaans hadden zij of hun familie geen zitting in de vroedschap. Een politieke hervorming zou hun invloed dus danig kunnen vergroten.

Maar het waren beslist niet alleen dissenters en fabrikanten die de nieuwe beginselen aanhingen. Onder de geconstitueerden van 1786 vinden we ook ouderlingen en diakenen van de geprivilegieerde kerken. En in de verschillende Provisionele Raden waren de gereformeerden verre in de meerderheid met een percentage van 60-70.¹⁰⁹ Onder de ondertekenaars van de *Qualificaties* treffen we fabrikanten aan en hun knechts, maar ook veel typische middenstandsberoepen als kruideniers en bakkers, boekverkopers en behangers, en heel wat witteboordenambtenaren.¹¹⁰ Onder de uitgeweken Bataven treffen we zelfs wevers en knechten van neringdoenden aan, en enkele tientallen personen die een beroep op bijstand moesten doen.¹¹¹ Dat bijna de gehele kleine burgerij aan de kant van de prinsgezinden stond, zoals Blok beweerde,¹¹² kan niet als een hard feit blijven staan. De bakkers waren in ieder geval zeer verdeeld. Bakker Trago was een van de bekendste orangistische actievoerders, en ook andere bakkers zijn bij naam bekend als prinsgezind.¹¹³ Daarentegen hebben tien collega's de patriotse *Qualificaties* getekend.

In de grond van de zaak waren het nieuwe opvattingen over sociaal gedrag, deugdzaamheid en moreel burgerschap die leidden tot ingrijpende maatschappelijke vernieuwing. De achteruitgang van de Republiek werd in wezen in morele zin ervaren, en niet als een uitsluitend economische recessie. Herstel van de oud-Hollandse deugden, die de Republiek groot gemaakt hadden, zou leiden tot verbetering. De bestuurselite moest de koopman weer serieus nemen. De politieke exclusiviteit was geen relevante bestuursvorm meer. Dergelijk gedachtegoed, gestimuleerd door nieuwe sociaal-culturele vormen als opiniepers en genootschappen, leidde tot een optiek waarin iedere burger (niet in juridische, maar in morele zin gedefinieerd) geroepen kon worden deel te nemen aan zijn eigen bestuur. Het was dit nieuwe burgerschapsideaal dat ten grondslag lag aan de Bataafse Omwenteling. Een ideaal waarvan in ieder geval de bestuurlijke bovenlaag en de middengroepen, de economische elite en de intelligentsia kennis namen via woord en geschrift.¹¹⁴

Ook de opvattingen over religie waren veranderd.¹¹⁵ De reacties op de buskruit-ramp laten een scala aan opvattingen zien.¹¹⁶ De protestantse orthodoxie zag hierin een wreke Gods en de verlichte intellectueel slechts een noodlottig

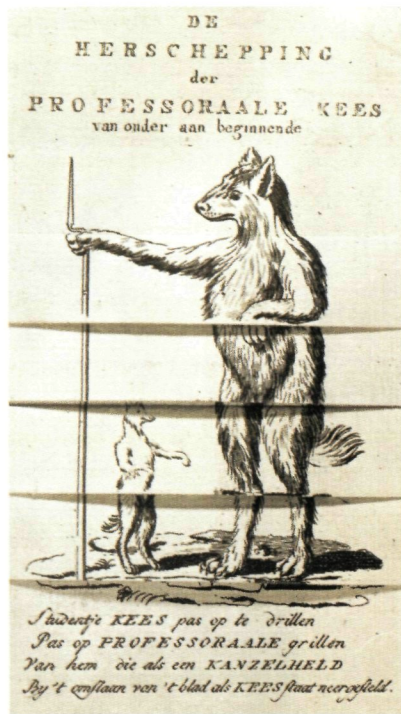
ongeval, waar het goddelijke, zo het al bestond, niets mee van doen had. De religieuze overtuiging betrof een individuele keuze, zo was eind 18de eeuw de algemene opvatting. Het idee van een geprivilegieerde kerk kon derhalve niet langer standhouden. In de laatste decennia van de 18de eeuw was er een besef ontstaan van een morele gemeenschap tussen de burgers van het eigen vaderland. Het opheffen van de voorrechten van de calvinistische kerkgenootschappen blijkt dan ook niet een groot struikelblok geweest te zijn. De samenleving was eraan toe. De juridische gelijkstelling van alle gezindten, inclusief de joden, is niet meer teruggedraaid toen gematigder politici het heft in handen kregen; een bewijs dat die opvatting breed gedragen werd.

Natuurlijk was niet iedereen ingenomen met de veranderingen. Het verhaal van de dagboekschrijver laat dat genoegzaam zien. Om uiteenlopende redenen was menigeen er tegen, om te beginnen de orangisten. Zij stonden juist een sterk gecentraliseerde macht voor, ten koste van de regentenkliek. Ook zij hadden een grote aanhang. Die werd eveneens, zoals we al zagen, gerekruteerd uit de regenten en de middenstanders. We mogen aannemen dat de bijna 42 procent stemgerechtigden die in 1795 geen kiesrecht kregen, tot dit kamp behoorde.¹¹⁷ Opvallend is dat deze groep vooral in arme buurten omvangrijk was. Moeilijker is de partijkeuze van de bedeeden en de onderklasse te peilen. Hun werd het stemrecht niet toegekend. Maar als de zojuist geschetste constatering tot hen kan worden doorgetrokken, wordt het stereotype beeld bevestigd dat de Oranjeaanhanger vooral in de onderste regionen te vinden was. De orthodoxe dominees en kerkenraadsleden hebben daar ook zeker aan bijgedragen. De Oranjegezinden beschikten in ieder geval over een mobiliserende spreekbuis in de persoon van Johannes le Francq van Berkhey.¹¹⁸ De *burgertweedragt* die hij in 1782 signaleerde zou de jaren daarna in een ware burgeroorlog uitmonden.

De hoog opgelopen conflicten tussen de patriotten en de prinsgezinden hebben ook in Leiden tot veel tumult aanleiding gegeven.¹¹⁹ Via redevoeringen en pamfletten waren heftige discussies en scheldkanonnades aan de orde van de dag. Het bleef echter niet bij verbaal geweld. Er vonden pesterijen over en weer plaats, tegenstanders werden beledigd en huizen beklad. In 1784 liep het echt spaak, toen de prinsgezinden de straat op gingen, getooid met oranje, liederen zingend, die de ruiten bij patriotten ingooiden, met als gevolg militair ingrijpen en verbod van alle manifestaties van Oranjegezindheid. In de zomer van 1787 werden de Orangesociëteiten gesloten en de Oranjegezinden uit de schutterij gezet. Het

Wilhelmus was verboden, evenals het dragen van oranje. Na de interventie van de Pruisische troepen en het herstel van de prins in zijn bevoegdheden in september van dat jaar, kwamen de frustraties van de orangisten los. De huizen van patriotten moesten het opnieuw ontgelden, er werd geplunderd en afgeperst. Nog tot in februari kwamen gewelddadigheden voor in de stad. Het mag daarom niet verbazen dat de angst groot was toen in januari 1795 het tij weer keerde.

De politisering van de maatschappelijke discussie, door de gebeurtenissen van de jaren tachtig en begin negentig ook nog eens gepolariseerd, liet weinig ruimte voor onverschilligheid en neutraliteit. Maar er klonken wel degelijk genuanceerde geluiden van mensen die niet aan de stereotypen wilden meedoen. Tot 1795

De herschepping der professorale Kees. *Spotprent op studenten die aan wapenoefeningen meededen. Door stroken ervan om te slaan, verandert de afgebeelde student in een keeshond – symbool van de patriotten. Coll. RAL.*

waren er nog regenten wier stemgedrag niet werd geleid door partijkeuze, maar op grond van de zaak zelve.¹²⁰ De Omwenteling van 1795 maakte daar een eind aan. Maar binnen de nieuwe machthebbers dienden zich onmiddellijk verschillende richtingen aan. Van Rees sprak over *driftigen* en *gematigden*, om de tegenstellingen aan te duiden.¹²¹

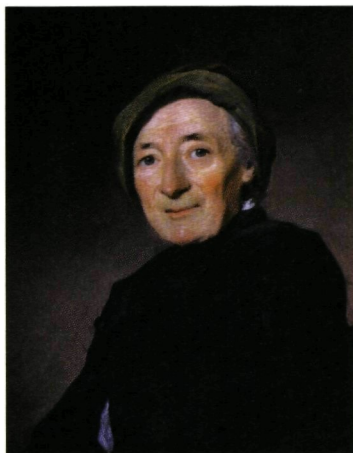
De universitaire gemeenschap toont eveneens een gedifferentieerd beeld.¹²² Waren de studenten over het algemeen rigoureuus patriotsgezind, van de hoogleraren kan dat niet gezegd worden. Van de twintig professoren waren er vier uitgesproken Oranjegezind, terwijl er zes lid waren van een patriotse sociëteit, onder wie Bavius Voorda, die bij het herstel van het stadhoudelijk bewind in 1787 als enige ontslagen werd. De rest mag als gematigd patriots of neutraal gezien worden. De Omwenteling van 1795 bracht vier hoogleraren ontslag. Zij werden in 1802 weer in hun functie hersteld.

Er bestonden tussen partijgangers soms grote verschillen in opvatting. Jean Luzac, de uitgever van de *Gazette de Leyde*, stelde zich duidelijk op als patriot. In 1785 werd hij benoemd tot hoogleraar in het Grieks en in de Vaderlandse Geschiedenis.¹²³ In zijn oratie zette hij zijn politieke agenda uiteen. Hij was tegen de oligarchie en voor een rol van het volk als kiezers van hun regeerders, maar tegelijkertijd tegen burgerdeelname aan het bestuur. Hij sprak van *aristo-democratie*, waarop een pamfletist hem als een *doortrapte aristocraat* betitelde.¹²⁴ De radicale richting waarin zich de revolutie in Frankrijk ontwikkelde bracht Luzac tot een steeds gematigder koers. Dat bleek duidelijk tijdens zijn rectoraat van de Leidse universiteit in 1794-1795, waarin hij al zijn tact moest inzetten om de diverse partijen tevreden te stellen.¹²⁵ Maar in 1796 werd hij toch om zijn opvattingen ontslagen als hoogleraar in de Vaderlandse Geschiedenis. In 1802 is ook hij weer in zijn ambt hersteld.

Kan Jean Luzac als een rechtse patriot worden getypeerd, zijn halfneef Elie Luzac, uitgever en publicist, kan worden bestempeld als een verlichte orangist. Hij verwierp de smaadschriften en hoon en laster jegens de tegenpartij en benadrukte de vrijheid van drukpers. Hij was daarin zeer principieel en bracht dan ook diverse omstreden boeken uit.¹²⁶ Hij was tegen een regentenoligarchie en tegen de macht van het volk, en kwam in zijn politieke stellingname uit bij de vorst, mits van verlichte signatuur.

Het verloop van de gebeurtenissen in de Bataafse en Franse tijd maakte het de voorstanders van de veranderingen niet gemakkelijk. Hoe kon men progressi-

Elie Luzac (1721-1796).
Coll. Stedelijk Museum De Lakenhal.

viteit blijven opbrengen bij de toenemende last van de Fransen en de verslechterende situatie voor de burgerij? De *sansculotten* brachten de nodige problemen en irritatie met zich mee. In januari 1795 werden er duizenden Franse soldaten bij de burgers ingekwartierd. Maar het bleef niet bij die ene keer. Zolang de Fransen het voor het zeggen hadden, volgde de ene na de andere inkwartiering. En al was het maar voor enkele dagen, gemakkelijk was dat niet en het kostte altijd geld. Het taalprobleem zorgde voor veel miscommunicatie en het ging er soms ruw of zelfs gewelddadig aan toe. De soldaten leverden zoveel overlast in de stad, dat de Franse commandant zich genoodzaakt zag enkelen *met den kogel* te straffen. Winkeliers durfden hun zaak niet open te houden uit angst voor plundering en diefstal.¹²⁷ En als zij wilden betalen, was het met *assignaten*. Maar dat papieren geld vertrouwden de mensen niet. Bovendien werden ze niet vlug, of soms helemaal niet, verzilverd in klinkklare munt, waardoor men in financiële problemen kwam. Honderden klachten bereikten het gemeentebestuur.¹²⁸

Was dit nog een probleem van voorbijgaande aard, structureel waren de prijsstijgingen en de belastingverhogingen, die ook aan de Franse aanwezigheid werden toegeschreven, niet geheel ten onrechte. De dagboekschrijver spreekt er zijn frustratie over uit dat er juist goedkopere tijden waren aangekondigd met de komst van de Fransen, maar dat iedereen bedrogen uitgekomen was.¹²⁹ *Als de Franschen in ons land kwamen, o dan zou alles zoo goedkoop zijn; als de prins van Oranje maar weg was, dan zouden de Nederlanders zoo rijk worden. Maar vele*

lieden die spek, vleesch en allerlei winterprovisie vòòr deze in huis hadden, [zijn] nu zonder linnen aan hun lijf... Dat heeft de vrijheid uitgewerkt (1808).

Frankrijk was bovendien voortdurend in oorlog. Vrede en hoop op betere tijden, met rust aan het front, waren slechts van korte duur. De oorlog werd aan den lijve gevoeld. Ten behoeve van de napoleontische legers werden soldaten geworven en geronseld, zelfs onder kinderen en weesjongens.

Spannende tijden

De euforie ebde snel weg. Als de verkiezingen van 11 mei 1795 daarvoor een graadmeter mogen zijn, dan luidt de conclusie dat het animo enorm teruggelopen was. Nu maakten slechts 1.228 mannen gebruik van het kiesrecht, tegen 3.177 in februari.¹³⁰ Ook de belangstelling om in de gemeenteraad zitting te nemen, liep zienderogen terug. De eerste Provisionele Raad telde uiteindelijk de vereiste veertig leden. Die van mei 1795 kwam niet verder dan 34 en voor de raad van november stelden zich ten slotte niet meer dan 31 man beschikbaar.¹³¹ Men liet het er maar bij. Maar liefst 34 gekozenen bedankten voor de eer, onder wie veel zittende raadsleden.¹³² In de raad van november zaten nog maar twee leden uit die van januari.¹³³ Deze discontinuïteit ging gepaard met verandering van de sociale samenstelling. De kleine burgerij nam toe, terwijl het percentage academici afnam van 90 procent in januari tot 50 procent in november 1795.¹³⁴

In 1803 was alles weer bij het oude. Opnieuw had 90 procent van de leden van de raad – die overigens slechts zestien man sterk was – gestudeerd. Een zelfde percentage geldt voor het aandeel Nederduits-gereformeerden onder hen.¹³⁵ De toonzetting was verzoenend. De term *schepenen* kwam terug. De wethouders droegen weer deftige ambtskleding. In de kerk werden de herenbanken voor bestuurders en hoogleraren in ere hersteld.¹³⁶ Ook de onderlinge verwantschap was weer toegenomen. Naast nieuwkomers zaten er telgen van oude regentenfamilies in de raad. Zelfs werden mondjesmaat orangisten in hun functie hersteld. Zij konden dat ook accepteren, omdat de prins van Oranje zijn onderdanen in 1801 officieel ontslagen had van hun verplichtingen jegens hem als stadhouder.¹³⁷ De revolutie was voorbij. Opgelucht noteerde de dagboekschrijver in januari 1803 dat het *op het stadhuis [...] zoo wild niet meer toe[ging] als in de eerste Fransche jaren*.¹³⁸ In maart legden ongeveer 3.250 Leidenaars de eed af op de nieuwe, compromisgezinde staatsregeling van 1801.¹³⁹ Daar moest wel druk aan te pas komen: weigering werd met een boete bestraft. In 1805 kwamen er slechts twaalf van de 5.700 stemgerechtigden opdagen om weer een nieuwe

staatsregeling te accorderen, van wie er negen voor en drie tegen stemden.¹⁴⁰

Ook de burgerstrijd was geluwd, al kreeg de oude Oranjeran Le Francq van Berkhey in 1806 geen toestemming van het stadsbestuur een gedenkrede te houden op het overlijden van de prins.¹⁴¹

Diezelfde Le Francq van Berkhey accepteerde heel gemakkelijk de overgang van de republiek naar de monarchie, toen Lodewijk Napoleon in juni 1806 de troon besteeg; een vorst was immers aangesteld door de Voorzienigheid.¹⁴² Die nieuwe koning kreeg een goede pers in Leiden door zijn komst en kortade optreden bij de ramp van 1807.¹⁴³ De financiering van de hulpverlening en de wederopbouw nam hij onverwijld ter hand. En daarbij ging het niet alleen om gebouwen en huizen, maar ook om economische impulsen en herstel van de universiteit. Diezelfde wederopbouwmentaliteit zien we bij mensen als Van Rees en Heldewier.¹⁴⁴ Zij zagen scherp dat voor het herstel van het getroffen gebied, maar vooral van de oude welvaart van de stad, structurele maatregelen nodig waren en smeedden het ijzer nu het heet was. Hun pleidooi om door vrijdom van diverse belastingen gegoeden naar de stad te trekken, vond inderdaad gehoor. Van Rees had ook ideeën over de fysieke wederopbouw van de wijk. Maar daarvan kwam niets terecht, evenmin als van alle mooie plannen voor de bouw van een prestigieus nieuw academiegebouw op de Ruïne, of van andere grote instellingen of kazernes. Het geld was er eenvoudig niet.¹⁴⁵ Van de premiereregeling om nieuwe bedrijven te trekken, werd nauwelijks gebruikgemaakt.¹⁴⁶ Leiden bleef voorlopig een arme en verpauperde stad.

Oranje werd intussen niet vergeten. Zodra tegenstand tegen het napoleontische regiem zich manifesteerde, ging dat gepaard met Oranje, als symbool van verzet. Een nieuwe registratie voor het leger werkte in april 1813 als katalysator voor het opgekropte onbehagen.¹⁴⁷ Opstootjes braken uit op diverse plaatsen in Holland; ook in Leiden. Het *Wilhelmus* werd gezongen en de Oranjevlag werd op de toren van het stadhuis geplaatst. Een dolle menigte hield huis in de stad. Militair ingrijpen maakte spoedig een eind aan deze wilde actie, die als *Drie Schoft Oranje Boven* bekend is geworden. Maar de toon was gezet voor verandering. Toen begin november bekend werd dat Napoleon een zware nederlaag geleden had, ging men wederom de straat op, getooid met oranje.¹⁴⁸ Het stadsbestuur volgde, zij het met grote aarzeling, teweeggebracht door de aanwezigheid van Franse troepen in de omgeving van de stad. Maar toen die eenmaal verdwenen waren en de erfprins van Oranje voet op Nederlandse bodem had gezet, was ook de stadsregering om.

Zij erkende hem als soeverein vorst. Op 20 december bracht hij een bezoek aan Leiden. Ontslagen vielen er niet. Integendeel, zowel het dagelijks bestuur van de gemeente als de raad werden provisioneel aangevuld met oud-bestuurders van diverse politieke kleur, als een soort comité van stedelijke eenheid.¹⁴⁹ Het werkte: de rust bleef bewaard.

De decennia rond 1800 vormden een spannende tijd. De patriottenbeweging, de komst van de Fransen, de Omwenteling van 1795, de afnemende zelfstandigheid van de stad ten gunste van de nationale staat, de toenemende greep van Frankrijk op het reilen en zeilen en dan weer de ineenstorting van het Franse keizerrijk, al dat gebeuren in een kort tijdsbestek bracht niet alleen een enorme hectiek, maar ook een grote mate van onzekerheid met zich mee. En dat gold voor alle lagen van de bevolking. Wie wist waar hij aan toe was? Verandering van regiem kon bestuurders de kop kosten. Weliswaar verliepen de partijschappen na verloop van tijd, maar daar kwam de stellingname voor of tegen Frankrijk voor in de plaats. En hoelang bleven wetten bestaan en maatregelen gelden? Zouden de nieuwe verworvenheden beklijven bij wijziging van het politieke tij? Hoe zou het gaan met de geloofsvrijheid, de verantwoordelijkheid voor de armenzorg of de zelfstandigheid van de universiteit?

Ook in materieel opzicht was er nauwelijks zekerheid. Zo was men welgesteld, zo kon men het hoofd niet meer boven water houden. De stap van bestaansminimum naar bedelstaf was evenmin denkbeeldig. De prijzen en de lasten stegen fors, terwijl de bronnen van inkomsten slonken. Maar hoe het tij te keren? De ramp van 1807 bracht misschien een kans. Maar de middelen waren niet voorhanden om de arme stad uit het slop te halen. Wel had zij Leiden als meelijwekkende stad op de kaart gezet.

Noten

- 1 C. Rogge, *Tafereel van de geschiedenis der jongste omwenteling in de Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam 1796) 261.
- 2 F. Driessen (ed.), *Leiden in den Franschen tijd. Handschrift uit de jaren 1794-1813* (Leiden 1913) 5.
- 3 Rogge, *Tafereel*, 261-273.
- 4 R.C.J. van Maanen, 'Boudewijn van Rees, een vergeten secretaris', *Leids Jaarboekje* 78 (1986) 82-83.
- 5 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad IV: Eene Hollandsche stad in den nieuweren tijd* ('s-Gravenhage 1918) 28; R.C.J. van Maanen, *Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1253) 1574-1816 (1897)* (Leiden 1986) xxiv-xxv.
- 6 Blok, *Hollandsche stad IV*, 34-35; Kees Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)* (Leiden 2005) 143-146.
- 7 Zie ook Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 253-255.
- 8 Blok, *Hollandsche stad IV*, 34; Regionaal Archief Leiden [verder: RAL], Stadsarchief van Leiden 1574-1816 [verder: SA II], inv.nr. 548 (notulen met bijlagen Provisie Raad).
- 9 Rogge, *Tafereel*, 2.
- 10 De geconstitueerden zijn de op 13 november 1786 door de burgerij verkozenen om met de vroedschap te overleggen. R.C.J. van Maanen, 'Leidse Patriotten 1787-1795', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 19 (1987) 247, 257; J.W. Klein, 'Jacobus Blauw (1759-1829). Een Goudse patriot en politicus uit de Bataafs-Franse tijd', *De Schatkamer. Regionaal historisch tijdschrift Midden-Holland* 19 (2005) 37-44; Blok, *Hollandsche stad III: Eene Hollandsche stad onder de Republiek* ('s-Gravenhage 1916) 387; J.G.M.M. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (diss. Nijmegen 2003) 449-450. Op 20 febr. 1795 werd Blauw gezant in Parijs.
- 11 *Qualificaties* in bibl. RAL, 80563 p. Adrianus Hartevelt (Rosendaal, *Bataven!*, 584) en Abraham van Schelle waren in 1788 uitgeweken. Van Leyden (W.A. Fasel, 'Een studentengenootschap in de Patriottentijd. "Pro Pallade et Libertate"', *Leids Jaarboekje* 45 (1953) 131, nt. 2) en Ten Brink waren de studenten. De hoogleraar: W. Otterspeer, *Groepsportret met dame III: De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit 1776-1876* (Amsterdam 2005) 107-109; L. van Poelgeest, 'Mr. Bavius Voorda (1729-1799). Een rechtlijnig Fries jurist aan de Leidse Academie', *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 96-123).
- 12 Zie over hem Peter Otgaar en Jolanda Otgaar-van Schaik, 'De opkomst en val van Karel de Pecker Pieterszoon' in: Cor de Graaf en Ariela Netiv (eds.), *Erudiete overpeinzingen. Bijdragen over de stad en zijn omgeving bij het afscheid van Rudi van Maanen* (Leiden 2006) 168-170.
- 13 RAL, Archief van de schutterij, inv.nr. 30.
- 14 Kloek en Mijnhardt, *1800*, 28; N.C.F. van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur' in: F. Grijzenhout e.a. (eds.), *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 97-129; Van Maanen, 'Leidse Patriotten', 246 en de in noot 3 en 4 vermelde literatuur.
- 15 Blok, *Hollandsche stad III*, 341-378.
- 16 Van Sas, 'Opiniepers', 121; S. Klein en J. Rosendaal, 'Democratie in context, nieuwe perspectieven op het Leids ontwerp (1785)', *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 71-100; Jan Postma, 'Het Leids Ontwerp. Mythen en feiten', te verschijnen in

- Openbaar bestuur, tijdschrift voor beleid, organisatie & politiek* 18 (2008) afl. 11. Zie ook Rietje van Vliet, 'Leidse Ietsen. Orangistische en patriotse propaganda-strijd in Leiden (1784-1786)', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 38 (2006) 302-303.
- 17 Kloek en Mijnhardt, 1800, 61-63, 81-117, 129-139.
- 18 J. Koppenol en P.G. Hofwijzer, 'Het sociaal-culturele leven' in: S. Groenveld en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad II: 1574-1795* (Leiden 2003) 188.
- 19 W.P. Sautijn Kluit, 'De Hollandsche Leidse Courant', *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1871* (Leiden 1871) 63-64.
- 20 J.D. Popkin, *News and politics in the age of revolution. Jean Luzac's Gazette de Leyde* (Ithaca/Londen 1989); L. Knappert, 'Een gedenkteeken voor professor Jean Luzac', *Leidsch Jaarboekje* 7 (1910) 117-119.
- 21 Blok, *Hollandsche stad* III, 373; W.A. Fasel, 'De ommekeer in Leiden in 1787', *Leids Jaarboekje* 46 (1954) 138-139. Rosendaal, *Bataven!*, passim; Popkin, passim; A.W.F.M. van de Sande, 'Tussen argwaan en overtuiging. Het katholieke aandeel in de patriottenbeweging' in: Th.S.M. van der Zee e.a. (eds.), 1787. *De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 118-119.
- 22 Rietje van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting* (2005) 362-367; C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam 1991) passim; B. Thobokholt, *Het taal- en dichtlievend genootschap "Kunst wordt door Arbeid verkregen" te Leiden, 1766-1800* (Utrecht 1983); J. van der Starre-Scherder, 'Kunst wordt door Arbeid verkregen. Een Leids dichtgenootschap in de 18e eeuw' in: D.E.H. de Boer (ed.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Leiden 1982).
- 23 Van Maanen, 'Leidse Patriotten', 252.
- 24 P.J. Blok, 'Amicitia', *Leidsch Jaarboekje* 5 (1908) 96-98; Hannie van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999) 253-283.
- 25 A.W.F.M. van de Sande en M.J.M. de Haan (eds.), *Vrijmetselaren: 250 jaar en meer* (2006) 158-161. Zie ook Willem Buddingh, 'Het raadsel Laurentius Sante-nius', *Thoth* 52 (2001) 290-318, en M.J.M. de Haan (ed.), *La Vertu 1757-2007. Een loge in Leiden* (Purmerend 2007). Zie voor de discussie over de politieke en culturele betekenis van de Vrijmetselaars: Anton van de Sande en Joost Rosendaal, *Een stille leerschool van deugd en goede zeden. Vrijmetselarij in Nederland in de 18e en 19e eeuw* (Hilversum 1995).
- 26 C. Smit, *Ondernemers en geleerden. Leiden 1778-2003* (Leiden 2003) 15, 17, 22 en ledenlijst p. 203-214.
- 27 L.A. Peepkorn-Van Donselaar, *Twee eeuwen technisch onderwijs. Twee eeuwen bij de tijd. De geschiedenis van MSG Leiden 1785-1985* (Leiden 1985) 10-14; Van Goinga, *Alom te bekomen*, 262-263.
- 28 Boudien de Vries, 'Het sociaal-culturele leven: Nut en vermaak' in: Boudien de Vries en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad III: 1795-1896* (Leiden 2004) 186.
- 29 D. Janssen, 'Jean Jaques Schneither (1748-1806) en zijn betekenis voor het aanvankelijk leesonderwijs', *Paedagogische Studiën* (1969) 148-160; P.N. Helsloot, 'De Nuts-beweging. Een geschiedenis van 200 jaar volksontwikkeling' in: W.W. Mijnhard en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk.*

- Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Edam 1984) 16.
- 30 RAL, Archief Departement Leiden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 72.
- 31 Kloek en Mijnhardt, 1800, 70-72, 103-104.
- 32 J.W. Buisman, 'Kerk en samenleving' in: Groenveld en Van Maanen, *Leiden* II, 145-147. Zie ook Kloek en Mijnhardt, 1800, hoofdstuk 12.
- 33 Klein en Rosendaal, 'Leids Ontwerp', 90.
- 34 Blok, *Hollandsche stad* III, 368.
- 35 Van Maanen, 'Van Rees', 79-81; Buisman, 'Kerk en samenleving', 147.
- 36 Blok, *Hollandsche stad* III, 358-359, 362-363, 365, 367-369.
- 37 E.V. Vrij, 'Het collegegeschil tussen de hoogleraren A. Kluit en J. Luzac in 1786', *Leids Jaarboekje* 63 (1971) 135. Zie ook Van Maanen, 'Leidse Patriotten', 249.
- 38 Ariela H. Netiv e.a., *Vorstelijke visites. Oranje voetstappen in Leiden* (Leiden 2000) 69-75, 81-85.
- 39 Blok, *Hollandsche stad* III, 377-385.
- 40 Ibidem, 383 en IV, 156; Klein, 'Jacobus Blauw', 39.
- 41 Anne Sikken, *Het eerste jaar der Bataafsche vrijheid. De relatie tussen burger en bestuurders na de Bataafse Omwenteling in 1795* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2005) 6.
- 42 Van Vliet, *Elie Luzac*, 431-433.
- 43 Otterspeer, *Groepsportret met dame* III, 116-119.
- 44 Van Maanen, 'Leidse Patriotten', 256-257.
- 45 Van Maanen, *Inventaris 1574-1816*, xxiv-xxx; R.C.J. van Maanen, *Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1359) 1816-1929* (1963) (Leiden 2000) xxii-xxiv; Blok, *Hollandsche stad* IV, 44-45, 48-49, 51-53, 69-70, 73-74, 90, 99.
- 46 G. Breesnee, 'Het oude Rechterlijke Archief van Leiden', *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven 1921. Eerste deel* (Den Haag 1923) 388.
- 47 Driessen, *Leiden*, 7.
- 48 Van Maanen, 'Van Rees', 81-85.
- 49 Blok, *Hollandsche stad* IV, 77 (1805); G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 157 (1812).
- 50 Driessen, *Leiden*, 17 (december 1795).
- 51 Blok, *Hollandsche stad* IV, 55 (juli 1796).
- 52 Driessen, *Leiden*, 20 (1796).
- 53 Ibidem, 20 (sept. 1796).
- 54 Blok, *Hollandsche stad* IV, 66 (1798).
- 55 Jaap Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* (Leiden 1997) 17-21.
- 56 Driessen, *Leiden*, 34.
- 57 Blok, *Hollandsche stad* IV, 35, 59, 76; Driessen, *Leiden*, 10 (februari 1795); P.G. Molhuysen, *De voorrechten der Leidse universiteit* (Amsterdam 1924) 7, 12, 28-31.
- 58 R.G.H. Sluijter, '*Tot circaet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt*'. *Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812* (Hilversum 2004) 60-61.
- 59 W. Otterspeer, *De wieslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (diss. Leiden 1992) 5-6, 21, 41-42; J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in heden en verleden* (Leiden 1965) 54, 56-62.
- 60 Bij besluit van de Provisionele Représentanten van het Volk van Holland van 6 maart 1795. Voor reacties van de stadsheerlijkheden zie SA II, inv.nr. 548, bijlagen 21 februari 1795 (Leiderdorp en Zoeterwoude) 549, bijlage 3 november 1795 (Zoeterwoude) en 550, bijlage 10 december 1795 (Wilsveen); Blok, *Hollandsche stad* IV, 38.

- 61 R.C.J. van Maanen, 'De ongemakkelijke verhouding tussen Leiden en Rijnland', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 28 (1996) 144-147.
- 62 Van Maanen, *Inventaris 1816-1929*, xxxviii; Theodora J.A. van Breda Vriesman, *De volksgezondheid te Leiden in de 19e eeuw* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1968) 14.
- 63 Van Breda Vriesman, *De volksgezondheid*, 5.
- 64 Blok, *Hollandsche stad* IV, 81-82, 85.
- 65 Van Maanen, *Inventaris 1574-1816*, 228; Blok, *Hollandsche stad* IV, 80-81 (1805-1806), 87 (1809).
- 66 Blok, *Hollandsche stad* IV, 81 (1806), 87 (1809); Driessen, *Leiden*, 37 (1806), 56 (1809).
- 67 Blok, *Hollandsche stad* IV, 93-94.
- 68 Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (eds.), *Groenesteeg. Geschiedenis van een Leidse begraafplaats* (Utrecht 1994) 13-17.
- 69 J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 41, 87-96; J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 786, noemen de jaren vanaf 1780 'de terminale fase'; zie ook 90, 786-790. Zie ook Milja van Tielhof, 'Een open economie, in voor- en tegenspoed. De economische ontwikkeling van Holland' in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers, *Geschiedenis van Holland II: 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 171-180.
- 70 N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie III: De Nieuwe Tijd (zestiende tot achttiende eeuw)* ('s-Gravenhage 1939) 1098-1099; H.D. Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders in de achttiende eeuw' in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (eds.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 91-99.
- 71 Blok, *Hollandsche stad* III, 209.
- 72 Ibidem IV, 140.
- 73 P. Latour, *Leiden in 1808. Op zoek naar de sociale structuur van een stad in achteruitgang* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1978) 4, 72-73.
- 74 Pot, *Arm Leiden*, 312.
- 75 RAL, Archieven van de gilden [verder: Gilden], inv.nrs. 639-646, 652, 655-656, 666-668.
- 76 SA II, inv.nr. 2310 en Gilden, inv.nr. 834.
- 77 Gilden, inv.nrs. 918, 932; SA II, inv.nr. 6778.
- 78 H.A. Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw' in: H.A. Diederiks e.a. (eds.), *Armoede en sociale spanning* (Hilversum 1985) 48. Diederiks ontleende de percentages aan Latour, *Leiden in 1808*. Ze verschillen van die van 1815 in Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders', die zich op een totale analyse van enkele elkaar aanvullende bronnen baseerde (zie zijn noot 4). Latour baseerde zich op een steekproef; Pot, *Arm Leiden*, 65.
- 79 Pot, *Arm Leiden*, 63, 73.
- 80 Ibidem, 188-193.
- 81 L. Noordegraaf, 'Armoede en bedeling. Enkele numerieke aspecten van de armenzorg in het zuidelijk deel van Holland in de Bataafse en Franse tijd', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 9 (1977) 6, 17. Op dergelijke gegevens berust het beeld dat in Leiden eind 18de eeuw een kwart van de bevolking structureel werd bedeed (zie bijv. S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam 1989) 679).
- 82 Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie', 59, 65 berekent 68 procent

- (1748), J. Moes, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg' in: De Vries en Van Maanen, *Leiden* III, 86: 66,6 procent (1851). Voor Holland (17de eeuw): L. Soltow en J.L. van Zanden, *Income and wealth inequality in the Netherlands 16th-20th century* (Amsterdam 1998) 41.
- 83 D.J. Noordam, 'Paupers en plutocraten in Leiden in de vroegmoderne tijd', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2000* (Leiden 2001) 39.
- 84 Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders', 97.
- 85 Pot, *Arm Leiden*, 53, 78-87, 138-139.
- 86 Ibidem, 90-96, 151.
- 87 Driessen, *Leiden*, 12 (1795), 32 (1801), 54 (1808), 56 (1808), 70 (1812), 77 (1813). De door hem gegeven bedragen laten zich moeilijk vergelijken met de staten bij Pot, *Arm Leiden*, 310. Wel blijkt ook daaruit de zelfde trend.
- 88 Pot, *Arm Leiden*, 148.
- 89 Blok, *Hollandsche stad* IV, 54, 77 (zie ook SA II, inv.nr. 2183), 86-87, 93.
- 90 J.J. Roovers, *De plaatselijke belastingen en financiën in den loop der tijden* (Alphen aan den Rijn 1932) 32, 37, 49.
- 91 SA II, inv.nrs. 4005-4016, 4176-4177, 5026-5027.
- 92 Driessen, *Leiden*, 36.
- 93 Ibidem, 70; Blok, *Hollandsche stad* IV, 93.
- 94 Pot, *Arm Leiden*, 308.
- 95 R.C.J. van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte' in: De Vries en Van Maanen, *Leiden* III, 17.
- 96 Driessen, *Leiden*, 77. Zie ook Kees van der Wiel, *Leidse wevershuisjes* (Leiden 2001) 87, 89.
- 97 Arti Ponsen en Ed van der Vlist (eds.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007).
- 98 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 679, 681. Zijn opmerking over het aantal valide bedeeden is te positief aangezet. Zie Noordegraaf, 'Armoede en bedeling', 7.
- 99 Blok, *Hollandsche stad* IV, 92.
- 100 Zie Edwald de Maesschalk, *Overleven in revolutietijd. Een ooggetuige over het Franse Bewind (1792-1815)* (Leuven 2003) 12.
- 101 Driessen, *Leiden*, 24.
- 102 Kees Walle, 'Revolutie in Leiden. De twee omwentelingen van 1795', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 140.
- 103 Vincent Sleebé, 'Kerk en samenleving' in: De Vries en Van Maanen, *Leiden* III, 140 (percentage van 1809).
- 104 Afdrukt in J. le Francq van Berkhey, *De Leydsche Stedemaegd en haeren getrouwen burger*, 38 (Leiden 1786) 301-312, en door hem voor zover mogelijk van beroepen en religie voorzien. Hij noteerde 191 katholieken en dissenters op de eerste vijf lijsten. Daarop kwamen 610 namen voor, waarvan 24 dubbel.
- 105 Theo Clemens, 'Het vuur van de revolutie en de Rooms-katholieke Kerk in de Noordelijke Nederlanden', *De Achttiende Eeuw* 28 (1996) 76 (themanr. *Het vuur van de Revolutie*).
- 106 Smit, *Ondernemers en geleerden*.
- 107 Van Maanen, 'Leidse Patriotten', 251.
- 108 Cor Smit, 'Leiden op stoom, veranderingen in de economische structuur' in: De Vries en Van Maanen, *Leiden* III, 53-54; Smit, *Ondernemers en geleerden*, 59-60.
- 109 Sikken, *Bataafsche vrijheid*, 17. Dit in tegenstelling tot Blok, *Hollandsche stad* IV, 47, gebaseerd op Driessen, *Leiden*.
- 110 *De Leydsche Stedemaegd*. Zie ook Van Maanen, 'Leidse Patriotten', 253-255.
- 111 A. Kamp, 'Uitgeweken en teruggekeerde Bataven', *Genealogische Bijdragen Leiden en omgeving* 2 (1987) AL120-136.
- 112 Blok, *Hollandsche stad* III, 346.
- 113 H.A. Höweler, 'Een moordplan tegen Willem V? De aanklacht tegen Catharina

- van der Meulen-Taan in 1784', *Leids Jaarboekje* 56 (1964) 104, 106.
- 114 W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987) 113-116, 372. Zie ook Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, 'De verlichte burger' in: Joost Kloek en Karin Tilmans (eds.), *Burger* (Amsterdam 2002) 155-171. Citaat uit Mijnhardt en Kloek, *1800*, 78.
- 115 Peter van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw: het voorbeeld van de Republiek' in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 231-236; Buisman, 'Kerk en samenleving', 145-147.
- 116 J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992) 229-245, 248-250; André Hanou, 'De ramp van Leiden: eigen schuld?', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 24 (2006) 46-52; Peter van Zonneveld en Ingrid Moerman, "'Genadig God! Wat ijslijk kraken!" De Leidse buskruitramp en de letteren' in: Ponsen en Van der Vliet, *Fataal evenement*, 153-156, 159.
- 117 Walle, 'Revolutie in Leiden', 138, 140-142.
- 118 Blok, *Hollandsche stad* III, 346; R.P.L. Arpots, *Vrank en Vrij. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812). Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren* (Nijmegen 1990). Zie ook Van Vliet, *Elie Luzac*, passim.
- 119 Blok, *Hollandsche stad* III, 350, 354-356, 370-371, 374-376, 380-381; Höweler, 'Een moordplan', 105-106; Fasel, 'De ommekeer', 137-143; Van Vliet, 'Leidse Ietsen'. Zie ook Van Vliet, *Elie Luzac*, hoofdstuk VI, i.h.b. 370-377.
- 120 Van Maanen, 'Leidse Patriotten', 249, 256-257.
- 121 SA II, inv.nr. 590, brief van 8 februari 1795.
- 122 Vrij, 'Collegegeschil', 121; Fasel, 'Een studentengenootschap'; Otterspeer, *Groepsportret met dame* III, 107-109, 112, 159; Sluijter, 'Tot circaet', 141; Blok, *Hollandsche stad* IV, 157 en 159.
- 123 Vrij, 'Collegegeschil'.
- 124 Blok, *Hollandsche stad* III, 361.
- 125 Zie ook Popkin, *News and politics*, 235-237.
- 126 Van Vliet, *Elie Luzac*, 372, 460-468.
- 127 Driessen, *Leiden*, bijv. 7, 9, 10, 28 (1799), 35 (1803), 37 (1806), 55 (1808); SA II, inv.nrs. 2841-2851.
- 128 Blok, *Hollandsche stad* IV, 31-32; SA II, inv.nrs. 548, 549, 2087, 2597.
- 129 Driessen, *Leiden*, 12, 53-54.
- 130 Walle, 'Revolutie in Leiden', 145.
- 131 Sikken, *Bataafsche vrijheid*, 16, 25. Eén lid, Van der Vijver, is geroyeerd, omdat hij geen eed wilde afleggen.
- 132 SA II, inv.nr. 550, ingekomen brieven 24 november t/m 29 december 1795.
- 133 Van den Santheuvel en La Pierre.
- 134 Sikken, *Bataafsche vrijheid*, 14, 16.
- 135 Ibidem, 16, 17, 20.
- 136 Blok, *Hollandsche stad* IV, 74.
- 137 Arpots, *Vrank en Vrij*, 159.
- 138 Driessen, *Leiden*, 33.
- 139 SA II, inv.nr. 1288. Schatting op basis van minimaal 50 namen per fol. Driessen, *Leiden*, 34-35, noteert dat men op straffe van een boete verplicht was zich als stemgerechtigde te laten registreren.
- 140 De 'stemlijsten' onder de bijlagen van SA II, inv.nr. 640, notulen van wethouders. Aantal stemgerechtigden genoemd bij Blok, *Hollandsche stad* IV, 76.
- 141 Blok, *Hollandsche stad* IV, 79; Arpots,

- Vrank en Vrij*, 159.
- 142 Ibidem, 160.
- 143 Frans Grijzenhout, 'Een ramp als erfgoed' in: Ponsen en Van der Vlist, *Fataal evenement*, 16-18; Van Zonneveld en Moerman, "Genadig God!" in: Ponsen en Van der Vlist, *Fataal evenement*, 160-161; Hugo Landheer, 'Nederlands eerste nationale collecte. De financiële hulpverlening aan de slachtoffers van de buskruitramp' in: Ponsen en Van der Vlist, *Fataal evenement*, 241-244; Jacqueline Heijenbrok, "Een nieuwe lap op een gescheurd kleeed". De herbouwplannen onder Lodewijk Napoleon' in: Ponsen en Van der Vlist, *Fataal evenement*, 279-280, 298; L. Knappert, *De Ramp van Leiden – 12 januari 1807 – na honderd jaar herdenkt* (Schoonhoven 1906) 50-52, 86-88.
- 144 Notitie Van Rees: SA II, inv.nr. 1513; brief Heldewier in RAL, Archief van de Ramp, inv.nr. 5. Zie ook Van Maanen, 'Van Rees', 91-94 en Knappert, *De Ramp*, 87.
- 145 Heijenbrok, "Een nieuwe lap op een gescheurd kleeed" in: Ponsen en Van der Vlist, *Fataal evenement*, 279, 292-293, 298; Jan Dröge, 'De Ruïnebouwers. Bouwplannen voor het rampgebied' in: Ponsen en Van der Vlist, *Fataal evenement*, 303; Knappert, *De Ramp*, 120.
- 146 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 681.
- 147 G. Japikse, 'Drie schoft "Oranje Boven"', *Leidsch Jaarboekje* 5 (1908) 46-60.
- 148 J.C. Overvoorde, 'Leiden in 1813', *Leidsch Jaarboekje* 10 (1913) 191-226.
- 149 Van Maanen, *Inventaris 1574-1816*, xxvii, xxviii.

Het warenhuis van Vroom & Dreesmann aan de Aalmarkt. Coll. RAL.

Burgerlijk optimisme en sociale tegenstellingen

Leiden rond 1900

Cor Smit

Rond 1900 was Leiden een dynamische stad, vol ontwikkelingen. De pijlers waarop de stad in vroeger tijd had gesteund, stonden weer recht overeind. De nijverheid had zich hersteld, de universiteit maakte een nieuwe gouden tijd door, de regionale centrumfunctie leek sterker dan ooit. Binnen die pijlers was wel het nodige veranderd. Rokende fabrieksschoorstenen domineerden de Leidse skyline en die waren niet enkel van textiel fabrieken, maar van allerhande verschillende bedrijven. Bestuurlijk was Leiden niet meer het centrum van de regio, maar economisch wel, en via stoomboot, trein en tram was de stad hechter verbonden met haar achterland dan ooit te voren. De universiteit was meer verknoot met het maatschappelijk leven van de stad dan ze in de 17de en 18de eeuw was geweest, maar tegelijkertijd bereikte zij wereldfaam met fundamenteel wetenschappelijk onderzoek, vooral op het gebied van de exacte wetenschappen. De wetenschappelijke doorbraken aan de universiteit vormden één continuüm met de reeks van uitvindingen die de samenleving leek te overspoelen. Technologische vernieuwingen vonden hun weg naar de nijverheid: niet alleen nieuwe werktuigen, maar bijvoorbeeld ook de introductie van de elektromotor. De trams hadden hun paardentractie nog niet zo lang tevoren ingewisseld voor stoom, maar nu al dacht men aan elektrische trams. De eerste automobielen waren in de stad gesignaleerd. Vermaak en ontspanning kregen een nieuwe dimensie met de voorzichtige introductie van een nieuw medium, de film. Modernisering dankzij de zegeningen van wetenschap en techniek beroerde en veranderde de stedelijke samenleving op alle fronten. Er waren natuurlijk criticasters, maar over het algemeen ervoer de burgerij dit alles als de triomftocht van de vooruitgang. De welgestelde burgerij

Cor Smit (1954) is vrijgevestigd historicus. Hij publiceert regelmatig over de Leidse geschiedenis.

was optimistisch. Haar cultuur beleefde een hoogtij. Bovendien leek de eerste stadsuitbreiding sinds 1659 Leiden nieuwe perspectieven te bieden.

Tegelijkertijd bestonden er scherpe sociale tegenstellingen in de stad. In de arbeiderswijken viel weinig te genieten van de zegeningen van de vooruitgang. Vakorganisaties en socialisten kregen rond de eeuwwisseling vaste grond onder de voeten. De middenklasse rammelde in 1900 nadrukkelijk aan deur, toen de slagers de confrontatie aangingen met de liberale raadsmeerderheid, die nota bene voor meer overheidsbemoeienis was. Ook binnen de burgerij streefde een groep naar verandering: vrouwen eisten rechten op, met name het kiesrecht.

Burgerij in beweging

Leiden was in tegenstelling tot enige decennia eerder een levendige stad. Nieuwe, chique winkels nodigden uit tot winkelen. Het uitgaans- en culturele leven bloeide. Met de nieuwbouw van de Stadsgehoorzaal (1890/92) had de Leidse Schouwburg gezelschap gekregen van een volwaardige concertzaal, waar bovendien ruimte was voor allerlei andere activiteiten, van dansavonden en allerhande uitvoeringen door de talrijke verenigingen en genootschappen die de stad telde,

In de Stadsgehoorzaal (1892) bezocht men concerten, tentoonstellingen, dansavonden, verkiezingsbijeenkomsten, variété. Ook de eerste filmvoorstelling was hier, in 1897. Coll. RAL

tot lezingen en vergaderingen. Muziek weerklonk ook in Muis Sacrum in het Plantsoen. Gelegenheden als Zomerzorg aan de Stationsweg werden druk bezocht. Het was bijzonder geworden wanneer er een avond niets te doen was, merkte tijdgenoot en historicus P.J. Blok op.¹ En niet alleen 's avonds. Sportbeoefening was een nieuwe rage onder de burgerij. Het sociale leven beperkte zich niet meer tot een avond onder elkaar met de heren van de sociëteit – al werd daar nog steeds het nodige besproken – maar omvatte een heel scala van activiteiten. Meer dan tevoren namen ook de dames uit de burgerij daaraan deel.

De lagere standen – de middenklasse en de arbeidersklasse – volgden het voorbeeld van de betere burgerij, zij het op enige afstand en in eigen kring. Veel arbeiders gingen zich weliswaar nog steeds het liefst te buiten op de julkermis of in de kroeg, maar op allerlei manieren probeerde de burgerij hen te vormen in de burgerlijke deugden en hun beschaafde vormen van vrijetijdsbesteding bij te brengen.

Als belangrijk bindmiddel tussen de verschillende klassen zag men de Vaderlandsliefde. Dat kwam onder meer tot uiting in de 3 Oktoberviering, zoals die sinds 1886 door de 3 October-Vereeniging werd georganiseerd. In de 3 Oktoberviering kwamen een verantwoorde manier van feestvieren en opvoeding tot Vaderlandsliefde bij elkaar. Dezelfde Vaderlandsliefde kwam tot uiting in de steun aan de Zuid-Afrikaanse 'stamverwanten' in de Boerenoorlog. Van hoog tot laag bracht men geld bijeen om de Boeren te steunen.² Op 19 december 1900 kon men aan deze nationalistische emotie persoonlijk uiting geven. Een speciale trein vervoerde president Paul Krüger van Den Haag naar Amsterdam en maakte een korte stop in Leiden. Duizenden stroomden naar het station om deze held van Neerlands stam te eren.³

Vaderlandsliefde oversteeg niet alleen de sociale verschillen, het verbond ook diegenen die door levensbeschouwelijke opvattingen gescheiden waren. De Leidse katholieken werden van meet af aan betrokken bij de 3 Oktoberviering.⁴ Alle gezindten steunden de strijd van de Boeren tegen het Engelse imperium, dat zich gedroeg als de Spanjaarden onder Alva, zoals de befaamde Leidse natuurwetenschapper Lorentz opmerkte.⁵

Naast de liefde voor het vaderland vormden zich langs levensbeschouwelijke lijn specifieke verbindingen tussen de verschillende klassen. Binnen de meer orthodox-protestantse en vooral de katholieke bevolkingsgroep ontstonden nieuwe verbanden, waarin burgerij, middenklasse en arbeiders een eigen betekenis, belang en plaats kregen. De kracht van deze ontwikkeling toonde zich in 1901.

In dat jaar werd mr. P.J.M. Aalberse wethouder, de eerste katholieke gemeentebestuurder sinds de Franse tijd, waarmee en passant de liberale hegemonie die decennia had geduurd, definitief werd doorbroken. Dat deze banketbakkerszoon wethouder werd, toont bovendien dat de middenklasse zich een plaats had weten te verwerven in de Leidse samenleving. Dat hij de nieuwe portefeuille Sociale Aangelegenheden kreeg, laat daarnaast zien dat men ernst maakte met – zeg maar – de integratie van de arbeidersklasse in de Leidse samenleving.

De entree van deze katholieke politicus is ook op een andere manier illustratief voor de veranderingen in de Leidse politiek. Het stadsbestuur had zijn burgerlijk-aristocratische karakter verloren. In oktober 1900 overleed het raadslid prof. D.E. Siegenbeek van Heukelom, de laatste representant van de Leidse families die in de 19de eeuw generatie op generatie de politiek hadden gedomineerd. Tekenend is dat van de 28 gemeentebestuurders anno 1900 slechts vijf in Leiden geboren waren en twee respectievelijk in Oegstgeest en Voorschoten.⁶ Al waren diverse ‘nieuwkomers’ familierelaties met de oude Leidse elite aangegaan, het toont de dynamiek van deze tijd. Dezelfde dynamiek zien we in het bedrijfsleven, waar nieuwe fabrikanten – denk bijvoorbeeld aan Arie de Koster sr. van de Meelfabriek, een typische *self made man* – en nieuwe middenstanders zich lieten gelden.

Bovendien eisten nu ook vrouwen hun plaats in de samenleving op. Vrouwen als Emilie Knappert speelden nadrukkelijk een eigen rol in het debat over maatschappelijke ontwikkelingen. Meisjes bezochten de HBS en zelfs de universiteit. In 1893 was in Leiden de strijd voor vrouwenkiesrecht met een spreekbeurt begonnen.⁷ In 1900 werd een afdeling opgericht van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, met in het bestuur onder anderen Lizzy van Dorp (de eerste vrouwelijke rechtenstudente) en Aletta Lorentz-Kaiser (de vrouw van H.A. Lorentz).⁸ Niet alle heren waren daar even enthousiast over, maar dat vrouwen – burgervrouwen wel te verstaan – een plaats in het openbare leven gingen innemen, bleek een onstuitbare ontwikkeling.

De overgang van de 19de naar de 20ste eeuw wordt gekenschetst als ‘de hoogtijd van de burgerlijke cultuur’. Ook in Leiden, maken Hans Blom en Boudien de Vries duidelijk, was dat het geval.⁹ Andere sociale groepen klopten nadrukkelijk aan de deur, maar de burgerij zette haar stempel op het politieke, sociale, economische en culturele leven in de stad. Het moge duidelijk zijn dat deze burgerij tegelijkertijd vol was van dynamiek. Deze dynamiek resulteerde met de schier eindeloze stroom wetenschappelijke ontdekkingen en technologische vernieu-

wingen en een economisch welvaren dat als een hernieuwde bloei werd ervaren, in een sterk burgerlijk optimisme. In Nederland – en dat geldt ook voor Leiden rond 1900 – is geen spoor te bekennen van een decadent *fin de siècle*-gevoel, een gevoel van naderend onheil of gebrek aan zingeving, zoals dat elders in Europa te bespeuren is.¹⁰ Pas met de Eerste Wereldoorlog en de revoluties die in zijn kielzog volgden, kreeg dit burgerlijk optimisme grote klappen en won cultuurpessimisme terrein.

De stadsuitbreiding van 1896

Het optimisme werd ongetwijfeld gevoed door de stadsuitbreiding van 1896. Men verwachtte daardoor een aantal problemen te kunnen oplossen.

De oude singelgordel was steeds meer gaan knellen. De bevolking was de laatste decennia van de 19de eeuw gestaag toegenomen. De stad telde in 1895 bijna 45.000 inwoners, de helft meer dan in het begin van de eeuw. Deze toename was vooral het gevolg van de natuurlijke aanwas van de bevolking, het geboorteoverschot. Er vestigden zich wel mensen in Leiden, maar jaarlijks vertrokken er meer.¹¹

Dat had ook te maken met het slechte leefklimaat in de stad. In de oude binnenstad eiste de industrie steeds meer ruimte op. Er stonden fabrieken op de oude stadswallen in het noorden en oosten. Rond de Langegracht, de Herengracht en het Levendaal breidden zij zich uit ten koste van arbeiderswoningen en herenhuizen. Bovendien veroorzaakten de fabrieken lawaai en stank. Daar hadden arm en rijk last van.

De woonomstandigheden in de arbeiderswijken waren abominabel. Veel woningen waren niet meer dan krotten, de hygiënische omstandigheden slecht. De burgerij vreesde voor de volksgezondheid en voor het morele en zedelijke peil van de bevolking van de krottenwijken. Via initiatieven als de NV Leidsche Bouwvereniging (1873) en de Vereniging ter bevordering van de bouw van Werkmanswoningen (1891) probeerde men daaraan iets te doen. Ruimtegebrek maakte dat praktisch onmogelijk.

Veel vertrekkers namen niet echt afscheid van de stad. Zij woonden aan de diverse uitvalswegen en in nieuwe, kleine wijkjes direct buiten de singels: arbeiders onder meer in de Stationsbuurt (Oegstgeest), welgestelden in Vreewijk (Zoeterwoude). Daarnaast lonkte Oegstgeest naar welgestelde Leidenaren met de aanleg van prachtige villaparken, die dankzij de tram goed bereikbaar waren.

Met de annexatie van 1896 kreeg Leiden de ruimte meer welgestelde burgers

te behouden, de arbeidershuisvesting te verbeteren en nieuwe mogelijkheden voor de industrie te creëren.

De industrie heeft daar weinig van geprofitteerd; de meeste bedrijven bleven gewoon in de oude binnenstad. In de nieuwe gebieden verschenen vooral woningen. In het zuidoosten begon men rond de eeuwwisseling met een nieuwe wijk voor de welgestelden, de Burgemeesters- en Professorenwijk. In het noorden en rond de Herenstraat verschenen huizen waarin vooral beter geschoolde arbeiders en beambten gingen wonen. Voor de allerarmsten, de krotbewoners, boden deze woningen geen soelaas. Alleen Werkmanswoningen probeerde voor hen buiten de singels een alternatief te scheppen. In 1900 bouwde de vereniging twintig huisjes bij de oude eendenkooi aan de Kooilaan, twee jaar later volgde eenzelfde aantal: het begin van een nieuwe arbeiderswijk, de Kooi.

De woningwet

Bij de ontwikkeling van de nieuwe stadsgebieden was de regie – voor zover je daarvan kunt spreken – in particuliere handen.¹² De stedelijke overheid stelde zich terughoudend op, net zo goed als zij – uit respect voor het particulier eigendom – terughoudend optrad tegen de krotten en sloppen in de binnenstad. Landelijke wetgeving veranderde dat: de Woningwet van 1901.

Deze wet stelde onder meer eisen aan de kwaliteit van (nieuwe) woningen, verplichtte gemeenten als Leiden voortaan stadsuitbreidingen te plannen en voorzag in financieringsmogelijkheden voor bouwprojecten van woningbouwverenigingen. Bij de totstandkoming van deze wet hadden de Leidse hoogleraren H.L. Drucker en H.B. Greven een belangrijke rol gespeeld. Zij, oprichters van Werkmanswoningen, hadden hun stempel gezet op het rapport van de landelijke Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uit 1896 dat ten grondslag lag aan de Woningwet. Drucker, die ook Kamerlid was, speelde een belangrijke rol bij de aanvaarding van de Woningwet door de Tweede Kamer. Het ging hen om verbetering van de hygiëne, om de arbeidsproductiviteit en 'het grote maatschappelijke vraagstuk'. Volgens hen behoorde *een goede woning tot de allereerste vereischten [...] om den werkmansstand te verheffen en [deze is] voor den arbeider de eerste voorwaarde [...] voor een gelukkig huiselijk leven.*¹³

De Woningwet schreef gemeenten wel voor uitbreidingsplannen te maken, maar Leiden was daar niet goed toe in staat. De onzekerheid die het eerste, globale uitbreidingsplan van 1907 creëerde, was zelfs een van de redenen waarom de particuliere woningbouw na 1907 stagneerde.¹⁴ Er waren behalve Werkmans-

Professor H.L. Drucker (1857-1917) stond mede aan de basis van de Woningwet. Hij was onder meer medeoprichter van Werkmanswoningen en het Leidsche Volkshuis, raadslid en Kamerlid. Coll. RAL.

woningen nog geen woningbouwverenigingen die het gat vulden. De Leidsche Bouwvereniging wilde ook geen echte woningbouwvereniging worden.

Het duurde tot 1912 voor er nieuwe woningbouwverenigingen werden opgericht. De eerste, De Eendracht, kwam uit de hoek van de socialistische arbeidersbeweging. De volgende, Ons Belang, kwam in 1913 voort uit huuracties van de bewoners van nieuwe woningen in het noordelijk stadsdeel. De Goede Woning, uit het zelfde jaar, was een initiatief vanuit de zich formerende katholieke zuil. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verschenen in Leiden nog drie van deze verenigingen, waaronder twee vanuit de christelijke vakbeweging (Eensgezindheid en Ons Doel). Veel konden zij nog niet betekenen. Pas in 1917 kregen zij de beschikking over de nodige financiële speelruimte. Verantwoordelijk daarvoor was de eerste minister voor sociale zaken, P.J.M. Aalberse, oud-bestuurslid van Werkmanswoningen en betrokken bij de oprichting van De Goede Woning.

Werkmanswoningen en De Goede Woning wilden bouwen vóór de arbeiders. Zij gaven uitdrukking aan de wens vanuit de burgerij arbeiders hun plaats binnen de (burgerlijke) samenleving te geven. De andere verenigingen waren zelforganisaties. Zij drukten het emancipatiestreven van de arbeidersklasse uit, en dan vooraf van de geschoolde en beter betaalde arbeiders en beambten.

Fabrieken

De economische ontwikkeling gaf de burgerij veel reden tot optimisme. In de ogen van tijdgenoten had Leiden zich anno 1900 compleet hersteld van de economische malaise die de stad lang gekenmerkt had. Dat gold zowel voor de industrie als de handel.

De textielindustrie mocht dan wel haar dominante positie in Nederland verloren hebben, de Leidse wol- en katoenfabrieken telden wel mee. De industrialisatie van de textiel had zich in Leiden betrekkelijk vroeg voltrokken. Na de internationale crisis van de jaren tachtig sloegen de fabrikanten weer volop aan het moderniseren. Naast de alweer traditionele stoommachines dreven nieuwe krachtbronnen (gas, elektriciteit) nieuwe machines aan in nieuwe of gemoderniseerde fabrieksgebouwen. Rond 1900 werd er volop vernieuwd en verbouwd in de Leidse textiel.¹⁵

Tallose kleinere bedrijven waren ondertussen verdwenen. Vooral Clos &

De fabrieken van Krantz en Clos & Leembruggen aan de Langegracht. Coll. RAL.

Leembruggen had zich de voorgaande jaren ontpopt als een grote slokop. Het verdwijnen van de kleine textielbedrijven was geen achteruitgang, maar een noodzakelijke sanering en een concentratie van productie. Het tiental resterende wolbedrijven – waarvan Clos & Leembruggen, Krantz, Zaalberg en de Gebr. Van Wijk & Co de belangrijkste waren – produceerden vele malen meer dan de zestig bedrijven die dertig, veertig jaar eerder nog hadden bestaan. De nadruk lag nu op productie voor de binnenlandse markt, met bijvoorbeeld dekens, uniformen, garens, breiwol en gebreide artikelen. De laatste werden zowel voortgebracht door breiafdelingen van fabrieken als door aparte breifabrieken, beide ontstaan in het laatste decennium van de 19de eeuw. Laken, grein en andere luxe stoffen waren verdwenen of namen een ondergeschikte plaats in. Naast de wol floreerde de Leidsche Katoenmaatschappij van de familie Driessen, met zo'n negenhonderd arbeiders het grootste bedrijf in de stad. Voor dit bedrijf was afzet in de Indische koloniën weer van groot belang.

De Leidse industrie had bovendien haar eenzijdige afhankelijkheid van de textiel verloren. In andere bedrijfstakken hadden industrialisatie en schaalvergroting zich net zo goed voorgedaan. De metaalindustrie, met als belangrijkste bedrijf de NV Koninklijke Nederlandse Grofsmederij, groeide in betekenis. De Grofsmederij was ook het enige Leidse bedrijf dat een fabriek bouwde buiten de binnenstad, zelfs op wat tot 1920 Leiderdorps grondgebied was: het Waardeiland.

Veel drukkerijen en uitgeverijen, met als koploper Sijthoff, waren het ambachtelijke karakter ver ontstegen. Zij steunden ook steeds minder op de productie van wetenschappelijke boeken, maar richtten zich meer op het brede publiek.¹⁶ Met de oprichting van de Rotogravuremaatschappij, die geïllustreerde publieksbladen als de *Panorama* uitgaf, werd in 1913 een volgende stap op dat pad gezet.

Leiden kende daarnaast veel andere moderne bedrijven. Er waren verschillende brood- en biscuitfabrieken. Naast het oude zeepbedrijf van Dros & Tieleman maakte zeep- en reukwarenproducent Sanders een stormachtige ontwikkeling door. Er waren verschillende sigaren- en limonadefabrieken en een hypermoderne meelfabriek (De Koster). En natuurlijk waren er de verschillende conservenfabrieken: Tieleman & Dros, Schoondergang, Hoogstraten, Nieuwenhuizen. Leiden was een veelzijdige industriestad geworden.

De arbeiders profiteerden nauwelijks van deze ontwikkeling. Hun koopkracht bleef sterk achter bij die van andere groepen in de Leidse samenleving.¹⁷ Gunstig

was wel dat de structurele werkloosheid langzaam daalde: in 1900 was minder dan een tiende van de bevolking afhankelijk van de (karige) bedeling, terwijl dat tijdens de crisis van de jaren tachtig nog ongeveer een kwart was geweest.¹⁸ Veel bedrijven gebruikten echter steeds meer goedkope arbeid, zoals kinderen en jonge vrouwen; niet alleen de textiel, maar ook de industriële drukkerijen en de zeep- en biscuitfabrieken. Zodra arbeiderskinderen twaalf jaar oud werden, verlieten zij de school. De meisjes gingen veelal de fabriek in, de jongens vaak richting bouw of ambacht. Wie verwacht dat dit fundamenteel veranderde met de Leerplichtwet van 1901, komt bedrogen uit. De stedelijke Commissie tot wering van Schoolverzuim zag een overtreding van de Leerplichtwet voorlopig nog door de vingers: men begreep wel dat veel arbeidershuishoudens de bijdrage van de twaalfjarigen niet konden missen.¹⁹ Vrouwen verdienden bij door groenten schoon te maken voor de conservenfabrieken, of als naaister, officieel zelfstandig, maar feitelijk afhankelijk van bedrijven en instellingen die de door hen gemaakte confectiekleding verhandelden.

Hoewel het welvaren van veel Leidse bedrijven gebaseerd was op goedkope, ongeschoolde arbeid, ontstond tegelijkertijd een nieuwe groep geschoolde arbeiders. De moderne bedrijven vroegen ook om administratief en technisch personeel. De omvang van deze groep varieerde van bedrijfstak tot bedrijfstak. Samen met het groeiende aantal beampten en employees in de dienstverlenende sector (handel, banken, overheid) vormden deze een nieuwe arbeiderselite.

Regionale marktplaats

Een drukte van belang was het ook op de verschillende markten in de stad. Dat geldt niet alleen voor de verschillende warenmarkten rond de Nieuwe Rijn, waar Leidenaren hun groente, fruit, vis en andere artikelen kochten van kleine handelaren uit de stad of de regio. Vooral de grotere, regionale markten maakten in deze periode een bloeitijd door.

In de eerste plaats was er de Leidse veemarkt, waar veehouders uit heel Rijnland hun runderen, varkens en schapen verhandelden. Het vee vertrok vanuit Leiden niet alleen richting Rijnlandse boeren, lokale slaggers en conservenfabrieken, maar ook naar het buitenland. Vooral na 1895 groeide het aantal verhandelde dieren op de veemarkt sterk. In 1900 kende men een recordomzet: meer dan 50.000 runderen en kalveren, ruim 118.000 schapen en lammeren, en 29.000 varkens en biggen wisselden dat jaar op de Leidse veemarkt van eigenaar. De jaaromzet was naar schatting tien miljoen gulden, veel meer dan die van de

De veemarkt op de Nieuwe Beestenmarkt. Coll. RAL.

grootste textielfabrieken.²⁰ De vestiging van een zelfstandig agentschap van de Nederlandsche Bank (1889/1897) in Leiden had veel te maken met al het geld dat er op de veemarkt omging.²¹

Het veemarktterrein moest weer uitgebreid worden. Nadat in 1876 de Korte Langegracht was gedempt voor het vee, verdwenen in 1907 ook de huizenblokken rond molen De Valk. Beestenmarkt, Nieuwe Beestenmarkt en Lammermarkt vormden zo één groot veemarktterrein.

De instelling van een aparte kaasmarkt in de Waag (1883) bleek een gouden greep. De omzet van de kaashandel was in 1900 vertwintigvoudigd.²² De handel in groente en fruit uit de regio was ook al volop in ontwikkeling. Uiteindelijk resulteerde dat in 1904 in het ontstaan van een groenteveiling op Boommarkt en Apothekersdijk, na die van Roelofarendsveen de belangrijkste van Rijnland.²³

Zo brachten boeren en kwekers uit heel Rijnland hun producten naar de verschillende Leidse markten, deels richting stedelijke consument, steeds meer voor verdere handel of bijvoorbeeld de conservenindustrie. En passant kwamen zij als consument naar Leiden. Handel maakt dorstig, dus de horeca voer er wel bij. Maar de regiobewoners waren ook voor tal van andere goederen en diensten aangewezen op de stad. Hier stonden banken; hier kon men kleding, werktuigen,

meubels, boeken en dergelijke kopen, die men in de eigen dorpen niet of nauwelijks kon aanschaffen, zeker niet in de modieuze of luxere varianten die je hier in de nieuwe winkels kon vinden.

Regiobewoners – zowel handelaren als consumenten – konden steeds makkelijker naar Leiden komen. Veerdiensten en beurtschippers hadden altijd al gezorgd voor een verbinding tussen de stad en haar Rijnlandse achterland. De zeil- en trekschuiten maakten plaats voor snelle en betrouwbare stoomboten. Nieuwe of verbeterde waterwegen vergrootten de bereikbaarheid. Spoorlijnen voegden zich daarbij: de lijn naar Haarlem telde stations in de Bollenstreek, terwijl de in 1878 aangelegde spoorlijn naar Woerden diverse tussengelegen plaatsen aandeed. Het net van treinverbindingen werd in 1912 nog eens uitgebreid met de Haarlemmermeerspoorlijn, dat een station aan de Herensingel kreeg. Naast de trein was er de tram. Stoomtrams verbonden Leiden met de kust en Den Haag. Ook hier schreed de modernisering snel voort: de eerste elektrische tram reed in 1911 van Leiden naar Katwijk. Kortom, de verkeersinfrastructuur die Leiden verbond met haar regio, was krachtiger dan ooit en werd steeds sterker. Leiden voer er wel bij.

Winkels en middenstand

De bloei van de Leidse nijverheid en de voorspoedige economische ontwikkeling in Nederland in het algemeen leidden voor velen tot een stijging van de koopkracht. De middenstand trok daar uiteraard profijt van. Het bezoek van talloze koopkrachtige bewoners uit Rijnland versterkte dat. De middenstand onderging in deze tijd echter de nodige veranderingen. De directe relatie tussen (ambachtelijke) productie en verkoop van waren werd minder. Voor kleding ging niet iedereen meer naar een kleermaker: er waren nu winkels waar je confectiekleding kon kopen volgens de laatste mode. Er verschenen steeds meer zelfstandige boekhandels, niet direct verbonden met een uitgever, drukker of binder. Kruideniers en andere winkeliers begonnen de eerste industrieel geproduceerde merkartikelen te verkopen: conserven, biscuits, zeep en dergelijke.

Er waren nog steeds venters en straatverkoopsters, en de warenmarkten waren nog steeds van groot belang, maar er verschenen steeds meer winkeltjes voor artikelen die men voorheen uitsluitend bij de ambulante handel kocht, zoals garen en band, groente en fruit. Winkels waren de laatste decennia van de 19de eeuw een belangrijke alternatief voor de ambachtelijke neringdoende en de markt geworden.²⁴ Winkelen werd bovendien meer dan het voorzien in de dagelijkse

Het pand van Peek & Cloppenburg in de Breestraat. Coll. RAL.

levensbehoeften. Vooral voor de betere standen was het een vorm van vrijetijdsbesteding geworden.²⁵

De bloei van het nieuwe winkelwezen vertaalde zich in het uiterlijk van de panden. De winkelpuien werden volgens de modernste ideeën aangekleed. Werden ze in de jaren negentig van de 19de eeuw nog vooral in neorenaissancestijl opgetrokken, vanaf 1900 verschenen de zwierige lijnen en bijzondere staalen glasconstructies van de *Art Nouveau* of *Jugendstil*, ontworpen door architecten als Jesse en Fontein. Die trof men vooral in en rond de Breestraat, voorheen een deftige woonstraat, nu het chicste winkelgebied van de stad. De Haarlemmerstraat ontwikkelde zich eveneens tot (iets minder chique) winkelstraat. De arbeidersbevolking ging vooral naar de Janvossensteeg, de Groenesteeg of naar een van de vele kleine buurtwinkeltjes.

De middenstand, inclusief de ambachtelijke middenklasse, vormde een belangrijk deel van de Leidse bevolking. Wat waarden en normen betreft, oriënteerde deze kleine burgerij zich volledig op de hogere burgerij. Tegelijkertijd voelde men zich de hardwerkende kern van de Nederlandse samenleving en zag men zich als een factor van stabiliteit tussen kapitaal en arbeid. Een gezonde midden-

stand kon er voor zorgen dat er voldoende mogelijkheden waren voor sociale stijging.²⁶ De middenklasse was door de verruiming van het kiesrecht ook politiek belangrijker geworden. Zij was een maatschappelijke factor om rekening mee te houden. Anno 1900 was dat besef wel doorgedrongen. Een drietal raadsleden hoorde tot deze groep, twee antirevolutionairen en een katholiek, maar (nog) geen liberaal.

De zaken gingen goed, maar tegelijkertijd voelde men de nodige bedreigingen. De opkomst van het nieuwe winkelwezen bracht tegelijkertijd de eerste winkelketens en filiaalbedrijven in de stad, zoals Peek & Cloppenburg (1895), De Zon (V&D, 1903) en Albert Heijn (1907). Onvrede over de prijs en kwaliteit van de waren in de arbeiderswinkels leidde tot verbruikscorporaties, zoals de progressief liberale 'Eigen Hulp' (1888) en de socialistische De Vooruit (1901), een andere bedreiging voor de middenstand.²⁷ Tegelijkertijd begon de overheid regelend op te treden, en ook hierdoor voelde menige middenstander zich bedreigd, al besefte men tegelijkertijd dat niet alles aan de markt kon worden overgelaten.²⁸

De universiteit

Terwijl dienstverlening, groot- en kleinhandel dreven op Leidens centrumfunctie, en de Leidse nijverheid weer een speler was op de nationale markt, reikte de Leidse universiteit naar internationale roem. Het waren vooral de exacte wetenschappers – de natuurkundigen, chemici en medisch onderzoekers – die zich lieten gelden.

De grote verbouwing in 1885 van het laboratoriumgebouw aan het Steenschuur was de opmaat van een grootscheepse uitbreiding van onderzoeks- en onderwijsfaciliteiten.²⁹ Rond de eeuwwisseling werd een reeks van beeldbepalende complexen opgeleverd in Vreewijk, bij het Van der Werfpark en bij de Academie, alle ontworpen door de architect Van Lokhorst in een neogotische stijl. Het waren echter vooral de activiteiten van H. Kamerlingh Onnes en H.A. Lorentz in het verbouwde laboratorium aan het Steenschuur die tot de verbeelding spraken. Daar was men bezig met elektriciteitstheorieën en met fundamenteel onderzoek naar gedrag van materie bij lage temperaturen. In 1902 kreeg Lorentz de Nobelprijs voor de natuurkunde voor zijn onderzoek naar magnetisme en straling. In 1908 zou het Kamerlingh Onnes lukken helium vloeibaar te maken, waarbij het absolute nulpunt tot minder dan een graad Celsius werd benaderd. Zijn laboratorium bleef tot 1923 het koudste plekje op aarde. Hij kreeg in 1913 de Nobelprijs. Willem Einthoven deed ondertussen in de Zonne-

veldstraat onderzoek op medisch gebied en legde in 1902 de basis voor de praktisch toepasbare elektrocardiografie.

Ook op andere terreinen bracht de Leidse universiteit in deze tijd nieuwe grootheden voort, al bleef hun bekendheid beperkt tot Nederland. We noemen hier alleen S.R. Steinmetz, de eerste Nederlandse socioloog, en de historicus P.J. Blok. In 1906 vestigde Chr. Snouck Hurgronje zich in Leiden, de eerste grote westerse islamkenner.

Leidse wetenschappers lieten zich niet enkel op puur wetenschappelijk gebied gelden. De Leidse universiteit – of beter: een aantal hoogleraren – speelde een actieve rol in de samenleving, zowel lokaal als landelijk. In de 19de eeuw waren hoogleraren zich met de plaatselijke politiek gaan bemoeien. In december 1900 telde de Leidse gemeenteraad nog steeds zes leden die aan de universiteit werkten, onder wie vier hoogleraren: De Goeje, Fockema Andreae, Zaaier en Drucker. De zevende was de al genoemde D.E. Siegenbeek van Heukelom, die in oktober overleden was. Privaatdocent Dekhuijzen was zelfs wethouder. Zij waren allen van liberalen huize, sommigen – zoals De Goeje – conservatief, anderen – zoals Drucker en Dekhuijzen – hervormingsgezind.

Ook op andere maatschappelijke terreinen waren leden van de universitaire gemeenschap actief. De juridische hoogleraren Greven en Drucker zagen we al als oprichters van Werkmanswoningen. Greven is van betekenis voor de ontwikkeling van het sociale verzekeringsstelsel. Drucker, Greven en andere hoogleraren speelden een belangrijke rol bij de oprichting van het Leids Volkshuis, waar men trachtte de arbeidersklasse te verheffen. Verscheidene hoogleraren op uiteenlopende vakgebieden gaven daar lezingen. Lorentz – een vrijzinnig democraat en actief op het gebied van volksopvoeding – en Kamerling Onnes zetten het elektriciteitsonderwijs op bij Mathesis, de Leidse avondschool voor vakonderwijs. Dat de vrouw van Lorentz actie voerde voor vrouwenkiesrecht hebben wij al gezien. Academics en studenten als Anton Pannekoek, Jan Knuttel en Chr. Ketner speelden een belangrijke rol bij de oprichting van een Leidse afdeling van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij in 1899.³⁰

Dat alles wil natuurlijk niet zeggen dat de hele universiteit maatschappelijk geëngageerd was. Maar de wisselwerking met de maatschappij was er onmiskenbaar. De Leidse hoogleraren maakten deel uit van de gegoede Leidse burgerij en namen volop deel aan het maatschappelijk leven in al zijn facetten. Een mooi voorbeeld daarvan is ook P.J. Blok, die in 1902 aan de wieg stond van de Vereniging Oud Leiden.

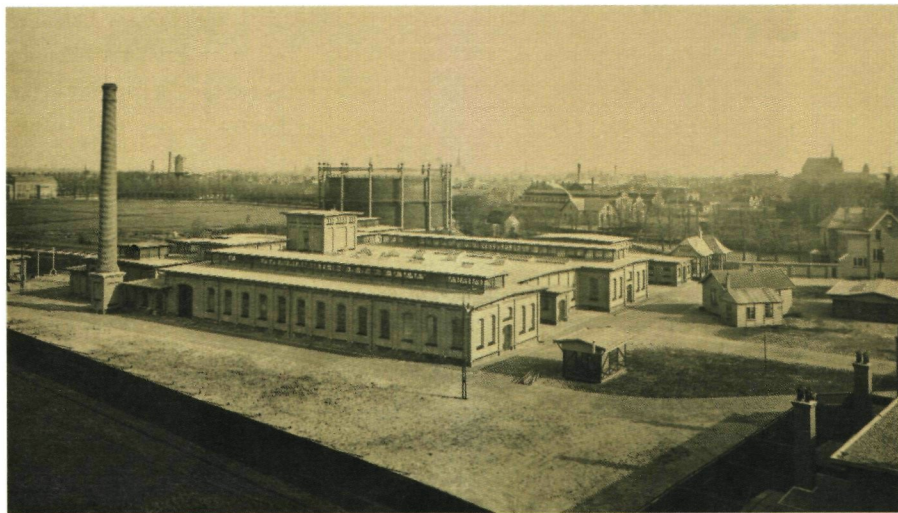
Ook binnen de studentenwereld lieten zich de maatschappelijke ontwikkelingen gelden. De meeste studenten bemoeiden zich echter niet met dergelijke zaken, hoogstens waren zij in voor een aardig debat. Een groot probleem vond men eerder dat niet iedereen meer vanzelfsprekend lid van het studentencorps werd. Er waren zelfs studenten die zich überhaupt niet als student wensten te organiseren. En er ontstonden alternatieve studentenverenigingen volgens lijnen die ook elders in de samenleving te zien waren: in 1893 werd een aparte katholieke studentenvereniging opgericht, Sanctus Augustinus, en in 1901 een orthodox-christelijke, de Societas Studiosorum Reformatorum. Bovendien werd in 1900 een vereniging voor vrouwelijke studenten opgericht, de VVSL. In 1878 was Maria Slothouwer de eerste vrouwelijke student in Leiden geweest en sindsdien waren er steeds meer binnengedruppeld. Studeerden zij doorgaans letteren, Lizzie van Dorp, de eerste voorzitter van de VVSL en bestuurslid van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, stapte in 1897 als eerste vrouw in Nederland over naar rechten.³¹

Afscheid van het klassieke liberalisme

Was het optimisme onder de burgerij in deze in veel opzichten dynamische en bloeiende stad groot, toch waren er de nodige zorgen. De belangrijkste bron daarvan lag in de grote maatschappelijke tegenstellingen, de enorme verschillen tussen rijk en arm in de stad. De economie bloeide, de koopkracht steeg, maar de omvangrijke Leidse arbeidersbevolking profiteerde daar slechts ten dele van. De dreiging vanuit de Leidse volkswijken – gevaren van volksgezondheid, criminaliteit, zedelijk verval en wie weet zelfs opstandigheid – werd zeer zeker onderkend. Rond 1900 waren volksopvoeding en meer overheidsmaatregelen de belangrijkste manieren om deze dreiging terug te dringen. Het laatste zien we ook terug in landelijke wetgeving als de Arbeidswet (1889), de Woningwet (1901), de Leerplichtwet (1901) en de Kinderwetten (1905).

Ook in Leiden moest de politiek erkennen dat particuliere initiatief en bedrijfsleven onvoldoende in staat waren belangrijke zaken naar voldoening te regelen. In de jaren tachtig was de privatisering van het onderhoud van straten, bruggen, walkanten en groen al teruggedraaid. Nu werd dit weer voornamelijk door het groeiend aantal beampten en arbeiders van de afdeling Gemeentewerken uitgevoerd. Uitbesteding van dit soort werk bleek duurder en de kwaliteit liet veel te wensen over.³²

In 1900 kwam de veranderde kijk op de rol van de overheid tot uitdrukking

Het Openbaar Slachthuis Leiden kort na de opening in 1903. Coll. RAL.

in een kwestie die de stad in rep en roer bracht: het voorstel van wethouder Dekhuijzen om een Openbaar Slachthuis op te richten.³³ In 1892 had men zich in verband met de volksgezondheid genoodzaakt gezien weer een gemeentelijke keuring voor vee, vlees, vis en fruit in te stellen, iets dat tijdens het liberale hoogtij in de jaren zestig was afgeschaft. De oprichting van een slachthuis in stedelijk beheer, waar de slacht onder overheidstoezicht en gereguleerd uitgevoerd zou worden, was een logische volgende stap. Vanwege de volksgezondheid, de overlast en ter bestrijding van onnodig dierenleed moest het afgelopen zijn met de ongeveer honderd particuliere slachtplaatsen in de stad.

De slaggers waren woedend en voerden luidkeels actie. Zij werden gesteund door de christelijke Antirevolutionaire Partij (ARP) onder leiding van W. Pera. Het was socialistische bemoeizucht, stelden zij, ongetwijfeld tot verbijstering van de liberale raadsmeerderheid. De katholieke leider Aalberse was wel voor. Onder verwijzing naar de heilige Thomas van Aquino stelde hij *dat het particuliere belang aan het algemeen belang ondergeschikt is en daarvoor wijken moet*.³⁴ Zijn fractiegenoot, de middenstander J.P.J. Driessen, deelde echter de bezwaren van de antirevolutionairen. De raadsmeerderheid steunde ondanks alle commotie het voorstel. Hetzelfde jaar nog begon aan de Maresingel de bouw van het Openbaar

Slachthuis. Hiermee was de fundamentele wending in hoe de Leidse liberalen tegen de taak van de overheid aankeken een feit. In de nabije toekomst zou de gemeente Leiden dan ook meer taken in eigen hand nemen, bijvoorbeeld de gemeentereiniging in 1912/1914. Het tekent tegelijkertijd het afscheid van de klassieke 'nachtwakersstaat' door de liberalen.

Niet dat alle Leidse liberalen even hervormingsgezind waren geworden. Op de rechterflank opereerden conservatieven als De Goeje, links met name Drucker. In 1901 ontstond zelfs een nieuwe, progressieve liberale partij, de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB). Splitszwam was het algemeen kiesrecht: Drucker en de zijnen (onder wie Lorentz) waren voor, de conservatieve liberalen gruwden van het idee dat onbeschaafde arbeiders mee zouden mogen beslissen.³⁵ Drucker zat niet alleen voor de VDB in de Leidse raad, hij leidde ook de Tweede Kamerfractie. Zijn opstelling bracht hem opvallend dicht bij de politieke stroming die door de burgerij als de uitdrukking van de proletarische dreiging werd beschouwd, het socialisme. In 1903 liep in Nederland de sociale spanning op in verband met de spoorwegstakingen – ook in Leiden werden politie en garnizoen gemobiliseerd om de stakingsdreiging de kop in te drukken. De christelijke regeringsleider Kuyper diende zijn antistakingswetten in. Drucker was de enige die met de socialisten tegen deze voorstellen stemde. Voor de Leidse burgerij was dat een brug te ver: bij de verkiezingen dat jaar verloor Drucker zijn zetel in de Leidse gemeenteraad.³⁶

Het Volkshuis

Voor Drucker en veel anderen, ook de conservatieven, was volksopvoeding minstens zo belangrijk als hervorming. Volksopvoeding was eigenlijk gebaseerd op de Verlichtingsidealen die ten grondslag hadden gelegen aan anno 1900 nog steeds actieve organisaties als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: 'Onderwijs de armen, zodat zij zich kunnen ontworstelen aan het pauperisme en een eerzaam en nuttig leven kunnen leiden.' In de loop van de 19de eeuw was daarbij het bevorderen van burgerlijke waarden als spaarzaamheid, matigheid, vlijt, huiselijkheid, netheid en gehoorzaamheid steeds belangrijker geworden. Dit verschijnsel – dat zich ook uitte op terreinen als de volksgezondheid, de woningbouw en zelfs de omgang met dieren – wordt wel omschreven als een beschavings- of moraliseringsproces of zelfs -offensief.³⁷ Het bevorderen van Vaderlandsliefde hoorde daar ook bij.

Lag de nadruk lang op onderwijs, aan het eind van de 19de eeuw ging het

steeds meer om vorming. Opvallend is dat voor de jongens en mannen kennisoverdracht nog wel van aanzienlijk belang werd geacht, maar dat het bij meisjes en vrouwen steeds meer ging om huishoudelijke vaardigheden als naaien en koken. Het arbeidersgezin was al langer een punt van zorg voor de burgerij, maar het bevorderen van 'huiselijk leven' had rond 1900 een extra hoge prioriteit gekregen. In het ideale huiselijke leven verdiende de man de kost, gingen de kinderen naar school, en verzorgde de vrouw het huishouden. De man hoefde dan 's avonds niet de kroeg in, kon iedere ochtend uitgerust, goed gevoed en gekleed naar het werk, en de kinderen groeiden op tot brave burgerarbeiders.³⁸ Natuurlijk werden de mensen die zich hiermee bezighielden ook gedreven door hun betrokkenheid met de armen en door de wens een einde te maken aan alle wantoestanden. Het besef dat dit goed zou zijn voor de (door de burgerij gedomineerde) samenleving als geheel, dat het zelfs de arbeiders af zou kunnen houden van opstandigheid en revolutionaire dwaalwegen, was echter zeer zeker aanwezig.

De belangrijkste exponent van dit algemeen burgerlijke, liberale volksovoedings- of beschavingswerk was Emilie Knappert, sinds 1899 directrice van het Leidsche Volkshuis. Emilie Knappert was eerder godsdienstlerares in het wijkgebouw Geloof, Hoop en Liefde aan de Oranjegracht. Zij werkte samen de theoloog Oort en raakte via de socioloog Steinmetz bekend met het zogenaamde Toynbee-werk.³⁹ In het Toynbee-werk organiseerde men activiteiten via clubjes in plaats van in schoolse leersituaties: dames uit de betere kringen namen een groepje arbeidersmeiden onder hun hoede. Van het directe contact zou een beschavende werking uitgaan. Knappert was begaan met het lot van de arbeiders, maar culturele ontwikkeling en liefde voor de natuur vond zij belangrijker dan materiële vooruitgang. Verzoening van de klassentegenstellingen en culturele verheffing waren haar doelen. Dat was ook het streven van de hoogleraren Oort, Van der Vlugt, Greven en Drucker, die met haar werkten aan de realisatie van een gebouw voor het Toynbee-werk, het Leidsche Volkshuis. In 1899 werd het Volkshuis – grotendeels (maar wel anoniem) gefinancierd uit de dikke portefeuille van Drucker – geopend. Er was een leeszaal en een bibliotheek, en er werd van alles georganiseerd: lessen, cursussen, voordrachten, zang, handarbeid, concerten en tentoonstellingen. Genoemde clubjes speelden daarin een centrale rol.

Het Volkshuis moest een algemeen, neutraal karakter krijgen. Daarom werden bijvoorbeeld ook antirevolutionairen als Pera in het bestuur gehaald. De fabrikant Pera vertegenwoordigde hier de christelijke arbeidersbeweging: hij was

bestuurslid van Patrimonium. Een poging van de socialisten om een zaal te huren, stuitte echter op problemen. Het zou nog even duren voor zij in deze liberale tempel voor vormings- en ontwikkelingswerk een voet tussen de deur kregen.

Aalberse en de verzuiling

Het onderwijs- en beschavingswerk vanuit vrijzinnige en liberale hoek had zijn pendant in christelijke hoek. Er bestonden verscheidene zondagsscholen en christelijke clubhuizen, terwijl de christelijke fabrieksschool van juffrouw M.A. de Vrieze nog steeds veel leerlingen trok. De doelstellingen van het christelijke beschavingswerk waren eigenlijk de zelfde als de algemeen burgerlijke, alleen werd er vorming in de juiste, orthodox-protestantse leer aan toegevoegd. Het christelijke beschavingswerk functioneerde zo als bindmiddel binnen de sociaal verscheiden geloofsgemeenschap en werd een bouwsteen voor de christelijke zuil die langzaam maar zeker opgetrokken werd.

De ARP was de politieke exponent van deze ontwikkeling. Deze had van meet af de steun gekregen van een aantal fabrikanten en andere goeude burgers. Anno 1900 appelleerde zij nadrukkelijk aan de 'kleine luyden', de middenklasse, en met succes. Tegelijkertijd hield men goeude burgers, middenklasse en arbeiders bij elkaar op basis van het geloof: aan ieder de plaats die de Here heeft beschikt...

Doel en inhoud van activiteiten uit katholieke hoek waren weinig anders dan de orthodox-protestantse, alleen lag er een sterker accent op beheersing van de seksualiteit, wellicht mede doordat onderwijs en vorming grotendeels in handen waren van de geestelijkheid. 'Vakorganisaties' als de St. Josephsgezellen (1883) en de rooms-katholieke Volksbond (1894) hadden vooral een vormend karakter onder toezicht van een geestelijke.

Politiek hadden de katholieken zich lang nauwelijks kunnen profileren. De belangrijkste katholieke burgers hadden zich, tot ongenoegen van de clerus, thuis gevoeld bij de liberalen. Louis Driessen – in 1900 nog steeds raadslid, nadat hij in 1855 voor het eerst gekozen was – mag daarvan een exponent heten. Het was nog geen tien jaar geleden dat voor het eerste een 'echte' katholieke kandidaat werd gekozen. Rond 1900 voltrokken zich echter ontwikkelingen die de uitbouw van de katholieke zuil in hoge mate zouden bepalen. Aalberse speelde hierin een hoofdrol, niet alleen in Leiden, maar ook landelijk.⁴⁰

Er was binnen de katholieke gemeenschap al enige tijd sprake van een richtingstrijd, vooral ten aanzien van de vakbeweging. Moesten de katholieken

zich organiseren in interconfessionele organisaties of in aparte katholieke bonden? In het oosten van het land was een interconfessionele textielarbeidersbond erg succesvol, maar de kerkelijke leiding was daar allesbehalve content mee. Gemengde standsorganisaties als de RK Volksbond waren tot dan het enig alternatief.

De jonge Aalberse was adviseur van de RK Volksbond afdeling Leiden, publiceerde veel in katholieke periodieken, en maakte deel uit van een groep vooruitstrevende, interconfessioneel denkende katholieke intellectuelen. Vanaf 1900 stemde hij zijn hervormingsgezindheid echter steeds meer af op de opvattingen van de hoge geestelijkheid. Hij bepleitte sociale ongemengde, puur katholieke organisaties, zowel voor arbeiders, middenstanders, industriëlen als vrouwen. De geestelijk adviseurs van deze organisaties vormden het verbindingsmechanisme en hielden de deelnemers op het spoor van het ware geloof en de klassenvrede. De Leidse school van Aalberse kreeg de zegen van de kerkelijke autoriteiten. Hij verspreidde zijn ideeën via de Katholieke Sociale Actie (KSA), opgericht in 1903 naar aanleiding van de spoorwegstakingen. Het hoofdkantoor was gevestigd op Oude Singel 68 te Leiden, het woonhuis van Aalberse. Vanuit het zelfde pand opereerde de uitgeverij Futura, die tussen 1905 en 1907 duizenden brochures en pamfletten die deze opvattingen propageerden over Nederland verspreidde. Zo

Prof. mr. P.J.M. Aalberse (1871-1948), raadslid (1899-1901), wethouder (1901-1903), Kamerlid (1903-1916 en 1925-1937), minister van Arbeid (1918-1925), Raad van State (1937-1946). Hij was een sociaal hervormer en bepaalde in hoge mate de organisatie van de katholieke zuil. Coll. RAL.

werd vanuit Leiden vorm gegeven aan een nieuwe katholieke vakbeweging, de katholieke middenstandsorganisaties – Aalberse werd wel een ‘middenstands-maniak’ genoemd – en de katholieke vrouwenbeweging. Daarmee leverde Aalberse een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van een katholieke zuil, waarbinnen corporatisme (samenwerking tussen de klassen) en het gezag van de bisschoppen centraal stonden.

Het is niet zo dat de opkomst van beide zuilen de burgerij sterk verdeelde. De verschillen spitsten zich toe op het onderwijs: algemeen openbaar onderwijs of bijzonder onderwijs naar religieuze identiteit. De schoolstrijd was in volle gang. Daarom was een demonstratieve leerplichtbijeenkomst van de Onderwijzersbond voor het Volkshuis in 1899 een lastige zaak:⁴¹ de confessionelen waren tegen leerplicht, omdat zij vreesden dat dit zou leiden tot staatsonderwijs. Maar verder wisten liberale, christelijke en katholieke burgers elkaar over het algemeen wel te vinden. In Leiden werd de soep doorgaans niet zo heet gegeten als hij soms werd opgediend. Ook in de gemeenteraad werd over de meeste onderwerpen zakelijk gesproken. Dat de antirevolutionairen van het slachthuis in 1900 een ‘politieke’ kwestie maakten, was dan ook een grote verrassing.

Middenstanders organiseren zich

Meer dan onder de burgerij, lieten de zuilen – en vooral de katholieke – zich gelden onder middenklasse en arbeiders.

Middenstanders begonnen zich te organiseren.⁴² Er ontstonden diverse beroepsverenigingen. In 1901, een jaar na de slachthuis kwestie, kwam het tot één belangenvereniging voor midden- en kleinbedrijf, Leidens Belang. De (kleine) fabrikant W. Pera – we zagen hem al als ARP-raadslid en Patrimoniumvoorzitter – werd hiervan de voorzitter. Leidens Belang was geen organisatie op levensbeschouwelijke grondslag: iedere middenstander en (kleine) ondernemer kon er lid van worden.

In 1906 verzochten de Bond voor Winkel- en Kantoorphoneel en de Kamer van Arbeid om een gemeentelijke regeling van de sluitingstijden van winkels. De middenstand was daar verdeeld over, maar de reactie was desondanks niet minder heftig.⁴³ Net als in 1892 naar aanleiding van de regeling voor vergunningen in de horeca was gebeurd, kwam het in 1908 tot een aparte kieslijst tegen een mogelijke regeling. Deze lijst wist een zetel in de wacht te slepen. Leidens Belang sprak zich in 1908 echter uit vóór zo'n regeling. In 1909 werd de vereniging opgedoekt.

Was het dit omstreden standpunt, het gebrek aan onderscheid tussen winkeliers en fabrikanten, of waren het toch de levensbeschouwelijke verschillen die Leidens Belang de das om deden? Het gat werd in ieder geval snel gevuld van katholieke zijde. In het bisdom Haarlem bestond al sinds 1902 De Hanze als organisatie voor katholieke middenstanders. Na de opheffing van Leidens Belang werd een bijzondere ledenvergadering van De Hanze in Zomerzorg georganiseerd, waarbij de diocesane voorzitter de aanwezigen erop wees dat aan zijn organisatie ook een kredietbank was verbonden. In juli 1910 was De Hanze afdeling Leiden een feit. Op de oprichtingsvergadering werden de verzamelde middenstanders onder meer toegesproken door de man die zich al eerder had laten kennen als een pleitbezorger van de middenstand, de onvermijdelijke P.J.M. Aalberse. Veel Leidse middenstanders, in ieder geval veel winkeliers, waren rooms en De Hanze en haar opvolgers domineerden decennialang de Leidse middenstand.

De Leidse Katoenmaatschappij aan de Herengracht. In dit bedrijf vonden onder meer in 1895, 1902 en 1907 stakingen plaats.

Voor de burgerij waren de acties en organisaties van middenstanders nimmer bedreigend. Hoogstens voelde men onbegrip voor het verzet tegen de oprichting van een slachthuis. Maar grote burgerij en middenklasse deelden dezelfde waarden. Ook in de ogen van gezeten burgers was de middenklasse een steunpilaar van de burgerlijke samenleving. Meer zorgen maakte men zich over de arbeiders die zich begonnen te roeren. Daarbij werd ook een zekere verdeeldheid binnen de burgerij zichtbaar.

Tussen staken en overleg

De Leidse arbeiders schudden rond de eeuwwisseling voorzichtig hun passiviteit van zich af. Al waren het er nog niet veel, het aantal stakingen nam toe. Er verschenen vakverenigingen, zelfs socialistische. In 1900 werd de Leidse Bestuurdersbond (LBB) (opnieuw) opgericht. Deze bond was een samenwerkingsverband tussen socialistisch georiënteerde vak- en andere organisaties.

Tussen 1895 en 1905 vochten onder anderen sigarenmakers, arbeiders van de Grofsmederij en die van de Katoenmaatschappij meer dan eens felle conflicten uit met hun bazen.⁴⁴ In ons ijkjaar 1900 legden schoenmakers en de typografen van drukker Taconis het werk neer. Het actiefst waren in het eerste decennium van de 20ste eeuw de verschillende bouwvakkers: timmerlieden, stukadoors, opperlieden. De conflicten in de bouw culmineerden in 1906 in een fel en bijzonder langdurig conflict, waarbij de overige vakbonden de katholieke vakvereniging beschuldigden van onderkruiperij. Met 180 dagen was deze timmerliedenstaking de langste uit de Leidse geschiedenis.

Bij lang niet alle arbeidsconflicten waren vakbonden rechtstreeks betrokken. Met name de textielarbeiders, zoals die van de Katoenfabriek, waren veelal ongeorganiseerd. De bonden werden er alleen bijgehaald om te bemiddelen. Sigarenmakers, typografen, metaalbewerkers en bouwvakkers traden vaker in vakbondsverband op, maar voorlopig nog met weinig succes.

De Leidse vakorganisaties stonden nog in de kinderschoenen. In eerste instantie was de Leidse afdeling van het liberale Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV) (opgericht in 1882) het meest succesvol geweest, maar zij was anno 1900 op de achtergrond geraakt. Vanaf 1894 verschenen (opnieuw) socialistische vakbonden ten tonele. Ook het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS) kreeg dat jaar een Leidse afdeling. Succesvoller dan de socialisten waren echter de christelijke en katholieke vakbeweging. Het christelijke Patrimonium (1876) en de RK Volksbond (1894) kunnen echter nauwelijks vakorganisaties genoemd

worden. Het waren sociaal gemengde organisaties: ook werkgevers konden lid worden. De confessionele bonden waren dan ook sterk op overleg en sociale vrede gericht. Toch konden ook zij niet altijd arbeidsconflicten vermijden. Daarvoor waren de werkgevers te vaak niet voor rede vatbaar. De drukkerspatroons en sigarenfabrikanten duldden sowieso nauwelijks enige vorm van arbeidersorganisatie, behalve gezelligheidsverenigingen en onderlinge steunkassen, waarvan de patroon meestal zelf beschermheer was.

De werkgevers stelden zich bij conflicten doorgaans hard op. Opvallend is dat bij de twee grootste conflicten in deze periode – de staking van de katoenwevers van 1895 en de timmerliedenstaking van 1906 – vooraanstaande burgers naar voren traden om te bemiddelen, maar nauwelijks een voet tussen de deur kregen bij de werkgevers. In 1895 lukte het burgemeester Was, Drucker en wolffabrikant Le Poole uiteindelijk nog te schikken. In 1906 wezen de patroons alle bemiddelingspogingen af, waaronder die van een commissie uit de burgerij met Aalberse, Pera en de architect W.C. Mulder. Hun waarschuwing dat de arbeiders zo in de *armen der revolutionairen worden gevoerd en de standenhaat nog meer wordt aangewakkerd*,⁴⁵ was aan dovemansoren gericht.

De bemiddelingspogingen laten zien dat veel burgers liever overleg zagen dan strijd. De wet op de Kamers van Arbeid van 1898 had daar ook mogelijkheden voor geschapen. Ook in Leiden functioneerde in 1900 een aantal van deze Kamers, bijvoorbeeld voor de bouw en de textiel. Zij verstrekten adviezen over het tegengaan van werkloosheid en hielden zich bezig met de ‘de behartiging van tal van moeilijkheden’. Uit het gemeentelijk jaarverslag blijkt tevredenheid over hun functioneren.⁴⁶ Dat gold niet voor de Kamer van Arbeid voor de drukkersbedrijven. De drukkerspatroons lieten hun plaatsen onbezet. Uit arren moede besloot men in 1900 dan ook maar deze Kamer op te heffen.⁴⁷ Het verlangen de arbeidsverhoudingen beter te reguleren, spreekt ook uit de oprichting van een arbeidsbeurs (een soort arbeidsbureau) in 1906, de derde in Nederland. Ook hierbij speelde Aalberse, ondertussen Kamerlid, een belangrijke rol.⁴⁸

De wankele socialistische dreiging

De socialisten vormden de grootste bedreiging voor het burgerlijk optimisme. De strijd tussen kapitaal en arbeid stond bij hen immers centraal en hun doel was uiteindelijk een maatschappelijke omwenteling. Socialisten hadden het lang moeilijk gehad. Dat kwam niet alleen door de weerstand vanuit de burgerij, ook de gewone Leidenaar had zich soms agressief tegen socialistische propaganda

opgesteld, zoals tijdens de Oranjefurries van 1887 en 1889. In 1899 kwam het echter tot de oprichting van een nieuwe socialistische partij in Leiden, de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Deze sloot zich in 1900 aan bij de LBB. In 1901 maakte een door de timmerliedenbond opgerichte verbruikerscoöperatie, De Vooruit, het rode gezelschap compleet.

Opvallend genoeg kwamen de meest spraakmakende leiders van de SDAP niet uit de vakbeweging, maar uit intellectuele kringen: chemiestudent Ketner, sterrenkundige Pannekoek (in 1900 tot voorzitter gekozen), taalkundige Knuttel en – vanaf 1903 – jurist Dirk van Eck. Er werden nog niet veel arbeiders lid, al meldden zich wel enkele vakbondactivisten, zoals P.J. Bomli. *Nog is Leiden niet verloren*, schreef Pannekoek in 1902, [...] *Groote dingen verwacht niemand van Leiden; maar we zullen nu wel zorgen dat ze voortaan niet meer als doode stad bij uitnemendheid zal gelden.*⁴⁹

Velen uit de gegoede burgerij en de middenklasse zagen dit met afgrijzen aan. Begrijpelijk, want de Leidse SDAP droeg radicale standpunten uit. Binnen de SDAP bestonden twee richtingen: de revolutionaire marxistische en de reformistische, die zich concentreerde op hervormingen. In het LBB-bestuur van 1900 waren beide stromingen aanwezig in de personen van de radicale Pannekoek en de reformistische Bomli. Binnen de Leidse SDAP vormden de marxisten de meerderheid. In 1909 kwam het landelijk tot een grote botsing. Leiden steunde als enige afdeling de marxistische lijn. Deze verloor, en de marxisten splitsten zich af. De helft van de Leidse SDAP ging mee, onder wie bijna alle bestuursleden. De meesten keerden overigens snel terug. 'Peetvader' Van Eck was een van hen.

Was de Leidse SDAP zo radicaal omdat het vooral een club van intellectuelen was?⁵⁰ Niet helemaal. Ook onder de vakbondsactivisten waren radicalen te vinden. Dit is te zien in de moeite die men had met het nieuwe, 'moderne' Nederlands Verbond Vakverenigingen (NVV). Het NVV was in 1906 opgericht als alternatief voor het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS). Het NAS opende de stakingskassen zodra arbeiders dat wilden, bij het NVV werd die beslissing door de landelijke leiding genomen. Niet alle socialistische vakverenigingen stapten over naar het NVV. Degene die dat wel deden, begrepen niet altijd dit uitgangspunt. De botsing kwam in 1910, toen de landelijke leiding van de metaalarbeidersbond een staking bij de Grofsmederij weigerde te steunen. De LBB was woedend. De crisis in de Leidse socialistische beweging was compleet. Daarna volgde een snel herstel, maar langs nieuwe lijnen: van één socialistische beweging was geen sprake meer.

Alle strijdbaarheid en revolutionaire gezindheid betekende niet dat de normen en waarden van de Leidse socialistische arbeiders veel verschilden van de burgerlijke. Ook zij verafschuwden het drankgebruik, het ongeregelde leven in de volksbuurten. Hun ideaal was dat de man zo veel verdiende dat de vrouw niet uit werken hoefde te gaan en thuis voor het huisgezin kon zorgen, en dat de kinderen naar school konden. Zij wilden een behoorlijke woning, waar dit 'huiselijke leven' mogelijk was – en dan graag een met net zo'n mooie zwarte natuurstenen schouw als in de nieuwe burgerwoningen te vinden was.⁵¹ De ruggengraat van de socialistische arbeidersbeweging – en dat gold evengoed voor de christelijke en katholieke – bestond uit geschoolde arbeiders en beambten, die zich spiegelde aan de hogere klassen. Cultureel stonden zij vaak ver af van de ongeschoolde arbeiders in de textiel fabrieken en van de fabrieksmeiden. Hun doel was de arbeidersklasse te verheffen (lees: op te voeden), net zoals dat het doel was van de liberale en confessionele volksopvoeders. De burgerlijke idealen vierden toch hoogtij, ook hier.

Noten

- 1 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad IV: Eene Hollandsche stad in den nieuweren tijd* ('s-Gravenhage 1918) 207. Mijn dank aan Hans Blom die mij wees op Blok als waarnemer van zijn eigen tijd. Zie J.C.H. Blom, 'Leiden rond 1900: hoogtij van burgerlijke cultuur' in: B. van der Boom en F.S. Gaastra (eds.), *Kerk, cultuur en koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900* (Amsterdam 2005) 8-23.
- 2 Blom, 'Leiden rond 1900', 17.
- 3 Ibidem, 18-19.
- 4 Dat was bijvoorbeeld in Alkmaar niet het geval. Zie B.M.A. de Vries, 'Feesten voor het vaderland? De viering van het Ontzet van Alkmaar en Leiden omstreeks 1900' in: Van der Boom en Gaastra, *Kerk, cultuur en koloniën*, 24-43.
- 5 Blom, 'Leiden rond 1900', 18.
- 6 Gebaseerd op gegevens uit J.A. van Doornbeersma en D.J. Faber (eds.), *Het Leidse pluche. 150 jaar gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001).
- 7 H. Amptmeijer en C. Smit, 'Onzalige partijenschappen: bestuur en politiek' in: Boudien de Vries en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad III: 1795-1896* (Leiden 2004) 110-135, noot 52.
- 8 A. van Steen, 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden. De knuppel in het hoenderhok', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007/8* (Leiden 2008) 177-220, 183.
- 9 Blom, 'Leiden rond 1900', 9; B.M.A. de Vries, 'Epiloog: Leiden in een dynamisch tijdvak' in: De Vries en Van Maanen, *Leiden*, 224-231, 230-231.
- 10 Blom, 'Leiden rond 1900', 8.
- 11 H.D. Tjalsma, 'De bevolking' in: De Vries en Van Maanen, *Leiden*, 41-51, 41-42.
- 12 Deze paragraaf is gebaseerd op C. Smit, *Srijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden* (Leiden 2006) 15-60.
- 13 Aangehaald in H. Meeter en H. Wijffes, 'De bouwgeschiedenis van twee Leidse arbeiderswijken: De Kooi en Noorderkwartier' (ongepubliceerde scriptie Universiteit Leiden 1980) 5.
- 14 Hierover en andere oorzaken van het achterblijven van de bouwproductie na 1907: Smit, *Srijd om kwaliteit*, 36-37.
- 15 C. Smit, 'Leiden op stoom, veranderingen in de economische structuur' in: De Vries en Van Maanen, *Leiden*, 52-82, 57.
- 16 Ibidem, 63.
- 17 Zie H. Dessens en W. Ruigrok, 'Industrialisatie en loonontwikkeling van mannen, vrouwen, geschoolden en ongeschoolden in de Leidse nijverheid. De loononderzoeken van De Jonge en Brugmans getoetst' (ongepubliceerde scriptie Universiteit Leiden 1980).
- 18 C. Smit, 'Fabriekskinderen. Kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 36 (1996) 61-96, 67-68.
- 19 C. Smit, 'Leidse kinderen tussen fabriek en school, 1840-1914', *Leidschrift* 20 (2005), nr. 2 (themanr. *Van kind tot burger. Onderwijs en volksoopvoeding in Nederland 1780-1920*) 73-91, 88-90.
- 20 *Gemeenteverslag Leiden 1900*. Zie ook Smit, 'Leiden op stoom', 67.
- 21 Zie M.M.G. Fase en J. Mooij, 'De Nederlandsche Bank in Leiden 1865-1969. Een antwoord op het wisselende economische tij', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 89-118.
- 22 Smit, 'Leiden op stoom', 66.
- 23 Althans in 1925; J.G. Endhoven e.a., *De tuin van Holland. Geschiedenis van tuinbouw en groenteveiling in Leiden* (Utrecht

- 1992) 87 (Bijlage II).
- 24 Ingrid Pot-Noordman, 'Winkelen in Leiden rond 1900' in: C. Smit (ed.), *Van middenstander tot ondernemer. Honderd jaar midden- en kleinbedrijf in Leiden* (Leiden 2005) 11-20, 13-15.
- 25 Pot-Noordman, 'Winkelen', 17.
- 26 Thimo de Nijs, 'De Leidse middenstand in de 20e eeuw' in: Smit, *Van middenstander tot ondernemer*, 21-51, 26.
- 27 De Nijs, 'De Leidse middenstand', 29-35.
- 28 Ibidem, 26.
- 29 Voor de ontwikkeling van onderwijs en onderzoek en de daarbij behorende faciliteiten, zie W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 147-189.
- 30 H. Kramers, J. Slangen en M. Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 32-33.
- 31 A. van Steen, 'De dagboeken (1893-1900) van Lizzy van Dorp. De eerste rechtenstudente in Nederland, die studeerde in Leiden', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007/8* (Leiden 2008) 221-271, 226.
- 32 C. Smit, *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leiden 2001) 113-117.
- 33 Gebaseerd op C. Smit, 'Openbaar Slachthuis Leiden. Een wereld apart. 1903-2000' in: P. Cabenda en E. Buis, *Slachthuis Woonhuis. De ontwikkeling van een industrieel gebied tot de woonwijk Nieuw Leyden* (Leiden 2006) 12-80, 19-32.
- 34 *Handelingen der Gemeenteraad* 1900, 75.
- 35 Amptmeijer en Smit, 'Onzalige partij-schappen', 133.
- 36 Kramer, Slangen en Vroegindewij, *Volkshuis*, 115.
- 37 Zie onder meer D. Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland 1850-1960' in: H. Peeters, L. Dresen-Coenders en T. Brandenburg (eds.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen 1988) 209-247; H. Righart, 'Moraliserings-offensief in Nederland in de periode 1850-1880' in: Peeters, Dresen-Coenders en Brandenburg, *Vijf eeuwen gezinsleven*, 194-209; A.J. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1984).
- 38 Zie C. Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin. Deel II: Werk, opvoeding en huishouden', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2006* (Leiden 2007) 73-116.
- 39 Dit en volgende gebaseerd op Kramer, Slangen en Vroegindewij, *Volkshuis*, 42-108.
- 40 Voor Aalberse, zie *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* op www.iisg.nl/bwsa/bios/aalberse.html (28 mei 2008).
- 41 Kramer, Slangen en Vroegindewij, *Volkshuis*, 144.
- 42 Over middenstandsorganisaties, zie: W. van der Gref en C. Smit, 'Van Leidens Belang tot bv.leiden.nl. Honderd jaar middenstandsorganisaties in Leiden' in: Smit, *Van middenstander tot ondernemer*, 65-106, 67-76.
- 43 De Nijs, 'Leidse middenstand', 26-27.
- 44 Voor een overzicht van Leidse arbeidsconflicten: F.A.J. Zonneveld, *Onderzoeksverslag: Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980* (Leiden 1992) en de stakingsdatabase van Sj. van der Velden op www.iisg.nl/databases/stakingen.php.
- 45 Aangehaald in: Sj. Slangen, 'Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling', *Jaarboek*

- der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1993* (Leiden 1993) 46-79, 57.
- 46 *Gemeenteverslag Leiden 1901*, 244.
- 47 *Gemeenteverslag Leiden 1900*, 217.
- 48 Zie R. Arnoldus, 'Tegen de gewoonte in. De invoering van de werkloosheidsverzekering in Leiden, 1903-1909', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1993* (Leiden 1993) 134-155, 143-144.
- 49 Aangehaald in Kramers, Slangen en Vroegindewei, *Volkshuis*, 33.
- 50 Zie C. Waal, *De betekenis van "Deventer" voor de Sociaal-Democraten in Leiden* (Leiden 1984) 11-12.
- 51 Zie Smit, *Strijd om kwaliteit*, 46.

Het nieuwe Leiden

Leiden rond 2000

J.C.H. Blom

Op 6 oktober van het jaar 2000, dat als ijkpunt geldt voor deze schouw van het hedendaagse Leiden,¹ maakte de Rijksdienst voor Monumentenzorg bekend dat de Leidse Meelfabriek de status van rijksmonument had gekregen.² Dat was een memorabel moment in de strijd om het behoud van dit – volgens velen toch uitgesproken lelijke – gebouwencomplex aan de oostzijde van de stad, nog net binnen de singels. Toen in 1987 de sluiting van de fabriek, *De Sleutels*, werd aangekondigd, leek sloop van deze kolossale blokken beton dan ook voor de hand te liggen. Het zou het silhouet van de stad, waarin bij gebrek aan grote oude torens juist dit gebouw zo dominant aanwezig was, verbeteren en het zou ruimte scheppen voor verfraaiing van de buurt.

Maar de Meelfabriek was ook het laatste grote en nadrukkelijk in de stad aanwezige fabriekscomplex en kon daardoor gaan gelden als het symbool van het karakter van het oude Leiden: industriestad bij uitstek en van oudsher. Met dat verleden wilden velen toch de verbindingslijnen niet volledig afsnijden. Zoals het zichtbare oudere verleden in de stad gekoesterd werd – juist in dit jaar 2000 stond ook de herinrichting van het Aalmarktgebied, meer in het centrum, volop in de belangstelling – zo dienden ook de opvallende herinneringen aan het recentere verleden niet te worden vernietigd. Bovendien kende het complex, dat na de eerste bouw in 1884 in de loop der jaren tot een indrukwekkend geheel aan gebouwen (veertien herkenbare bouwdelen) uitgroeide, een aantal vanuit het oogpunt van industriële archeologie opmerkelijk constructies, die de moeite van het beschermen waard waren. Zo zijn het ketelhuis uit 1896 en het silogebouw uit 1904 zeldzame voorbeelden van vroege grote betonconstructies.³

Niet toevallig werd juist in 1987 de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) opgericht. De Meelfabriek werd van het begin af aan haar *pièce de*

J.C.H. Blom is historicus en voorzitter van de Vereniging Oud Leiden.

Meelfabriek 'De Sleutels' v/h De Koster & Co.

résistance. STIEL vond niet direct algemeen gehoor, maar van volledige sloop was al snel nauwelijks sprake meer. Omgekeerd stelde STIEL zich ook niet op het standpunt dat het complex 'onder een glazen stolp' moest worden geplaatst.⁴ Het idee van hergebruik van althans een deel van het complex werd al spoedig door alle betrokken partijen (eigenaar, projectontwikkelaars, gemeente, STIEL en andere belangenorganisaties) als grondslag voor de toekomstplannen met het complex en omgeving gekozen. Maar dat betekende geenszins harmonieus gezamenlijk zoeken naar een oplossing. Integendeel, er werd jarenlang stevig gestreden – inhoudelijk, publicitair, politiek, bureaucratisch en juridisch – over in welke mate en hoe precies. De emoties liepen soms hoog op.

De beslissing in 2000 van de Rijksdienst voor Monumentenzorg was, zou men kunnen zeggen, een overwinning voor de maximalisten van STIEL. Een veel groter deel van het complex dan waarvoor de gemeente had gekozen, diende nu te worden bewaard.⁵ De wethouder van cultuur, A. Pechtold, toonde zich een sportief verliezer. Hij stuurde terstond een gelukstelegram aan STIEL.⁶ De geschapen duidelijkheid werd algemeen toegejuicht, maar het proces naar besluitvorming bleef moeizaam. In 2008, het jaar waarin dit artikel wordt geschreven, lijkt wel enige voortgang geboekt in de ontwikkeling van de ideeën, maar een definitief plan is er nog niet, laat staan dat er verbouwd en heringericht wordt.

De metamorfose van Leiden in de tweede helft van de 20ste eeuw

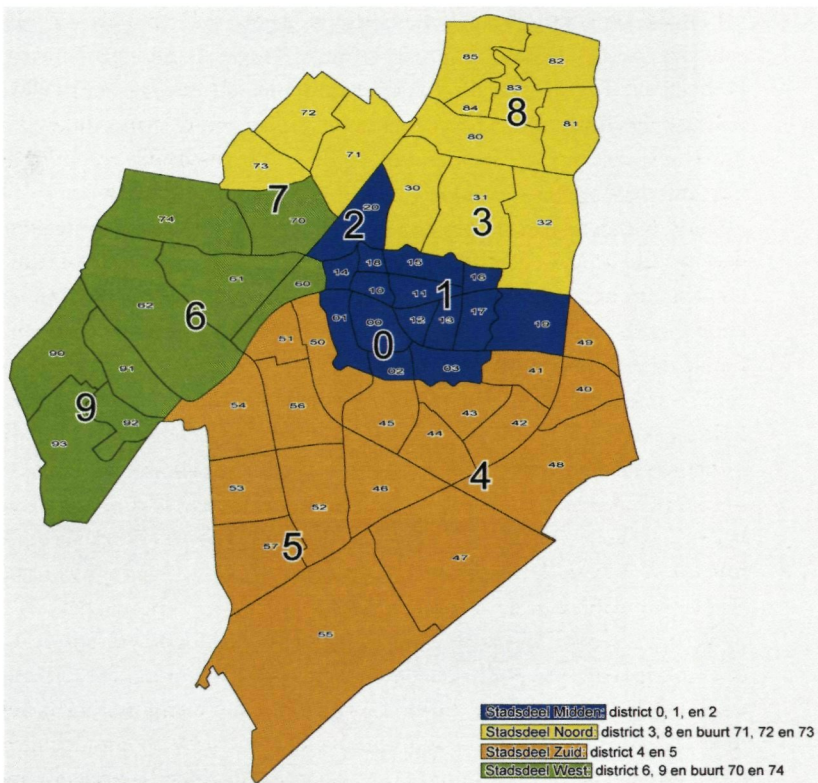
Leiden was in dat jaar 2000 in veel opzichten een heel andere stad dan in het voorafgaande ijkpunt 1900.⁷ Die verandering is in de eerste plaats kwantitatief. De enorme groei en expansie die de 20ste-eeuwse geschiedenis in het algemeen kenmerkt, is ook in Leiden op velerlei terrein te demonstreren. De stad is in die eeuw meer dan verdubbeld in inwonertal: van iets meer dan 50.000 tot meer dan 117.000. De drie grotere annexaties vanaf 1896 deden het oppervlak van de, vergelijkenderwijze overigens nog altijd betrekkelijk kleine, gemeente zelfs met tenminste een factor tien toenemen. Dat grondgebied is in de loop van de eeuw grotendeels volgebouwd. Met de direct aangrenzende plaatsen, in het bijzonder Oegstgeest en Leiderdorp, maar in toenemende mate ook Zoeterwoude, Voor-schoten en Warmond, is in feite één groter stedelijk gebied gevormd met omstreeks 200.000 inwoners, dat op zijn beurt weer een herkenbaar maar geïntegreerd deel van de Randstad in westelijk Nederland is.

In die stad leeft de bevolking in aanzienlijk verbeterde omstandigheden ten opzichte van een eeuw eerder: de Leidenaren leven langer, zijn beter gevoed, beter

gehuisvest, beter gekleed, gezonder, beter opgeleid, hebben meer vrije tijd, meer geld ter beschikking en meer individuele ontplooiingsmogelijkheden en zij participeren meer in het stedelijk leven dan hun voorgangers rond 1900. Of dat ook tot een gemiddeld groter levensgeluk heeft geleid is moeilijker te meten. Maar wel kan worden vastgesteld dat in het maatschappelijk en politiek verkeer zich voldoende problemen voordoen om op dit punt tenminste enige twijfel te uiten. Bovengenoemde algemene ontwikkeling verhult op het eerste gezicht ook dat er wel degelijk grote armoede en sociale problemen zijn, al zijn schaal, omvang en aard daarvan dan veranderd. De meningsverschillen over hoe deze stedelijke samenleving in te richten, zijn hoe dan ook gebleven. Er is sprake van een actief politiek, maatschappelijk en cultureel leven, dat in ieder geval in vorm sterk afwijkt van dat van rond 1900. Wel kan men stellen dat een 'burgerlijk' stelsel van normen en waarden is blijven domineren. Het heeft zich in heel wat opzichten aangepast aan de moderne samenleving – men zou kunnen zeggen dat het is 'gedemocratiseerd' – maar al met al lijkt het eerder minder dan meer betwist. Leiden is daarmee een stad zoals er in Nederland en in het westen van Europa veel meer zijn, maar die ieder voor zich niettemin een aantal eigen kenmerken hebben.

Maar het nieuwe Leiden van 2000 is niet alleen in kwantitatief opzicht anders, er is ook sprake van een diepgaande kwalitatieve verandering. Deze wortelt in de economische ontwikkeling. Eeuwenlang is de economische kurk van Leiden de textielnijverheid geweest. De soms heftige conjuncturele schommelingen in die sector hadden bloei en verval van de stad bepaald ('Leiden Lakenstad'), meer nog dan dat in veel vergelijkbare steden het geval was geweest. De nieuwe bloei die in de 19de eeuw inzette, wortelde ook in die textielsector, nu in modern industriële vorm. Mede door de opkomst in de stad van daarnaast metaalindustrie en uiteenlopende activiteiten in de sector van de voedings- en genotmiddelen (vooral conserven), ontwikkelde Leiden zich tot een van de meest geïndustrialiseerde steden in Nederland met alle sociale verhoudingen en problemen die daar bij hoorden. Rond het midden van de 20ste eeuw begonnen deze industrieën in problemen te geraken met een dreigende (nieuwe) verpaupering van stad en bevolking als vooruitzicht.

In hoog tempo verdwenen al deze traditionele industrieën uit de stad door faillissement, vestiging elders of vrijwillige liquidatie. In 1981 vertrok het laatste textielbedrijf, de Leidsche Wolspinnerij. Leiden was absoluut geen Lakenstad meer. Integendeel. Spectaculair en voor velen geheel onverwacht was al in 1955

0 Binnenstad-zuid	3 Leiden Noord	5 Bos- en Gasthuisdistrict	7 Boerhaavedistrict
00 Pieterswijk	30 Groenoord	50 Vreewijk	70 Pesthuiswijk
01 Academiewijk	31 Noorderkwartier	51 Haagweg-noord	71 Houtkwartier
02 Levendaal-west	32 De Kooi	52 Gasthuiswijk	72 Raadsherenbuurt
03 Levendaal-oost		53 Fortuinwijk-noord	73 Vogelwijk
4 Binnenstad-Noord	4 Roodenburgerdistrict	54 Boshuizen	74 Leeuwenhoek
10 De Camp	40 Meerburg	55 Oostvliet	
11 Marewijk	41 Rijndijkbuurt	56 Haagweg-zuid	8 Merenwijkdistrict
12 Pancras-west	42 Professorennwijk-oost	57 Fortuinwijk-zuid	80 Slaaghwijk
13 Pancras-oost	43 Burgemeesterswijk		81 Zijwijk-zuid
14 D'Oude Morsch	44 Professorennwijk-west	6 Morsdistrict	82 Zijwijk-noord
15 Noordvest	45 Tuinstadwijk	60 Transvaalbuurt	83 Merenwijk-centrum
16 Havenwijk-noord	46 Cronestein	61 Lage Mors	84 Leedewijk-zuid
17 Havenwijk-zuid	47 Klein Cronestein	62 Hoge Mors	85 Leedewijk-noord
18 Molenbuurt	48 Roomburg		9 Stevenshofdistrict
19 De Waard	49 Waardeiland		90 Schenkwijk
8 Stationsdistrict			91 Kloosterhof
20 Stationskwartier			92 Dobbewijk-noord
			93 Dobbewijk-zuid

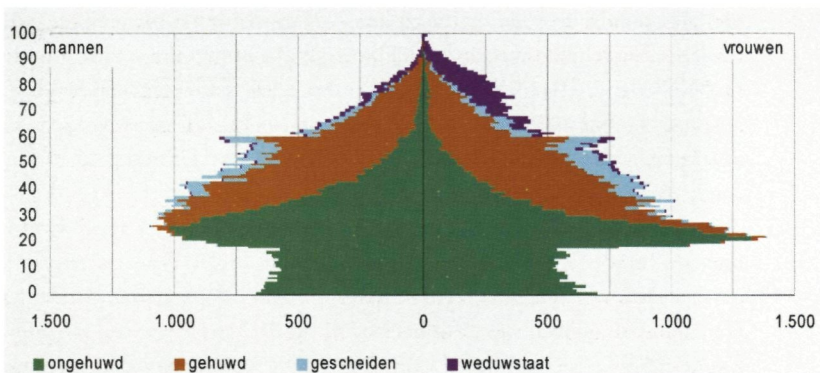
Indeling van Leiden naar stadsdeel, district en buurt. Statistisch Jaarboek Leiden 2007.

het faillissement van de conservenfabriek Tieleman en Dros geweest. Het verval van de bekende metaalfabrieken, de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij en de Hollandsche Constructie Werkplaats, voltrok zich meer gefaseerd, maar het eindresultaat was het zelfde: de sector verdween uit Leiden. De genoemde sluiting van de Meelfabriek in 1987 was een van de laatste stappen in dat proces. Leiden was fundamenteel anders geworden.

Toch trad de gevreesde verpaupering en wellicht zelfs inkrimping van de stad niet op. Integendeel, tezelfdertijd zette op totaal andere grondslag nieuwe bloei en welvaart door. Natuurlijk leverde deze structurele verschuiving problemen op met betrekking tot de werkgelegenheid in de 'oude sectoren', waarvoor andere kwalificaties vereist waren dan voor de nieuwe. En er was zoals altijd sprake van conjunctuurschommelingen. Maar per saldo was de nieuwe werkgelegenheid overwegend hoogwaardiger dan de oude, en dat veranderde ook in andere opzichten het karakter van de stad. Het ging om een verschijnsel dat zich in vrijwel heel Nederland en in grote delen van West-Europa voltrok, maar Leiden liet het in opvallend sterke mate zien. De oude industrie (die in de 19de eeuw de moderne was geweest) week sterk terug, vertrok voor een groot deel naar landen met lagere loonlasten. Daarentegen groeide wat in de economie bekend staat als de tertiaire sector: dienstverlening, onderwijs, onderzoek en zorg. Daarnaast ontwikkelde zich de geavanceerde technologische sector van het bedrijfsleven, waarvoor de aanwezigheid van hooggeschoolden en nabijheid van universitaire onderzoekscentra van veel belang waren.

Zo extreem als de oude industrie uit Leiden verdween (namelijk nagenoeg volledig), zo spectaculair groeide de dienstverlenende sector. De universiteit, van oudsher numeriek niet opvallend aanwezig, groeide in de tweede helft van de eeuw enorm. Van minder dan 3.000 studenten in de eerste naoorlogse jaren tot een top van bijna 18.000 in de jaren tachtig; en van minder dan 1.000 personeelsleden tot bijna 4.000 in de meest recente periode. Maar de grootste werkgelegenheid levert de gezondheidszorg, met in het begin van de 20ste eeuw rond 15.000 arbeidsplaatsen, inmiddels meer dan een kwart van het totaal. Via het academische ziekenhuis, nu Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC) geheten, verknoopten de universitaire sector en die van de gezondheidszorg zich met elkaar. Op een andere manier sloot daarbij de *high tech industry* aan, die met name in het Bio Science Park tot ontwikkeling kwam.

Niet al de werknemers in deze sectoren wonen in Leiden, maar daar tegenover staat de aantrekkelijkheid van het wonen in Leiden voor velen die elders in de

Bevolking naar leeftijd en burgerlijke staat, 1 januari 2007. Statistisch Jaarboek Leiden 2007.

Randstad in meestal wat hoogwaardiger functies werkzaam zijn. Leiden werd in sterke mate ook woonstad. De gunstige ligging van Leiden in de Randstad (in het bijzonder voor tweeverdieners die in verschillende plaatsen werken), het historische karakter van de stad, het culturele klimaat en de maat ten opzichte van de grotere steden enerzijds (Den Haag vooral, en ook wel Amsterdam) en de omgeving van Schiphol anderzijds (ook daar is veel nieuwe werkgelegenheid) dragen aan die aantrekkelijkheid bij. Dat historisch karakter en het culturele klimaat (met name vele musea) zijn ook de voedingsbodem voor toerisme.

De traditionele centrumfunctie van Leiden ten opzichte van de streek is sterk geroedeerd door die zo fundamentele veranderingen. Er is sterke concurrentie van nieuwe goed bereikbare winkelcentra in de diverse wijken, aan de randen van ook kleinere plaatsen en aan grote wegen alsmede van de al even makkelijk te bereiken centra van de grotere steden Den Haag en Amsterdam. De traditionele Leidse zaterdagmarkt blijft wel een stevige trekker. Het toerisme biedt daarnaast compensatie voor de verminderde centrumfunctie in de Rijnstreek. En aan de – vergeleken met een halve eeuw geleden zeer kapitaalcrachtige en overvloedig in de stad aanwezige – jeugd hebben de horeca en winkeliers zich aangepast.

Dezelfde stad, dat zeker, maar de stedelijke samenleving heeft in menig opzicht een ware metamorfose ondergaan.

De sociale en ruimtelijke geleding van de stad

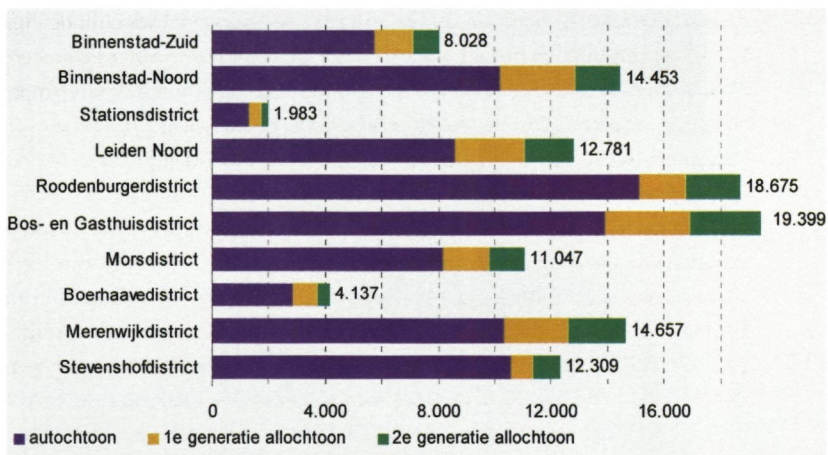
Het is mogelijk deze stedelijke samenleving nader kwantitatief in beeld te

brenge, ook in de geleding die zij kent. Daarnaast is het mogelijk de cijfers voor Leiden te vergelijken met de landelijke gegevens of met die van de grotere steden van Nederland.⁸ Die geleding is geografisch (de stad kent wijken met uiteenlopende karakteristieken) en in brede zin sociaal (leeftijd, sekse, herkomst, opleiding, werk en dergelijke). De stad wordt daarbij ingedeeld in vier stadsdelen, tien districten en 54 buurten.

In 2000 telde Leiden ongeveer 117.000 inwoners, iets meer vrouwen dan mannen, met een gemiddelde leeftijd van rond de 37. Dat was een sterke groei ten opzichte van een eeuw eerder. Maar die groei, toch al wat minder dan voor Nederland als geheel, was er in het begin van de 21ste eeuw wel wat uit. Na nog een geleidelijke toename tot 118.745 in 2004, is zelfs een lichte daling opgetreden, veroorzaakt door een vertrekoverschot vooral van gezinnen. Daarmee wijkt Leiden af van het landelijk beeld van nog steeds voortgaande, zij het ook afvlakende groei. Wel past Leiden in de ontwikkelingen van de andere oude Hollandse steden, al blijft het ook in die kring een achterblijver.

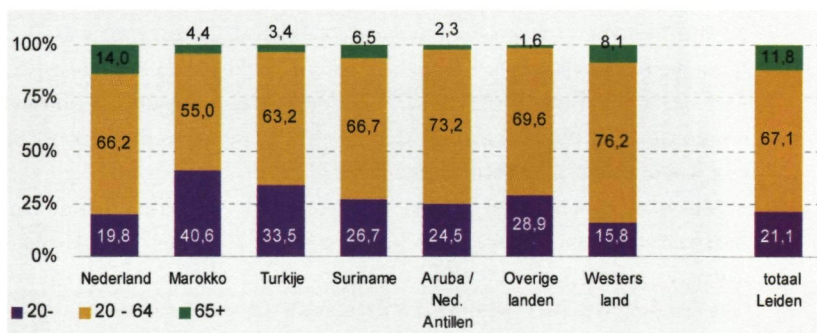
Van die bevolking woonde in 2007 bijna een kwart, rond de 25.000 personen, in het stadsdeel Midden, dat wil zeggen de oude stad binnen de singels plus aan de noordwestrand het stationdistrict en aan de oostzijde de Waard; een iets groter deel, rond de 27.000 personen, in de districten Merenwijk en Stevshof, de meest recent gebouwde grotere wijken, respectievelijk in de jaren zeventig en tachtig in het noorden en voornamelijk in de jaren negentig in het westen van de stad. Het oude Leiden Noord, waar al voor 1896 enkele straten waren en dat vervolgens in fasen voor en de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog was gevormd, telde bijna 13.000 inwoners. De eveneens al vanaf het einde van de 19de eeuw buiten de singels gebouwde buurten in het zuiden en oosten herbergden omstreeks 38.000 Leidenaren: het stadsdeel Zuid, dat het Roodenburgerdistrict (met de welvarende Burgemeesters- en Professorenwijk en de Tuinstadwijk als kernen) en het Bos- en Gasthuisdistrict omvat. De vroegere stadsuitbreidingen ten westen van de stad (het Morsdistrict en het Boerhaavedistrict) telden samen ongeveer 15.000 bewoners.

Van de Leidse bevolking is omstreeks een kwart allochtoon in de zin van de daarvoor gangbare definitie (ten minste één ouder in het buitenland geboren). Van deze ongeveer 30.000 allochtonen is iets minder dan de helft afkomstig uit westerse landen, iets meer dan de helft uit niet-westerse landen. De grootste groep uit die laatste categorie is Marokkaans, in 2007 bijna 5.000 mensen. Turks zijn ruim 2.200 inwoners, Surinaams bijna 2.000 en Antilliaans (met inbegrip

Bevolking naar herkomst per district, 1 januari 2007. Statistisch Jaarboek Leiden 2007.

van Aruba) bijna 1.300. Uit overige niet nader gespecificeerde niet-westerse landen komen nog eens ruim 6.000 inwoners. Ongeveer twee derde van de niet-westerse allochtonen zijn eerste generatie, een derde dus tweede generatie. In leeftijdsopbouw hebben deze groepen een veel groter dan gemiddeld aandeel jongeren. Van de Marokkanen is zelfs ongeveer 40 procent jonger dan twintig jaar, terwijl dat voor de stad als geheel 21 procent is. De relatieve jeugdigheid van de bevolking van de stad als geheel wordt ook veroorzaakt door de aanwezigheid van studenten, die zelfstandig in de stad komen wonen.

Leeftijdsopbouw per herkomstgroep. Statistisch Jaarboek Leiden 2007.

De cijfers laten zien dat sprake is van weliswaar ongelijke, maar ook brede spreiding van de allochtonen over de stad. Het hoogste percentage niet-westerse allochtonen kent het district Leiden Noord met zijn oude arbeidersbuurten. In absolute getallen (die een vertekend beeld kunnen geven, omdat de districten zeer ongelijk van omvang zijn) wonen de meeste niet-westerse allochtonen in het Bos- en Gasthuisdistrict, waar in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog veel sociale woningbouw was gepleegd. Voor de westerse allochtonen (die als groep heel andere sociale kenmerken heeft dan de niet-westerse) zijn het hoogste percentage en absolute getal te vinden in respectievelijk Binnenstad-Zuid en Binnenstad-Noord. Het hoogste percentage autochtonen is te vinden in het nieuwste deel van de stad, de Stevenshof, die dus ook het laagste percentage allochtonen kent, zowel westers als niet-westers. De cijfers op buurtniveau laten in dit geval wel opvallende verschillen binnen de districten zien. Zo was het percentage autochtonen in Slaaghwijk in het district Merenwijk in 2007 slechts vijftig, terwijl dat in datzelfde district in de buurten Zijlwijk-Noord, Zijlwijk-Zuid en Merenwijk-Centrum meer dan tachtig was. De hoogste percentages westerse allochtonen (bijna 25 procent) treft men aan in Havenwijk-Zuid en in twee buurten met veel dure huizen: Houtkwartier en Waardeiland.

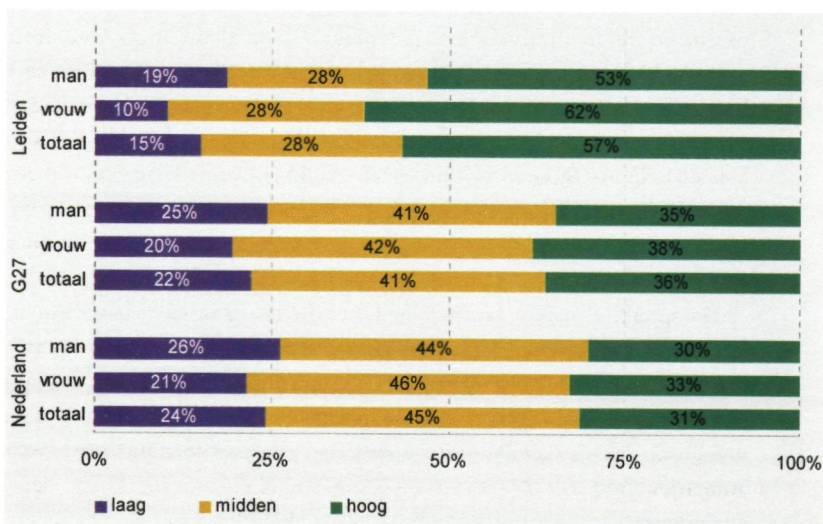
Op het grondgebied van de gemeente staan zo'n vijftig- tot zestigduizend huizen, om meer precies te zijn in 2007 ruim 57.000 wat de statistiek noemt woonruimten, onderverdeeld in ruim 50.000 woningen (waarvan wat meer dan de helft zogenaamde meergezinswoningen, voornamelijk flats) bijna 5.000 wooneenheden (voor het merendeel binnen de singels en bestemd voor studenten) en ruim 1.500 plaatsen in bijzondere woongebouwen (zoals verzorgings-tehuizen). Er bestaan grote verschillen in kwaliteit en waarde van deze woningen. Bij een indeling van de Leidse woningvoorraad als geheel naar waarde voor de onroerendgoedbelasting in vier gelijke parten, blijkt dat die verdeling per district heel verschillend kan uitpakken. Zo is de goedkoopste categorie in het Bos-en Gasthuisdistrict (41 procent), Leiden Noord en Morsdistrict (beide 33 procent), met van oudsher vooral arbeiderswijken, sterk oververtegenwoordigd, terwijl die in de nieuwe Stevenshof vrijwel niet voorkomt (3 procent) en ook in het Boerhaavedistrict (10 procent) schaars is. Deze laatste is ook duidelijk een rijk district, met 68 procent van de woningen in het duurste kwart van de Leidse woningvoorraad. Interessant is dat de nieuwe Stevenshof verreweg het sterkst is in het op één na duurste kwart (namelijk 57 procent).

De discrepantie op buurtniveau is nog pregnanter. Er zijn drie buurten zonder

woningen in het goedkoopste segment: Waardeiland in het Roodenburgerdistrict, Leedewijk-Zuid en Zijlwijk-Zuid in de Merenwijk. Nauwelijks daarboven zitten de Burgemeesterswijk en de Pesthuiswijk (beide met veel ruime woningen uit de jaren tussen de beide wereldoorlogen met 1 procent) alsmede de Schenkwijk en Dobbewijk-Zuid (beide nieuwbouw in de Stevenshof met 2 procent). Hoog in het duurste segment op dit buurtniveau zijn opnieuw die Pesthuiswijk (met overigens maar een zeer gering aantal woningen in absolute getallen) en Waardeiland met 98 en 100 procent van de woningen in de duurste categorie. Twee andere buurten in het Boerhaavedistrict, Vogelwijk en Raads-herenbuurt, en twee in het Roodenburgerdistrict, Roomburg en Burge-meesterswijk, scoren hier eveneens hoog (respectievelijk 88, 86, 84 en 79 procent). De 'armste' buurt in dit perspectief is Slaaghwijk met 63 procent woningen van de goedkoopste groep (en geen in de duurste), gevolgd door Haagwijk-Zuid met 59 procent en Merenwijk-Centrum met 57 procent.

Zo vormt zich een beeld van herkenbare spreiding van rijk en arm zonder dat van zeer uitgesproken enclaves en onoverbrugbare barrières gesproken kan worden. Opmerkelijk is dat bij een onderzoek voor de 'Leefbaarheidsmonitor Leiden' in 2004 de Leidenaren verspreid over de districten ongeveer dezelfde (hoge) rapportcijfers gaven voor hun woningen: de variatie bleef binnen de grenzen van een 7,3 in de Binnenstad-Noord en een 7,9 in het Roodenburgerdistrict, het Boerhaavedistrict en de Stevenshof, bij een stedelijk gemiddelde van 7,6.

Verreweg de meeste Leidenaren in de daarvoor in aanmerking komende leeftijdsklassen (15 tot en met 64 jaar) hebben werk of volgen een opleiding. In 2006 was de arbeidsparticipatie (dat wil zeggen de beroepsbevolking als percentage van de 15- tot en met 64-jarigen) in Leiden 71 procent. Dat is iets hoger dan het landelijk gemiddelde van 68. Die arbeidsparticipatie is uiteraard niet gelijk verdeeld over de subcategorieën: voor mannen is die hoger dan voor vrouwen, voor de leeftijdsklassen 15 tot en met 24 en 55 tot en met 64 lager dan voor de groepen daartussen, voor autochtonen hoger dan voor allochtonen, en hoe hoger opgeleid hoe hoger de arbeidsparticipatie. Er zijn geen opvallende afwijkingen van het landelijk gemiddelde van de arbeidsparticipatie, behoudens voor de leeftijdscategorie 15-24, waar Leiden lager scoort dan Nederland. Dit hangt samen met het aandeel van de studenten in Leiden, die over het algemeen niet meetellen in de beroepsbevolking. Wel opvallende verschillen zijn er in het opleidingsniveau van die beroepsbevolking. In Leiden had in 2006 57 procent van de beroepsbevolking hoger onderwijs gevolgd, 28 procent middelbaar onderwijs en 15 pro-

Beroepsbevolking in Leiden, G27 (de grootste gemeenten na de grote vier) en Nederland naar opleidingsniveau, 2006. Statistisch Jaarboek Leiden 2007.

cent lager onderwijs. Voor Nederland was dat 31, 45 en 24 procent. De Leidse beroepsbevolking is dus vergelijkenderwijze – en dat geldt ook als de vergelijking zich beperkt tot de grotere steden – zeer hoog opgeleid.

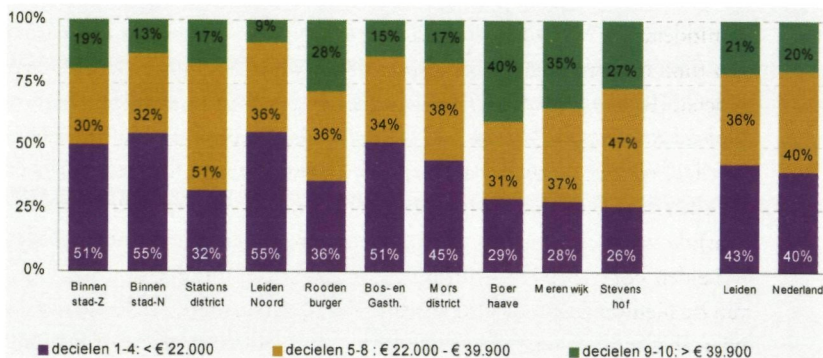
In de werkloosheidscijfers (waarvoor in het statistisch materiaal verschillende definities worden gebruikt) leidt dat tot vergelijkenderwijze lage werkloosheid, die overigens sterke conjuncturele schommelingen laat zien. In een opgave van de ‘niet werkende werkzoekenden’⁹ voor 31 december 2006 verschijnt Leiden met een percentage van 4,7 onder het landelijk gemiddelde van 6,1 en, opvallender, samen met Haarlem (4,5 procent), Alkmaar (4,5 procent) en Amersfoort (4,7 procent) in de kopgroep van de grote steden met lage werkloosheid. Over de verdeling van die Leidse werkzoekenden in 2006 – het ging toen om 4.000 personen, van wie 2.539 meer dan een jaar werkloos waren – is ook het een en ander te zeggen. Er zijn iets meer mannen dan vrouwen werkloos in de zin van de gehanteerde definitie, en vooral de leeftijdscategorie tot 27 jaar scoort laag.

Voorts vindt men een gelijksoortig patroon in de variatie per district en buurt als hierboven bij waarde van de huizen. De hoogste werkloosheid is te vinden in Leiden Noord (8,3 procent) en het Bos- en Gasthuisdistrict (5,9 procent). De

minste in het Stationsdistrict (1,9 procent), de Binnenstad-Zuid (met onder meer het Rapenburg), en de Stevenshof (beide 2,6 procent). Van de buurten kende Slaaghwijk met 10,5 procent de hoogste werkloosheid, gevolgd door het Noorderkwartier in Noord met 9,2 procent. De buurten met de minste werkloosheid zijn de Burgemeesterswijk, de Pesthuiswijk en Oostvliet in het Bos- en Gasthuisdistrict (ieder 1,2 procent), direct op de voet gevolgd door nog zeven buurten verspreid over zes districten met een percentage werkzoekenden onder de 2.

De spreiding van de uitkeringen van diverse soort – Nederland kent een gecompliceerd stelsel van uitkeringen – sluit vanzelfsprekend nauw aan bij het patroon in de werkloosheid. Uit de beschikbare cijfers is nog de relatief hoge score van de niet-westerse allochtonen te halen. Eind 2006 was 12 procent uitkeringsgerechtigd volgens de Wet Werk en Bijstand, tegen 2,8 procent van de autochtonen en 2,3 procent van de westerse allochtonen. Onder niet-westerse allochtonen was het percentage het hoogste bij de Marokkanen (15,5), terwijl het bij de Turken 7,2 was. Bij deze uitkeringen gaat het om 3.285 personen (minder dus dan de werkloosheidscijfers hierboven). Daarbij valt op dat een relatief groot deel van hen kennelijk voor lange duur op een uitkering aangewezen is: 55 procent ontving zo'n uitkering al langer dan drie jaar, 25 procent tussen één en drie jaar en 20 procent korter dan een jaar. De categorie van langer dan drie jaar uitkeringsgerechtigden komt relatief vaak voor bij de uitkeringsgerechtigde autochtonen, bij vrouwen, bij de leeftijdsgroep 45 tot en met 64 en dus niet onder de niet-westerse allochtonen. Er is kennelijk een kerngroep van 2.000 tot 3.000 personen onder de 65 jaar, die zonder uitzicht op verbetering niet zelf in voldoende mate voor inkomen kan zorgen. Anders gezegd: armen. Ook eind 2006 kregen voorts 4.890 personen een arbeidsongeschiktheidsuitkering (5,7 procent van de bevolking van 15-64 jaar). Die cijfers vertonen een sterke stijging naarmate men ouder is: in de categorie 15-24 is het 1,4 procent, in die van 55-64 16,4 procent; WW-uitkeringen kregen eind 2006 1.400 personen, 1,6 procent van de desbetreffende bevolkingsgroep.

Over armoede in Leiden verschaft ook Cor Smit in een artikel uit 2001 interessante informatie, ontleend aan diverse rapporten.¹⁰ Extrapolerend uit een rapport over armoede en uitsluiting in Nederland komt hij voor de periode rond de millenniumwisseling op een schatting van 200 huishoudens in Leiden die soms te weinig eten hebben en ongeveer 450 die door geldgebrek niet dagelijks een warme maaltijd hebben.¹¹ Ook hij signaleert die groep die langdurig van de bij-

Huishoudinkomens in de Leidse districten, 2004. Statistisch Jaarboek Leiden 2007.

stand afhankelijk is en concludeert tot een groeiende kloof tussen arm en rijk, zonder dat dit hoeft te betekenen dat de groep van de armen (onder wie ook nogal wat ouderen zonder aanvullend pensioen) in absolute termen ook toegenomen is.¹² In de ruimtelijke verdeling van rijk en arm ziet hij de gevolgen van de ontwikkeling van de woningbouw en de stadsvernieuwing. Veel bewoners van de deels verkrotte binnenstad vertrokken naar relatief goedkope woningen in Noord en Zuid-West (een deel van het Bos- en Gasthuisdistrict), waar zich, zoals vermeld, ook veel allochtonen vestigden.¹³

Cijfers ontleend aan Regionaal Inkomens Onderzoek van het CBS geven inzicht in de inkomensverhoudingen in Leiden vergeleken met die in Nederland. In 2004 had in Nederland 40 procent van de huishoudens een inkomen minder dan € 22.000. Ook 40 procent verdiende tussen € 22.000 en € 39.900, en 20 procent € 39.900 of meer. Voor Leiden was die verdeling 43, 36 en 21 procent. Daarmee heeft Leiden een iets ongunstiger verdeling tussen de lage en de middencategorie, maar een nipt groter aandeel in de hoogste inkomens dan landelijk het geval is. Dat is opmerkelijk onder de 31 grootste steden, die overwegend juist ondervertegenwoordiging kennen van de hoogste inkomensgroepen. Het aandeel van die groepen is alleen in Amersfoort (23 procent) groter, terwijl 's-Hertogenbosch op gelijke hoogte zit met Leiden.

De verdeling binnen Leiden over de districten past bij het patroon dat al eerder te zien was. De hoogste categorie is sterk in het Boerhaavedistrict (40 procent), de Merenwijk (35 procent), het Roodenburgerdistrict (28 procent) en de Stevenshof (27 procent). De andere vijf districten zitten juist onder het

gemiddelde, tussen 9 en 19 procent. De laagste categorie inkomens is daarentegen flink oververtegenwoordigd in Leiden Noord en Binnenstad-Noord met 55 procent, Binnenstad-Zuid en Bos- en Gasthuisdistrict met 51 procent, terwijl de sterkste ondervertegenwoordiging hier in de Stevenshof, de Merenwijk en het Boerhaavedistrict is aan te treffen (26, 28 en 29 procent). De middencategorie inkomens is relatief sterk in de Stevenshof en het Stationsdistrict (47 en 51 procent).¹⁴

Leiden bood in 2000 ruim 50.000 mensen werk, een aantal dat in het begin van de nieuwe eeuw een geleidelijke stijging liet zien naar ruim 56.000 in 2006. Niet al die werknemers zijn inwoners van Leiden, zoals omgekeerd niet alle werkende inwoners van Leiden hun werk in de stad zelf vinden. Verreweg het grootste aantal werknemers in de stad is te vinden in de groeiende gezondheids- en welzijnssector, met in 2006 ruim 15.000 werknemers. Dat is dus meer dan een kwart. Weer meer dan de helft van die arbeidsplaatsen is terug te vinden in het Boerhaavedistrict (meer dan 8.500 in 2006), waar het LUMC staat. Het onderwijs, van basisonderwijs tot en met universiteit, is goed voor ruim 8.500 werknemers en de categorie handel en reparatie voor ongeveer 6.700. De zakelijke dienstverlening zit daar net iets boven. De volgende in omvang is de industrie, met omstreeks 5.000 arbeidsplaatsen (met een stijgende tendens in de eerste jaren van de 21ste eeuw). Openbaar bestuur en overheid zitten iets boven de 3.500.

De aantallen bedrijven c.q. vestigingen in Leiden laten een wat ander patroon zien, omdat het aantal werknemers per vestiging in de verschillende categorieën zeer uiteenloopt. Het grootste aantal vestigingen, ruim duizend, is te vinden in de categorie handel en reparatie, met een gemiddeld aantal werknemers van ruim zes. De horeca (met tegen de driehonderd vestigingen met gemiddeld ook ruim zes werknemers) en zakelijke dienstverlening (ruim negenhonderd vestigingen met gemiddeld ruim zeven werknemers) sluiten hier dicht bij aan. Openbaar bestuur en overheid met bijna dertig vestigingen, die in 2006 gemiddeld ruim honderddertig mensen in dienst hadden, laten een ander beeld zien. De grootste sectoren zitten daar tussen in: gezondheids- en welzijnszorg, meer dan vierhonderd vestigingen, met gemiddeld ruim vijfendertig arbeidsplaatsen; onderwijs, ruim tweehonderd vestigingen, en zo'n veertig werknemers per instelling. De variaties kunnen juist in deze sectoren echter zeer aanzienlijk zijn, met grote werkgevers als het eerder genoemde LUMC, universiteit en hogeschool tegenover heel kleinschalige vestigingen.

Nadrukkelijke andere concentraties van werkgelegenheid in de stad, naast die van de gezondheidszorg in het al eerder genoemde Boerhaavedistrict, zijn de horeca (ongeveer 65 procent in de binnenstad), onderwijs (20 procent van de werknemers in Binnenstad-Zuid en 40 procent ook in het Boerhaavedistrict; uiteraard vooral door de universiteit, de hogeschool, drie grote scholengemeenschappen en MSG). Ook niet toevallig is een fors deel van de handel en reparatie te vinden in de binnenstad (vooral in district Binnenstad-Noord, waar zich de winkels in de Haarlemmerstraat en omgeving bevinden; maar ook in Binnenstad-Zuid, met de Breestraat).

Zo vormt zich een geleed beeld van de stad Leiden, die met succes een transformatieproces onderging en zich in Nederland manifesteert als een stad die weliswaar gelijkenis vertoont met verscheidene andere oudere steden in vooral het westen van het land, maar toch ook een aantal eigen kenmerken heeft. Leiden is vergelijkenderwijze rijk, kent met name een geringe werkloosheid (zonder dat armoede ontbreekt), is relatief jong en bovenal hoog opgeleid. Het moge duidelijk zijn dat dit direct samenhangt met de manier waarop de economische basis van de stad zich heeft ontwikkeld. De dienstverlening vormt de kern. Nauw met elkaar verbonden nemen universiteit, LUMC en hogeschool daarin een bijzondere plaats in. Het is ook een compacte stad, met een oude binnenstad als levende historisch karakteristieke kern en een gevarieerde 20ste-eeuwse uitbouw in herkenbare buurten buiten de singels, met eigen sociale profielen en eigen architectuur.

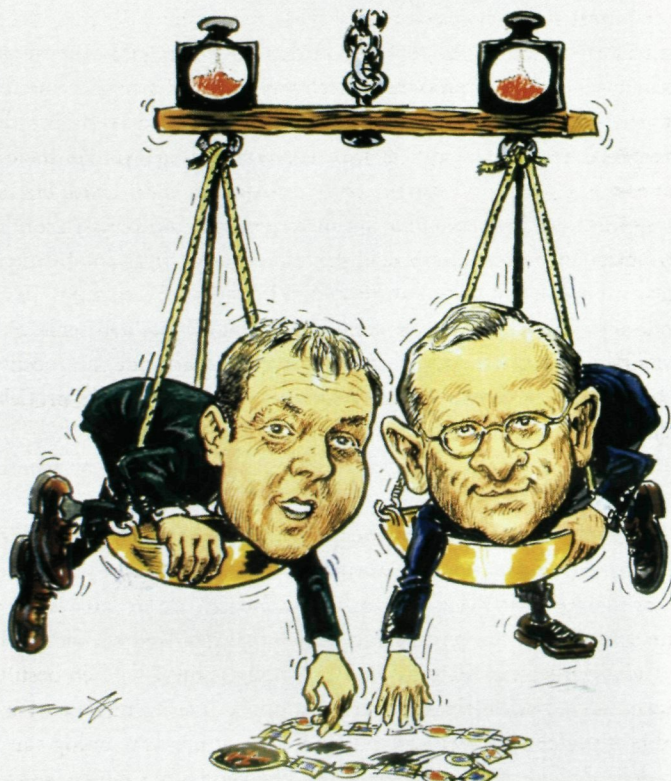
Politiek en bestuur

Al deze ontwikkelingen in Leiden zijn in de eerste plaats de afspiegeling van brede nationale en internationale processen. Leiden – het is eerder gezegd – is in de meeste opzichten een stad zoals de Randstad en Nederland er verscheidene kennen: *een Hollandse stad*, zoals het in de titel van de vierdelige geschiedenis van de stad is genoemd. Toch zijn ook het gemeentelijk beleid en bestuur van grote betekenis met name voor de concrete vorm die deze algemene ontwikkeling in de stad kreeg. De metamorfose van Leiden is ook een verandering van het uiterlijk van de stad, zoals die resulteerde uit de besluitvorming van de gemeente Leiden, van de grote instellingen in Leiden als universiteit en LUMC, van het bedrijfsleven in Leiden en van het particulier initiatief van de inwoners van de stad.¹⁵ Rond het midden van de 20ste eeuw domineerde in Leiden een grootschalig denken, dat weliswaar het historisch karakter van de stad in grote lijnen respec-

Leidsch Dagblad

BURGEMEESTERSDEBAT

8 MAART

AANVANG 15.00 UUR IN DE WAAG

Affiche voor het burgemeestersdebat in 2003.

terde en in het bijzonder belangrijke monumenten spaarde, maar tevens enkele buurten geheel wilde saneren, een *cityring* en parkeerruimte in de binnenstad plande om het autoverkeer goede toegang te verschaffen en nogal wat hoogbouw nastreefde. Van deze plannen is maar een klein deel gerealiseerd en in de jaren zeventig werd dit type denken over de stad verlaten. Ervoor in de plaats kwamen niet minder ambitieuze plannen, waarin de nadruk lag op herstel van de binnenstad, renovatie van de verkrotte woningen ook in de oude wijken direct buiten de singels, op grotere schaal bouwen in de uitbreidingsgebieden met een voorkeur voor laagbouw en prioriteit voor voetgangers, fietsers en openbaar vervoer in de binnenstad.

Conform de bestuurlijke voorschriften voor zorgvuldig bestuur werden die plannen in eindeloze reeksen nota's, rapporten, structuurplannen en dergelijke vastgelegd en, soms met aanzienlijk wijzigingen en niet altijd volledig, uitgevoerd. Dat viel samen met ingrijpende veranderingen in de politieke cultuur, eveneens een verschijnsel op nationale en internationale schaal, dat in Leiden een toegespitste variant kende. De lokale vorm van compromissenpolitiek (pacificatiepolitiek) in verzuilde verhoudingen van de jaren vijftig transformeerde, via een fase van harde politieke confrontaties in de jaren zeventig, in een hybride mengvorm van door managementvoorschriften bepaald bestuur en op burgerparticipatie gerichte verregaande inspraakmogelijkheden, waaronder raadgevend referenda. De 'burgemeestersverkiezing' van 2003 is daarvan één van de meer geslaagde voorbeelden. Bij het referendum over de Rijn-Gouwe-lijn in 2007 is dat gecompliceerder, omdat daarmee het onderwerp niet kon worden afgedaan, integendeel moeilijker oplosbaar werd.

Van deze inspraakmogelijkheden werd veelvuldig gebruik gemaakt. Oorspronkelijk gebeurde dat vooral in een atmosfeer van sociaal protest van overwegend linkse signatuur. In zekere zin zijn in het begin van de 21ste eeuw de door de gemeente min of meer gedoogde 'enclave' van de Koppenhinksteeg, *De Linkse Kerk* en de groep *Eurodusnie* daar overblijfselen van, al krijgt de buurt er vanwege (vermeende) overlast steeds meer moeite mee. Later kreeg het zowel een meer juridisch gezicht (veel procedures bij de bestuursrechter en de Raad van State) met vooral blokkerende en vertragende effecten als een meer constructieve vorm waarin, bijvoorbeeld via speciaal opgerichte stichtingen of comités, actieve (groepen) burgers bij de plannen en hun soms moeizame uitvoering werden betrokken. Het gemeentelijk bestuur en de Leidse politiek werden er zeker levendiger van, maar voor menig burger ook onoverzichtelijker zo niet chaotisch. De

besluitvorming kon bepaald moeizaam verlopen, soms ook grillig, en beloftes konden lang niet altijd worden nagekomen.

In de gemeenteraad duurde de fase van harde confrontatie maar kort. Het zogenoemde Progressief Akkoord (PAK) besloot in 1970 tot een meerderheidsstrategie: niet langer deelnemen in de vigerende praktijk van afspiegelingscolleges van B en W, maar uitsluitend (en dan volledig) bestuurlijke verantwoordelijkheid nemen bij een meerderheid in de raad. Dat betekende dat de betrokken partijen, waarvan de PvdA de belangrijkste was, van 1970 tot 1974 geen wethouders leverden, maar van 1974 tot 1978 juist alle wethouderszetels opeisten. Die jaren 1974-1978 waren overigens, ondanks de sterk verharde politieke tegenstellingen in de raad, zeer vruchtbare jaren. Mede door de uitstekende relaties van de PvdA-wethouders met het kabinet Den Uyl kon voor de stad veel geld worden binnengehaald en bijvoorbeeld met de renovatie van de binnenstad een vliegende start worden gemaakt.¹⁶ Maar toen de kiezers in 1978 de PAK-partijen niet beloonden, stapte de PvdA van de meerderheidsstrategie af. Sindsdien is de stad bestuurd door colleges van B en W met wisselende coalities, waarvan wel steeds de PvdA deel uitmaakte. Ondertussen traden relatief grote schommelingen op in de uitslagen van de verkiezingen, waaraan ook meer – ten dele lokale – partijen deelnamen dan vroeger. Het typisch nationaal georiënteerde politiek-ideologische element in de gemeentepolitiek nam daardoor af. De samenhang tussen de politieke beginselen van de partijen (als deze al geprononceerd aanwezig zijn) en de vraagstukken waarmee zij zich in de raad moeten bezig houden, lijkt verdwenen. Het verschil tussen bestuur en politiek vervaagt.

In de praktijk leidt dat tot relatief onstabiele politieke verhoudingen met veel conflicten over specifieke kwesties tussen wethouders onderling of tussen wethouders en de raad, uitlopend op veel tussentijds aftredende wethouders. Ook raadsleden vertrekken nogal eens voortijdig. Daarenboven lijken niet altijd soepele verhoudingen te (hebben) bestaan tussen de politici (in het bijzonder de wethouders) en het ambtenarenapparaat, dat nogal eens in reorganisatie verkeerde en veel verloop kent. Bij elkaar leidt dat tot een politieke en bestuurlijke cultuur waarover, ook in de raad zelf, nogal geklaagd wordt en die 'de politiek' soms ook een slechte naam bezorgt en een wantrouwende houding jegens het bestuur in de hand kan werken. Een slechte naam van 'de politiek' en wantrouwen in het bestuur is overigens geen typisch Leids of nieuw verschijnsel. Bijvoorbeeld ook in de periode van de verzuilde politiek verhoudingen was daar sprake van.

Net als de gang van zaken rond de in de aanvang van dit artikel genoemde

Meelfabriek illustreert het verloop van de plannen tot 'revitalisatie' van het Aalmarktgebied (in de binnenstad tussen Breestraat en Nieuwe Rijn ten westen van het stadhuis) goed hoe moeizaam het gemeentelijke bestuur vaak functioneert.¹⁷ In de planvorming waren betrokken: de gemeente (politiek en ambtelijke diensten), diverse sectoren van het bedrijfsleven, potentiële financiers, een projectontwikkelaar en de bewoners van de stad, in het bijzonder die van de buurt zelf. De gemeente gaf in 1997 opdracht aan een projectontwikkelaar. In 1998 verscheen een verkennende studie, de eerste van een lange reeks rapporten, plannen en formele stukken.

Al direct ontstond stevig verschil van mening. De plannen, die beoogden het gebied een nieuwe allure te geven als economisch centrum, werden vooral door diverse individuen, verenigingen en stichtingen die zich inzetten voor het behoud van het historisch karakter van de stad, afgewezen als te ingrijpend, te grootschalig en te veel op het (grote) bedrijfsleven gericht. De tegenstanders, die zich vooral stootten aan de voorgenomen bouw van een ondergrondse parkeergarage en sloopplannen, concludeerden tot onherstelbare aantasting van het karakter van het gebied. Zij verenigden zich in 1999 in de Stichting Aalmarktgebied, die zich zeer actief zou tonen in de inspraakprocedures, eigen initiatieven zou ontplooiën en juridische procedures zou aangaan. Maar naast confrontatie was er ook steeds overleg, onderhandeling en soms toenadering. De wenselijkheid van renovatie en revitalisatie van het gebied werd namelijk breed onderschreven. Een cruciale dag in het proces was 22 januari 2002. Het door de gemeente met de projectontwikkelaar ontwikkelde 'Planconcept' *Leve de Aalmarkt* was rijp voor besluitvorming in de raad, waar de collegepartijen achter deze voorstellen stonden. De stichting Aalmarktgebied had steun gekregen van een werkgroep die opriep tot een referendum en daarvoor in korte tijd ruim 1.500 handtekeningen verzamelde. Het lijkt er op dat, met ook verkiezingen in het vooruitzicht, dit initiatief de druppel is geweest, die de emmer deed overlopen. Op die 22e januari 2002 trok het college van B en W het plan *Leve de Aalmarkt* in tegenover de belofte van de werkgroep om van het plan voor een referendum af te zien. In een, als tumultueus omschreven en tot diep in de nacht voortdurende, raadsvergadering van die dag werd deze *deal* bezegeld.

Het oude plan was daarmee van de baan. Een projectgroep Nieuw Aalmarktplan, waarin alle betrokkenen zitting hadden, ging aan de slag om een nieuw plan te ontwikkelen. Al op 30 september 2002 werd dat gepresenteerd. Het had met name een sterker cultureel gehalte dan het vorige plan. Maar het

gemeentebestuur koos er niet voor het over te nemen en kwam in 2003 met een eigen ontwerp-stadsvernieuwingsplan Aalmarkt en omstreken, dat volgens de teurgestelde Stichting Aalmarktgebied in veel opzichten terugviel op het oude plan: 'oude wijn in nieuwe zakken'.

Dat luidde een nieuwe fase in van enerzijds verdere planontwikkeling en voorbereidende besluitvorming (waaronder een raadpleging van de bevolking, die drie alternatieven kreeg voorgelegd) en anderzijds protesteren, overleggen en procederen. Pogingen via overleg op onderdelen nog het een en ander dat men van waarde achtte te behouden, leverden niet veel successen op. In 2007 vangen de werkzaamheden in het bijzonder gericht op de uitbreiding van de Stadsgehoorzaal aan, waarbij de sloop van de Aalmarktschool (de gevel zal in oude stijl weer worden opgebouwd) in de stad het meest opvallend is. Hoe het gebied er over enkele jaren precies uit zal zien is overigens, net als bij de Meelfabriek, onduidelijk.¹⁸ Maar wel kan worden vastgesteld dat de meest ingrijpende aspecten van *Leve de Aalmarkt* zijn vervallen. De stichting is met name content dat de ondergrondse parkeergarage van de baan is.

Het is niet moeilijk voor allerlei andere plannen en projecten soortgelijke verhalen te vertellen, ook als het gaat om de ontwikkeling van de diverse instellingen in de stad als universiteit, LUMC, musea en het bedrijfsleven. Maar die moeizame processen van besluitvorming en uitvoering hebben niet verhinderd dat, over wat langere termijn gezien, Leiden een opmerkelijke bouwactiviteit heeft gekend, die de stad niet onherkenbaar maar wel sterk veranderd heeft. De binnenstad is in enkele tientallen jaren van een verwaarloosde, deels verpauperde oude stadskern tot een op vele plaatsen fraai gerestaureerd en aantrekkelijk woon- en werkgebied geworden, waarin diverse overheidsinstellingen bleven gevestigd en de centrumfunctie (winkelen en horeca) behouden bleef. Buiten de singels verrezen naast de eerder gebouwde wijken nog betrekkelijk recent twee grote nieuwe wijken (Merenwijk en Stevenshof), terwijl ten westen van de stad in de Pesthuiswijk en Leeuwenhoek een nieuwe concentratie van gebouwen van onder meer het LUMC, de universiteit (vooral laboratoria), de hogeschool en hoogwaardig bedrijfsleven (Bio Science Park) is ontstaan. Daar en elders sloot de bebouwing direct aan bij die van de omliggende gemeenten, met welke in meer dan één opzicht een gezamenlijke regio is gevormd, waarbinnen met wisselend succes wordt samengewerkt. Deze regio kan aangeduid worden als Groot Leiden. De onder meer door de burgemeester van Leiden tijdens zijn nieuwjaarsrede in het 'ijkjaar' 2000 gebruikte term Rijnstad omschrijft het minder hiërarchisch.

De mogelijkheden van de gemeente om het economisch klimaat te bepalen, zijn aanzienlijk geringer dan om via bouwprojecten en plannen voor stadsontwikkeling de stad vorm te geven. Toch hoeft een gemeente in dit opzicht niet geheel passief af te wachten en dat gebeurt dan ook niet. Het gaat dan vooral om het scheppen van gunstige voorwaarden voor economische activiteit (bedrijven en instellingen). Over het ondernemingsklimaat zijn altijd forse klachten geweest. De gemeentelijke regelzucht en de sociale reflexen van de gemeentelijke politiek en bureaucratie zijn veelvuldig als oorzaak aangewezen. Het gemiddelde rapportcijfer – in 2000 nog 5,9 – varieert sindsdien iets boven de 6, maar blijft nog achter bij het gemiddelde cijfer van de grote steden, dat in 2005 op 6,5 uitkwam.

De traditionele streekfunctie van het centrum van Leiden voor ‘de niet-dagelijkse boodschappen’ is wel aan erosie onderhevig. Uit onderzoek in 2004 is gebleken dat die functie voor ruim vijftig procent van de inwoners van Leiden zelf heeft stand gehouden, maar voor de bewoners van Zoeterwoude, Leiderdorp, Oegstgeest en Warmond nog slechts voor rond de twintig procent, terwijl het voor de overige kleinere gemeenten uit de omgeving in de meeste gevallen tot onder de tien procent is teruggevallen, nagenoeg verdwenen dus. In beginsel vormen toeristische activiteiten een alternatieve impuls voor de binnenstad. Niet toevallig is het gemeentelijk beleid dan ook mede op bevordering daarvan gericht, waarbij opnieuw het historische karakter van de stad en de aanwezigheid van vele musea (met het nieuwe Naturalis als grote publiekstrekker) van belang zijn.

Meer in het algemeen zijn in toenemende mate de mogelijkheden van de ‘kenniseconomie’ een centraal element in de beleidontwikkeling van de stad geworden. De titels van de vele rapporten die aan dat beleid ten grondslag liggen weerspiegelen dat: *Boomgaard van Kennis* uit 1995, *Leiden maakt Kennis* uit 2000 en *Leiden. Stad van Ontdekkingen* uit 2004, om de belangrijkste te noemen. De inzet is dan vooral om de ontwikkelingen in onderwijs en onderzoek (universiteit en hogeschool), in de hoogwaardige gezondheidszorg (LUMC) en in de *hightech industry* in samenhang tot bloei te brengen. Een goed voorbeeld daarvan is de oprichting in 1984 van de Stichting Academisch Bedrijven Centrum, waarin universiteit, gemeente en Kamer van Koophandel samenwerken. Het kan als de start van het Bio Science Park worden beschouwd. Ook deze ten dele toch zeker successtory (van wetenschap naar winstgevende bedrijven) was geen glad verloopend proces. Naast alle gebruikelijke problemen van samenwerkingsverbanden

van zeer ongelijksoortige instanties, bureaucratische trajecten en startend ondernemerschap, kreeg juist de biotechnologie ook te maken met milieuvraagstukken en ethische discussie. Tegenstanders uit diverse hoeken lieten soms met nadruk van zich horen.¹⁹ Hoe dan ook is deze sector voor Leiden van veel belang als economisch draagvlak naast de dienstverlenende instellingen, het toerisme en de woonfunctie.

Het nieuwe Leiden, een stad met een verleden dat actueel telt

Die nieuwe stad, waarin behalve de uiterlijke vorm maar weinig meer direct herinnert aan het Leiden van een halve eeuw daarvoor, laat staan aan het nog oudere verleden, koestert niettemin de band met het verleden. Leiden heeft dan ook een aansprekend verhaal over het eigen verleden te vertellen met het beleg en ontzet in 1574 als onverwoestbare kern. De herdenking en viering van 3 oktober is elk jaar een volksfeest dat zijn weerga in Nederland niet kent en een niet te

Museum Naturalis.

onderschatten samenbindende factor in de stedelijke gemeenschap vormt. Maar ook verder is dat verleden rijk en de herinnering er aan is zeer zichtbaar in de stad. Cijfers uit 2007 volgend heeft Leiden 1.365 rijksmonumenten. Daarmee staat het landelijk gezien op de derde plaats, na Amsterdam en Maastricht. Voorts zijn er in dat jaar 1.555 gemeentelijk monumenten. Alleen Zeist heeft er meer. Telt men beide cijfers op, dan is Leiden tweede (ruim) na Amsterdam; respectievelijk 2.920 en 8.189 monumenten. In beide categorieën staat Leiden ruim bovenaan als de maat het aantal monumenten per vierkante kilometer is: rijks- en gemeentelijke monumenten opgeteld 133 tegen 66 voor nummer twee, in dit geval Gouda.

Ook de musea, waarvan de meeste historisch zijn of althans een belangrijke historische component hebben, dragen bij aan die oriëntatie van Leiden op het verleden. Juist die musea trekken ook veel toeristen. In 2005 waren zij goed voor iets meer dan 600.000 bezoekers, waarvan 40 procent Naturalis bezocht. De bezoekerscijfers van de musea zijn wel aan grote schommelingen onderhevig, als gevolg van de zuigkracht van bepaalde tentoonstellingen, zoals in het Rembrandtjaar 2006, dat een stijging van 20 procent in het museumbezoek liet zien, voor het overgrote deel voor De Lakenhal. Van de 2.188.000 Nederlandse toeristische bezoekers van de stad in 2006 bezochten 620.000 een museum en maakten 544.000 een stadswandeling. De meest voorkomende activiteit van die bezoekers was echter winkelen (970.000), terwijl horecabezoek (terras, lunch of diner) ook behoorlijk scoorde. Het aantal overnachtingen in hotel of op een camping was in 2006 203.005, niet meer dan tien procent dus van de toeristische bezoekers, terwijl niet al die overnachtingen een toeristische achtergrond hadden. Sterk overheersend dagtoerisme dus, dat volgens velen nog voor aanzienlijke uitbreiding vatbaar is en daarom voorwerp van gemeentelijk beleid.

Die historische entourage van de stad zet ook een bijzonder stempel op het gevarieerde sociaal-culturele leven in Leiden.²⁰ Ook hier biedt de stad in de eerste plaats een variant van de bredere ontwikkelingen in de steden in het westen van Nederland. Het hedendaagse Leiden is een sterk geseclariseerde stad, waarin de christelijke kerken een krimpende minderheid zijn geworden en het *verzuilde* verenigingsleven grotendeels is verdwenen. De islam lijkt daarop een uitzondering te zijn, zonder dat zich nu echt zoiets als een prominent aanwezige en zichtbare islamitische zuil heeft ontplooid. De behoefte aan zingeving leidt op individueel niveau wel tot het zoeken naar alternatieve spiritualiteit, maar ook dat is niet op spectaculaire wijze zichtbaar in de stad. Dat neemt echter niet weg dat

het verenigingsleven van groot sociaal belang is gebleven. Een baaiend aan grotere en kleinere verenigingen biedt de infrastructuur voor veel vrije tijdsbesteding.

De kroon spannen waarschijnlijk de sportverenigingen. In 2006 deed ruim 40 procent van de bevolking zestig of meer keer per jaar aan sport, en bijna 30 procent tussen 1 en 59 maal per jaar, terwijl ruim 30 procent dat helemaal niet deed. Van de 12-17 jarigen daarentegen was in 2003 64 procent lid van een sportvereniging, terwijl 50 procent (ook) sportte buiten clubverband. Die sportbeoefening is vooral sterk in de breedte. Maar topsport is schaars, enkele uitzonderingen daargelaten (Olympische medailles in het roeien bijvoorbeeld). Ook de muziek (koren, muziekkorpsen, bandjes) kent vele actieve beoefenaren, waarbij het muziekkorps K & G (Kunst en Genoegen) wereldfaam verwierf tot aan wereldkampioenschappen toe.

Overeenkomstig het hierboven geschetste karakter van de stad is ook de zogenoemde hogere cultuur goed vertegenwoordigd, zowel in de traditionele en gevestigde vormen (toneelvoorstellingen, muziekuitvoeringen, tentoonstellingen in de musea, lezingenprogramma's) als in de meer vernieuwende, alternatieve en kleinschalige uitingsvorm (galeries, kunst op straat, kunstzinnige en culturele experimenten). De hoog opgeleide en redelijk kapitaalkrachtige bevolking in een universiteitsstad vraagt daar ook om. De bovengenoemde cijfers van het museumbezoek omvatten ook vele bezoeken uit de stad en directe omgeving. In 2006 trok de Leidse Schouwburg, die een landelijk reputatie geniet en geliefd is voor premières, ruim 77.000 bezoekers voor 210 voorstellingen; het (universitaire) LAK-theater in 153 voorstellingen (inclusief jeugd- en school voorstellingen) ruim 22.000 bezoekers. De Stadsgehoorzaal trok in dat jaar voor de concerten omstreeks 52.000 bezoekers, plus nog eens ruim 23.000 voor commerciële evenementen. In het LVC (Leids Vrijetijds Centrum) trokken 45 concerten ruim 44.000 bezoekers. Ter vergelijking: de Leidse bioscopen haalden 311.000 kijkers binnen.

De rol van het Leidse verleden is niet alleen zeer nadrukkelijk zichtbaar in de stad, het manifesteert zich ook in activiteiten, niet in de laatste plaats in en om De Lakenhal. Dit museum is, anders dan de andere grote musea in de stad, die nationaal en internationaal georiënteerd zijn, in de eerste plaats een stedelijk museum, al vestigt het niet zelden met tentoonstellingen eveneens nationaal en internationaal de aandacht op zich. Recent was dat nog het geval tijdens het Rembrandtjaar 2006. Het combineert kunst en geschiedenis, in het bijzonder die van de stad. Zeker in combinatie met het nabijgelegen Scheltemacomplex, een

*Feestwijzer voor de 3 oktoberviering
in 2008.*

FEESTWIJZER
2008

**MENS,
erger je niet!**

3 OCTOBER VEREENIGING
LEIDEN

www.3october.nl

The poster features a grid of brown, stylized human figures. In the second row, the third figure from the left is green, and the fourth is yellow. In the sixth row, the eighth figure from the left is blue and holding a blue megaphone. A speech bubble points to the green and yellow figures. At the bottom left, there is a small flag with a crest and the text '3 OCTOBER VEREENIGING LEIDEN'.

voormalig fabrieksgebouw dat recent voor culturele doeleinden beschikbaar is gekomen, is het ook een centrum van uiteenlopende culturele activiteiten, die een uitstraling naar de hele stad kunnen hebben. Zo beleggen opvallend veel historische verenigingen en stichtingen hun bijeenkomsten vaak in De Lakenhal of in 'Scheltema'. Leiden kent enkele tientallen van zulke verenigingen en stichtingen, veelal gericht op een specifiek doel of zorg voor een object (hofje bijvoorbeeld), maar ook verscheidene met een algemener doel. Zo is er niet alleen

de grote, al uit het begin van de 20ste eeuw (1902) stammende, Vereniging Oud Leiden, maar zijn er bijvoorbeeld ook de Dirk van Eck-Stichting voor de beoefening van de sociale en economische geschiedenis van de stad, en de eerder genoemde Stichting Industrieel Erfgoed Leiden. Opmerkelijk is ook dat Leiden twee historische jaarboeken kent.

Volkscultuur en elitecultuur ontmoeten elkaar en vermengen zich met elkaar in de grotere evenementen die in de stad worden georganiseerd. Ook daarin is het Leidse verleden vaak een verbindend element. In de zomer zijn er de Lakenfeesten, verwijzend naar de inmiddels verdwenen textielindustrie. Maar het jaarlijks hoogtepunt zijn natuurlijk de 3 oktoberfeesten. De zo aansprekende geschiedenis van beleg en ontzet van Leiden, waaraan de oprichting van de universiteit en de bloei van de stad moeiteloos gekoppeld kunnen worden, fungeert zo als wat de oermythe van Leiden genoemd kan worden, die Leiden ook nauw aan het nationale verleden bindt. Hoezeer het om een werkelijke geschiedenis gaat, voor de stad gaat het zeker tijdens die 3 oktobervieringen om gekoesterde historie, waarin het er even niet echt meer toe doet of de verhalen over Cornelis Joppensz, burgemeester Van der Werf, Magdalena Moons, de hutspot, de geuzenintocht, de stichting van de universiteit, Jan van Hout en Janus Dousa nu helemaal waar zijn. Het gaat om het gevoel van verbondenheid met en trots op de stad dat die 'mythe' oproept en dat veel bijdraagt aan de feestvreugde. De allochtone bevolking van de stad en recente nieuwe bewoners komende van elders uit Nederland, voegen zich overwegend moeiteloos in die feestvreugde en de gevoelens die daarbij horen. Dat op 3 oktober elk jaar op tal van plaatsen in de wereld speciale bijeenkomsten van oud-Leidenaren worden belegd, en haring en/of hutspot wordt gegeten, spreekt boekdelen. Zo gezien gaat het ook om een bijdrage aan de sociale cohesie in de stad in veel ruimere zin.

Zo vertoont het hedendaagse Leiden zich in en rond het 'ijkjaar' 2000 als een totaal vernieuwde stad, die op het eerste gezicht vele verbindingslijnen met het verleden heeft afgebroken. Maar tegelijkertijd vormt dat verleden een rijke bron van inspiratie, niet alleen voor het stadsbestuur en bedrijfsleven met het oog op het toerisme, maar ook voor de bevolking, die zich er in het sociaal-culturele leven, het gemeenschapsleven in de stad, in vele opzichten op oriënteert en het gemeentebestuur voortdurend op de huid zit als de zichtbare opvallende herinneringen aan dat vroegere of recentere verleden verloren dreigen te gaan. Voor Leiden en de Leidenaren gaat het om levend verleden, dat ook actueel telt.

Noten

- 1 Voor een historisch artikel over het heden-daagse Leiden is nauwelijks literatuur voorhanden. Dit artikel is daarom noodgedwongen grotendeels beschouwing op grond van eigen waarneming, waarbij steun is gezocht in het cijfermateriaal dat door de concernstaf BOA (Beleidsinformatie, Onderzoek en Advies) van de gemeente Leiden is verzameld. Deze afdeling is dank verschuldigd voor de verleende steun. Voor de historische component wordt sterk geleund op J.C.H. Blom en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. Geschiedenis van een Hollandse stad IV: Leiden vanaf 1896* (Leiden 2004). Aan Rudi van Maanen en aan Cor Smit komt dank toe voor verleende steun. Om een indruk te krijgen van wat in de stad aan de orde was, zijn voorts op het Regionaal Archief Leiden het *Leidsch Dagblad* en de Handelingen van de Gemeenteraad van 2000 geraadpleegd.
- 2 'Korte Kroniek van Leiden en Omstreken over 2000', *Leids Jaarboekje* 93 (Leiden 2001) 28.
- 3 Voor (meer) informatie over het fabriekscomplex zie bovenal de jaargangen van *Stielz*.
- 4 *Stielz* (december 1996) 4.
- 5 Van de veertien bouwdelen kwamen er elf op de lijst van rijksmonumenten. De overige werden ook als waardevol aangemerkt maar waren te jong, namelijk minder dan 50 jaar oud, om op die lijst te komen: twee beeldbepalende silo's (met karakteristieke vormen) uit 1955 en 1960 en de laagbouw uit 1970.
- 6 *Leidsch Dagblad*, 7 oktober 2000.
- 7 Deze paragraaf is gebaseerd op Blom en Van Maanen, *Leiden IV*.
- 8 Deze gegevens van BOA (zie noot 1) zijn te vinden via www.leiden.nl/statistiek. BOA steunt op zijn beurt op allerlei nationaal en regionaal statistisch onderzoek met het CBS als een zeer belangrijk bron. In de presentatie van de cijfers is er, omdat de data voor 2000 soms niet of zeer moeilijk beschikbaar zijn, voor gekozen steeds de meest recente cijfers te hanteren. Meestal zijn dat gegevens uit 2006 of 2007.
- 9 Het gaat hier om cijfers afkomstig van het CWI. De CBS-cijfers zijn gebaseerd op een steekproefonderzoek dat betrekking heeft op een bredere categorie, namelijk niet-werkenden die dat wel zouden willen.
- 10 Cor Smit, 'Rondkomen in Leiden 1850-2000', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2001* (Leiden 2002) 104-152.
- 11 Smit, 'Rondkomen in Leiden', 107.
- 12 *Ibidem*, 127-128.
- 13 *Ibidem*, 130.
- 14 Voor gegevens op buurniveau zie Smit, 'Rondkomen in Leiden', in het bijzonder diens tabellen, 144-145. In dit artikel (128 en 129) ook enkele gegevens uit een buurntonderzoek in 1997 in opdracht van van *NRC-Handelsblad*, waarin Leiden relatief hoog scoorde met twee wijken onder de beste buurnten van Nederland (Zijlwijk-Zuid tweede en Waardeiland tiende). Slechts één Leidse wijk, Haagweg-Zuid (Bos- en Gasthuisdistrict), scoorde onder het gemiddelde, maar zeker niet bij de allerlaagsten. Wel bleek De Camp (Binnenstad-Noord) te behoren tot de buurnten met de in die periode meest ongunstige inkomensontwikkeling.
- 15 Dit is helder beschreven in R.C.J. van Maanen en C.J.D. Waal, 'De stedelijke ruimte' in: Blom en Van Maanen, *Leiden IV*, 29-41.
- 16 V. Veldheer, 'De opkomst van de sociaal-democratie: politiek en bestuur' in: Blom en Van Maanen, *Leiden IV*, 207-231; in het

- bijzonder deze conclusie 231.
- 17 De passages over het Aalmarktproject zijn gebaseerd op de verslagen van de gemeenteraadsvergaderingen, de berichtgeving in het *Leidsch Dagblad* in 2000, de *Nieuwsbrieven* van de Stichting Aalmarktgebied en de *Kroniek* en jaarverslagen van de Vereniging Oud Leiden in de *Leidse Jaarboekjes*.
 - 18 Ten tijde van het schrijven van dit artikel werden de vooruitzichten alleen maar onduidelijker, doordat de gemeente moest vaststellen dat zij het plan niet langer als geheel kon uitvoeren.
 - 19 Met dank aan Cor Smit voor het feit dat hij mij inzage verleende in een niet gepubliceerde tekst over de geschiedenis van het Bio Science Park.
 - 20 Voor een (eerste) poging dit gevarieerde sociaal-culturele leven in de 20ste eeuw in beeld te brengen zie Carolien van den Akker, Susanne Lammers, Ruud Paauw en Kitty Zijlmans, 'Het sociaal-culturele leven' in: Blom en Van Maanen, *Leiden IV*, 126-173; en voor een ander aspect ook Vincent Sleebe, 'Verzuiling en Ontzuiling', *ibidem*, 100-125.

Jaaroverzicht 2007

Januari

- 1 De jaarwisseling in Leiden gaat gepaard met relletjes, vernielingen en geweldplegingen. In sommige gevallen kan ambulancepersoneel zijn werk alleen doen met politiebegeleiding.
- 10 De provincie Zuid-Holland keurt de Leidse begroting af en stelt de gemeente onder preventief toezicht. Wethouder Raymond Keur stuurt in maart een protestbrief en later volgt er alsnog een sluitende begroting.
- 12 In een bijeenkomst op het Steenshuur wordt herdacht dat er 200 jaar geleden een schip met 369 vaten buskruit is ontploft. Dit heeft 160 inwoners het leven gekost. 'De Lakenhal' wijdt een expositie aan de ramp.
- 19 Bij de zuidwesterstorm vallen in de regio Leiden tien gewonden en is er veel materiële schade.
- 20 De Rijn-Gouwelijn tussen Gouda en Leiden kan de provincie 90 tot 125 miljoen euro meer kosten dan gepland, becijfert de Randstedelijke Rekenkamer.
- 30 Wie in Leiden de weg snel wil vinden kan zich voortaan via TomTom laten leiden door de stem van een oer-Leidse marktkoopvrouw.
- 31 Als eerste Nederlandse kustgemeente krijgt Katwijk een digitaal toeristisch informatiesysteem. Later dit jaar volgt ook Noordwijk.

Februari

- 1 De politie houdt drie verdachten aan voor de dood van een 38-jarige Voorhouder die in zijn huis aan de Bloemenschans werd neergestoken.
- 5 Ruim vijftig Katwijkse voetbalsupporters lokken een vechtpartij uit in de sporthal van IJsselmeervogels in Spakenburg. Zij worden daarop aangehouden.
- 8 De Bank-giroloterij besteedt ruim 1 miljoen euro aan cultuur in Leiden. Het geld gaat naar de Pieterskerk en natuurhistorisch museum 'Naturalis'.
- 8 Bij de opening van de Asterix-tentoonstelling in het Rijksmuseum van Oudheden heet de Leidse burgemeester Henri Lenferink even Lenférix. Hij mag een slok toverdrank nemen en een menhir de trap op sjouwen.
- 9 Het Moskouse Staatscircus staat drie dagen in Leiden. Groen Links eist vergeefs een verbod op het gebruik van wilde dieren daarin.
- 12 Bij het Kamerlingh Onnes-Gebouw aan het Steenshuur wordt een ginkgo

- biloba geplant. Bij de boom ligt de rede begraven die prof dr. D. Breimer heeft gehouden bij zijn afscheid als rector magnificus van de Leidse universiteit tijdens de diesviering van de universiteit op 8 februari.
- 12 De brand die het Alphense zwembad 'De Thermen' volledig in as heeft gelegd, is volgens de politie aangestoken.
 - 14 D66-fractievoorzitter en oud-minister Alexander Pechtold en oud-museum-directeur Rudi Fuchs willen een Wolkers-museum oprichten. De kunstenaar zelf wil dat dat in Leiden komt.
 - 17 De grootste carnavalsoptocht boven de grote rivieren trekt door Noordwijkhout met een voorzichtig zonnetje en af en toe ook wat sneeuwvlokken.
 - 18 De brand op het dak van drie basisscholen in de Leidse Stevenghof is hoogstwaarschijnlijk aangestoken.
 - 24 Leidse Hooigracht-bewoners eisen dat het referendum over de Rijn-Gouwelijn wordt uitgesteld, omdat ze pas onlangs hoorden dat bussen door hun straat gaan rijden als het RGL-tracé door de Breestraat loopt.

Maart

- 2 In de Keukenhof in Lisse kleuren de eerste rode tulpen.
- 7 Uit het referendum over de Rijn-Gouwelijn blijkt dat 68,9 procent van de Leidenaren vindt dat de gemeente niet moet meewerken aan de aanleg van deze lijn door de stad.
- 9 Evenals in Noordwijk moet de kust ter hoogte van het centrum van Katwijk snel worden beschermd met een extra rij duinen, concludeert het Hoogheemraadschap van Rijnland na een studie over kustveiligheid.
- 15 De sloop van de Aalmarktschool vormt de start van de bouw van de tweede concertzaal van de Stadsgehoorzaal.
- 22 Bij de manifestatie 'Groene Hart in Uitvoering' in de Pieterskerk protesteert Milieudefensie tegen de vele bouwplannen. Minister Verburg pleit in de kerk juist voor snelle bouw van 35.000 woningen in het gebied.
- 24 De gemeente Leiden is woedend op de NS, die plots chipkaartpoortjes in het station heeft geplaatst, terwijl er nog overlegd wordt.
- 25 In het Groene Hart wordt de eerste 'Zoetemelk Classic' gewonnen door de Belg Wouter Weylandt. Een dag eerder rijden 1.750 amateurs de wieleronde.
- 27 De Leidse raad respecteert de uitslag van het referendum over de Rijn-Gouwelijn.

April

- 2 Patrick Ravensbergen uit Valkenburg huurt een limousine om na negen mislukte pogingen zijn abonnement bij HetNet op te zeggen onder aanbieding van een hapje en een drankje aan de directie.
- 4 Straatmuzikant Stanley Bowes wordt bij de Waagbrug door een voorbijganger het water in geduwd. Beiden worden aangehouden, omdat de saxofonist de man te lijf gaat.
- 11 De van criminaliteit verdachte Willem Holleeder wordt met hartklachten naar het LUMC overgebracht om een spoedoperatie te ondergaan. Het Leidse ziekenhuis wordt streng beveiligd.
- 17 De strijd om de grootste Oranjevereniging in Nederland is gewonnen door Katwijk met 3.700 leden, 500 meer dan Rijnsburg dat lange tijd de grootste vereniging had.
- 21 De 32ste editie van de Singelloop telt 3.861 deelnemers. Drie goede doelen mogen de sponsoropbrengst van 14.700 euro verdelen.
- 28 Winkelier Peter Labrujère krijgt met 22 andere Leidenaren een koninklijke onderscheiding aan de vooravond van Koninginnedag. Er worden zes onderscheidingen meer uitgereikt dan in 2006.
- 29 Het ambitieuze stadsvernieuwingsplan Aalmarkt e.o. wordt versoberd tot een paar nieuwe winkels, een brug en woningen op de Boommarkt. Een overwinning voor de democratie, aldus wethouder Marc Witteman.
- 30 De op één na beste dj ter wereld, Armin van Buuren (30), in Koudekerk geboren en in Leiden getogen, geeft een daverend concert op Koninginnedag.

Mei

- 15 De Stichting Hartpatiënten Nederland doet na bedreigingen een dringend beroep om LUMC-medewerkers met respect te behandelen. De reden voor de bedreigingen is dat Willem Holleeder een voorkeursbehandeling gekregen zou hebben.
- 16 Er komt een raadsenquête naar de bestuurscultuur die de afgelopen jaren heerste in het Leidse stadhuis.
- 19 Negen jaar na haar overlijden heeft Mary Servaes-Bey, beter bekend als de Zangeres zonder Naam, een Leidse straat naar haar vernoemd gekregen. Alexander Pechtold onthult het naambordje in het wijkje Vlietpoort.
- 25 De Leidse schrijver Maarten Biesheuvel krijgt de P.C. Hooftprijs, de belang-

rijkste literaire onderscheiding in Nederland. De jury wijst hem deze prijs toe vanwege zijn unieke bijdrage aan de Nederlandse literatuur.

- 30 Jan Laurier komt met voorkeursstemmen in de Eerste Kamer voor Groen Links. De Leidse oud-wethouder stond negende op de kandidatenlijst.

Juni

- 1 Rijnsburger Nick Dribergen is met drie overwinningen de grote verrassing op het NK-zwemmen in het Amsterdamse Sloterparkbad.
- 5 Op een dak in het Boerhaavekwartier wordt wetenschappelijk onderzoek verricht naar het verschijnsel meeuwenoverlast.
- 7 Reni de Boer uit Leiden wordt door de Tros uitgeroepen tot Mis(s) 2007. Die titel staat voor de mooiste, slimste, charmantste en meest betrokken gehandicapte vrouw van Nederland.
- 12 De politie Hollands Midden toont als proef tot eind 2007 in lijnbussen van Connexion opsporingsberichten.
- 13 De Leidse universiteit weigert de pedofiel Norbert de Jong toe te laten tot de studie pedagogie, omdat zijn partij zich inzet voor seks met kinderen. Hij zegt vanwege deze weigering naar de rechter te stappen.
- 14 Felle onweersbuien zorgen voor veel wateroverlast in Leiden en omgeving. Bij de Leidse brandweer komen ruim honderd meldingen binnen.
- 19 Boven de Haarlemmerstraat hangen portretten van bekende Leidenaars, zoals Rembrandt van Rijn, Maarten Biesheuvel en Piet Paaltjens.
- 20 Het Hoogheemraadschap van Rijnland en de gemeente Leiden onderzoeken of er grachten in de binnenstad opengegraven kunnen worden. 'Kandidaten' zijn Lange Mare en Doezastraat.
- 21 Tijdens het Midzomerfeest in de Hortus Botanicus laten vele trotse ouders hun kroost fotograferen op een blad van de reuzenwaterlelie 'Victoria Amazonica'.
- 22 Leidenaar Wesley Klein wint het Leids festival van het levenslied.
- 28 Wethouder Marc Witteman kondigt aan, dat er in het najaar een opvangcentrum komt van 300 asielzoekers aan de Besjeslaan in Roomburg. Dat leidt in juli tot protesten van bewoners van die wijk en uiteindelijk afstel.
- 30 Jetteke Boltzen-Rempt neemt na zeventien jaar afscheid van Stedelijk Museum De Lakenhal met een eigen tentoonstelling 'Mijn Laatste Oordeel' en gaat met pensioen.

Juli

- 1 Er zijn het afgelopen half jaar ruim dertig procent minder inbraken gepleegd in Leiden dan in de eerste helft van 2006.
- 3 Een explosie gevolgd door een grote brand legt zonnestudio 'Aurora' aan de Nieuwstraat grotendeels in as. De politie vermoedt een misdrijf.
- 5 Peurbakkenvaarders passeren de Koornbrug, waarvan de bouwer de steigers voor de restauratie heeft omgetoverd in een droomkasteel. De tocht vormt de opening van de Leidse Lakenfeesten.
- 6 Leiden presenteert een snelbusalternatief aan de stuurgroep Rijn-Gouwelijn.
- 7 In Leiden trouwen op 7-7-7 negen paren. Gemiddeld zijn het er op een zaterdag twee.
- 9 Met Werfpop en het Straatmuzikantenfestival De Gouden Pet worden de Lakenfeesten van 2007 afgesloten.
- 11 De zee ten noorden van de Katwijkse uitwatering is zo vervuild, dat de provincie een zwemverbod afkondigt. Door hevige regenval is een paar maal bacterieel verontreinigd afvalwater gespuid.
- 17 Straten en tunnels in Leiden komen blank te staan door hevige regen- en hagelbuien.
- 25 Station Leiden Centraal verandert de komende jaren in een superstation. NS lieten de keuze op Leiden vallen voor experimenten met een nieuwe opzet.
- 26 De verbreding van de A4 tussen Zoeterwoude en Leiderdorp is voorlopig van de baan. De Raad van State heeft het tracébesluit van twee ministeries vernietigd.
- 30 De seksreclameborden langs de A4 bij Roelofarendsveen worden weggehaald in verband met de verbreding van de A4 tussen Leiderdorp en Burgerveen.

Augustus

- 1 Leiderdorp voelt er weinig voor 18 miljoen euro bij te dragen aan de verdiepte ligging van de A4, nu de Raad van State de plannen voor verbreding en verdieping voorlopig afwijst.
- 1 De Belastingdienst verhuist van het Stationsplein naar de kantoortoren bij de Groenoordhallen.
- 9 Korpschef Jan Stikvoort van de politie Hollands Midden maakt zich ernstig zorgen over het aantal geweldsdelicten in deze regio, in totaal 3.735 gevallen in de eerste helft van 2007 tegen 3.128 in dezelfde periode in 2006.

- 13 Het treinverkeer van en naar Leiden ligt 's middags vijf tot zes uur stil wegens een wisselstoring.
- 15 De gemeente Leiden onderzoekt uitspraken van de Leidse ondernemer Jan Verbaan die Roomburg-bewoners uitgenodigd heeft de ruiten bij wethouder Marc Witteman in te gooien.
- 18 Een kleine 250.000 mensen kijken naar het 62ste Bloemencorso dat van Rijnsburg via Katwijk naar Noordwijk trekt. Bijna 500 kinderen doen daaraan mee.
- 23 Het Hoogheemraadschap van Rijnland mag 350.000 euro verhalen op Hans Bremer die fraude heeft gepleegd bij de waterschapsverkiezingen, zo beslist de Amsterdamse rechtbank.
- 25 De politic houdt in Noordwijkerhout twintig mensen aan na een dodelijke steekpartij. Aanleiding hiervoor is, dat een Pool in een appartementengebouw aan de Zeestraat om het leven is gebracht.
- 30 B en W van Leiden noemen het voormalige marinevlieggkamp Valkenburg als mogelijke vestigingplaats voor een asielzoekerscentrum.

September

- 1 Staatssecretaris Tineke Huizinga (Verkeer en Waterstaat) geeft in Noordwijk het startsein voor de versterking van de zeekeringen, waarvoor tot 2015 742 miljoen euro wordt uitgetrokken. In Noordwijk gaat het om een 1.100 meter lange 'dijk in duin' en duinverbreding over 42 meter.
- 9 In een leegstaande flat aan de Willem de Zwijgerlaan wordt 'Het slooptheater' opgevoerd als afscheid voor de bewoners. Een week later is een sloopflat aan het Diamantlaan het decor.
- 12 Opnieuw dreigt een fikse vertraging voor de Hoge Snelheids Trein (HSL), zegt minister Eurlings. Ditmaal is de Groene Hart-tunnel bij Hazerswoude de boosdoener.
- 13 Jongeren van de Partij voor de Dieren protesteren tegen de verkoop van halalburgers in de kantines van de Leidse universiteit, wegens het slachten van dieren zonder verdoving.
- 18 De Leidse welstandscommissie stelt een betere regelgeving voor voor terrassen en terrasboten. Maatregelen zijn onder andere: geen terrasverwarming van januari tot en met maart, geen reclame en een verbod op het stapelen van stoelen.
- 19 Als Leiden niet meewerkt aan een sneltram door de binnenstad, voert de pro-

- vincie dit project uit. GS zullen hiertoe de wet om een gemeentebestuur te overrulen toepassen.
- 20 Regiobestuurders zijn blij met het besluit van de provincie om de Rijn-Gouwelijn toch door de Leidse binnenstad aan te leggen.
 - 22 Vrouwen zijn schaars bij de brandweer, bevestigt het hoofd repressie van de Leidse brandweer, Arjan Stam.
 - 24 Het Lisse van rond de Tweede Wereldoorlog mag van kardinaal Ad Simonis model staan voor de rest van Nederland.
 - 26 De Katwijkse kust wordt eerder versterkt dan gepland was. Het gebeurt al binnen twee jaar en goeddeels op dezelfde manier als in Noordwijk.
 - 28 Historica Els Koek ontdekt dat het verhaal klopt dat de liefde van Magdalena Moons en de Spaanse bevelhebber Francisco Valdez Leiden in 1574 redde van het Spaanse beleg.

Oktober

- 2 Rob Kreeft, kok van 't Praethuys aan het Leidse Vrouwenkerkplein, heeft een nieuwe 3 oktobersnack bedacht: de hutspotkroket.
- 3 Bij de viering van Leidens Ontzet spelen leden van de Napoleontische Associatie der Nederlanden de kruitramp uit 1807 na. De 3 October-Vereeniging is met ruim 12.000 leden de grootste vereniging van Leiden.
- 9 Het Leidse college van B en W valt. De wethouders Paul Jonas en Raymond Keur stappen op en de PSP zegt het vertrouwen op, omdat de andere coalitiepartijen (PvdA, Groen Links en Christen Unie) willen instemmen met aanleg van de Rijn-Gouwelijn door de binnenstad.
- 12 Kroonprins Willem Alexander opent in het Museum voor Volkenkunde de tentoonstelling 'Als het ijs smelt'.
- 15 Het boezemgemaal in Katwijk behoort tot de honderd meest waardevolle monumenten uit de periode van de wederopbouw (1940-1958). Minister Plasterk maakt de lijst met panden en objecten bekend.
- 18 Zo'n 200 dansende kinderen sluiten in Leiden Noord een vijf weken durend dansevenement af.
- 20 Melanie Schultz en Douwe Breimer zijn gevraagd om Leiden uit de politieke crisis te halen. Schultz was VVD-raadslid en wethouder in Leiden, staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat en is nu directeur zorginkoop bij Achmea. Breimer was rector magnificus van de Leidse universiteit en voorzitter van het college van bestuur.

- 21 Diverse wetenschappelijke instellingen waaronder het Gorlaeus Laboratorium en het Anatomisch Museum houden open dag in het kader van de landelijke Wetenschapsdag. Er komen enkele duizenden mensen op af.
- 25 Een kleine honderd actievoerders demonstreren in een zwaar bewaakt Noordwijk tegen de oorlog in Afghanistan, terwijl de ministers van Defensie van 26 NAVO-landen er vergaderen.
- 26 Lezers van het Britse DJ Magazine roepen de Leidse 'dancegod' Armin van Buuren uit tot beste diskjockey ter wereld.
- 29 In nieuwbouwwijk Nieuw Leyden worden straten vernoemd naar Herman Willem Daendels, Pieter Vreede en Lodewijk Napoleon. Belachelijk vindt amateurhistoricus Albert Goossens dit, vanwege hun duistere kanten.
- 31 Het *Leids Woordenboek*, geschreven door Hans Heestermans, verschijnt. Het bevat een keur van Leidse woorden, uitdrukkingen en hun betekenissen.
- 31 De 23-jarige Leidse ex-studente Machteld Vlaanderen, aanstormend talent binnen de VVD, blijkt drie jaar geleden veroordeeld te zijn voor grootscheepse tentamenfraude.

November

- 2 Ouders van leerlingen van basisschool 'De Marke' in Leiden doen aangifte van seksuele intimidatie, dan wel zedenmisdrif door een leerkracht.
- 3 Leiden heeft een nieuwe coalitie van PvdA, VVD, CDA en Groen Links. Over de belangrijkste kwestie zijn ze het eens: de Rijn-Gouwelij n komt door het centrum van de stad.
- 7 De Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders stelt Kamervragen over de mogelijke komst van Tariq Ramadan als hoogleraar islamologie naar de Leidse universiteit.
- 13 Het stormweer van de afgelopen dagen bedekt de stranden van Katwijk en Noordwijk met een dikke laag vuil, die gespecialiseerde schoonmaakbedrijven moeten opruimen.
- 19 Een waterleidingbreuk bij het SmalSpoormuseum aan het Valkenburgs treft 120.000 mensen in de regio. Het museum en het waterbedrijf kibbelen over de oorzaak.
- 24 Inwoners van Rijnwoude wijzen een fusie met Waddinxveen, Bodegraven en Reeuwijk massaal af.
- 26 Cherenzo Antwan Main krijgt in Leiden als eerste een burgerservicenummer (BSN) dat het sofinummer vervangt.

- 27 Een demonstratie van middelbare scholieren in de Leidse binnenstad tegen de lesurennorm loopt uit in het roepen van racistische leuzen en er worden vernielingen aangericht. De politie verricht zestien arrestaties.

December

- 5 De zes gemeenten in de Duin- en Bollenstreek willen in het buitengebied op diverse plekken wooncentra bouwen om er 250 tot 300 Oost-Europese gastarbeiders te huisvesten in verband met de grote toestroom van Polen.
- 7 Discoteam VIV van Club 58 krijgt de 15de Co Verhoogprijs tijdens de Internationale Vrijwilligersdag.
- 11 De Leidse politie doet een inval in het woonwagencamp aan het Trekvaartplein. Volgens Politiechef Paul van Musscher trad de politie professioneel op en met het juiste aantal mensen.
- 13 B en W van Leiden voelen niets voor het plan van de PvdA-fractie om te pogen een etappe van de wielerronde Giro d'Italia naar Leiden te halen.
- 14 Het gaat goed met bedrijven in de Leidse regio, de Bollenstreek en het Groene Hart. Meer ondernemers maken winst en de werkgelegenheid groeit hard. De toekomst wordt minder rooskleurig gezien.
- 15 Regionale ziekenhuizen moeten informatie over wachttijden beter toegankelijk maken, vindt het Regionaal Patiënten en Consumenten Platform.
- 17 Voor de Rijnlandroute tussen Katwijk en de Rijksweg A4 bij Voorschoten is voorlopig geen geld beschikbaar, maakt minister Camiel Eurlings (Verkeer) bekend.
- 20 Het gedeeltelijk vernieuwde Leidse college van B en W is benoemd. Pieter van Woensel (VVD) en Jan-Jaap de Haan (CDA) zijn nieuw. Gerda van den Berg en Marc Witteman (beiden PvdA) en John Steegh (Groen Links) blijven aan.
- 20 Wethouder Gerda van den Berg en Ben Noorlander van woningcorporatie 'Ons Doel' tekenen een overeenkomst voor de nieuwbouw van de Brede School Leiden-Noord.
- 28 De gemeente Leiden is vereerd dat ze de collectie van de in oktober overleden schrijver Jan Wolkers mag huisvesten. Ze willen die onderbrengen in een van de bestaande musea.
- 28 Het natuurhistorisch museum 'Naturalis' ontdekt in de collectie een vogel, die nog is verzameld door Darwin. Het gaat om een kiekendief uit 1833 van de Falkland-eilanden.

Mijlpalen (geen data):

Leids Universitair Medisch Centrum (voormalig AZL) 10 jaar

Zaalvoetbalvereniging 'Simeko '82' 25 jaar

Stichting Leidse Studentenhuisvesting 'SLS Wonen' 50 jaar

Leidse Houtschool 75 jaar

Leidse afdeling EHBO 75 jaar

Voetbalvereniging 'Boshuizen' (voormalig 'LFC') 100 jaar

Drukkerij 'De Bink' 125 jaar

Leidse vrijmetselaarsloge 'La Vertu' 250 jaar

Leidse Trekvaart 350 jaar

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2007

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten, die in 2007 bij de historische bibliotheek van de afdeling Archiefinspectie van het Regionaal Archief Leiden zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2007 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Titels uit het *Leids Jaarboekje* of uit andere organen van plaatselijke historische verenigingen zijn niet opgenomen.

Algemeen

Ende, H. van den e.a., *Dwars door de stad: archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden* (Leiden 2007).

Bestuur en politiek

Bordewijk, P., *Bezwaren tegen het beroep: veertig jaar Commissie voor de Beroep- en Bezwaarschriften in Leiden* (Leiden 2007).

Bordewijk, P., 'Binnenstedelijke decentralisatie: minder nieuw dan men denkt'. In: *B&G* 33 no. 9 (2006) 35-38.

Luijk, M. van, 'The city magistracy in Leiden and academic legal advice around the middle of the fifteenth century'. In: Goudriaan, K. e.a. (ed.), *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600: essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden 2004) 133-153.

Stensel, A. van, *Dienaars van de stad: het ambtelijke personeel van de laat-middeleeuwse steden Haarlem en Leiden 1428-1572* (Leiden 2005). Doctoraalscriptie middeleeuwse geschiedenis Universiteit Leiden.

Economische en sociale geschiedenis

Bisschops, T., 'Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-1561): een pleidooi voor een percelsgewijze analyse van steden en stedelijke samen-

Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden.

- levingen in de Lage Landen'. In: *Stadsgeschiedenis* 2 (2007) 121-138.
- Boersma, F. en G. Dusseldorp-Kingma, *Regenten en kuise maagden: 350 jaar Eva van Hoogeveenshofje* (Leiden 2007).
- Bordewijk, P., *Tussen wonen en zorg: 45 jaar Stichting tot Exploitatie van Bejaardencentra in Leiden* (Leiden 2007).
- Burg, H.A.C. van, *Diaconiewoningen als vorm van armenzorg: 60 arbeiderswoningen aan de Ververstraat te Leiden* (Leiden 2007). Doctoraalscriptie sociale geschiedenis Universiteit Leiden.
- Leermakers, I. en W. Donkersloot, *Wonen om Gods wille in Leidse hofjes* (Leiden 2007). (Historische uitgaven; 3).
- Maanen, R.C.J. van, *De Leidse immigratie in de 19e en 20e eeuw* (Leiden 2005). Tekst van een lezing gehouden tijdens een symposium over stedelijke immigratie in de 19de en 20ste eeuw georganiseerd door de Vereniging Jan van Hout op 3 november 2005.
- Nederveen Meerkerk, E.J.V., *De draad in eigen handen: vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810* (Amsterdam 2007). Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.

Bouwgeschiedenis

- Hartog, E. den en M. Bultink, *De historie van Dyckenburch: de geschiedenis van de buitenplaatsen aan het Westeinde in Noordwijkerhout* (Rotterdam 2007).
- Megchelen, P. van, *Bouwen aan het LUMC: een geschiedenis van (on)voltooide dromen* (Zwolle 2006).
- Orsel, E.D., *Bodemonderzoek in Leiden 20: Rijswijkers in Leiden: algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken* (Leiden 2007).
- Thunnissen, C., *Het zomerhuis met boenhok van boerderij Bouwlust: een bijzonder agrarisch ensemble verbonden met de familiegeschiedenis* (Leiderdorp 2006).
- Wit, A. de e.a., *Huizen als kastelen in en om Leiderdorp 1200-1800* (Leiderdorp 2007).

Kerkgeschiedenis

- Riet, A. van 't (samenst.), *Onze dorpskerk: 100 jaar Hervormde Kerk Aarlander-veen* (Alphen aan den Rijn 2005).
- Visser, S.G. en W. Bleijie, *Hervormde en gereformeerde predikanten te Leiden van de reformatie tot de plaatselijke vereniging* (Leiden 2006).

Vos, W. van der (red.), *40 Jaar Scheppingskerk: jubileumuitgave ter ere van het 40-jarig bestaan van de Scheppingskerk van de Protestantse Gemeente te Leiderdorp* (Leiderdorp 2007).

Wildt, K. de, *Ambt, doop en avondmaal in de oudste Leidse kerkenraadsacta: enkele aspecten van het gereformeerde kerkelijk leven in de zestiende eeuw* (Leiden 2007). Doctoraalscriptie geschiedenis van het christendom Universiteit Leiden.

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Haan, M.J.M. de (red.), *La Vertu 1757-2007: een loge in Leiden* (Purmerend 2007).

Hoogdalem, H. van, *Musis sacrum: muziekvereniging in Leiden 1828-1929* (Leiden 2007). Doctoraalscriptie muziekwetenschappen Universiteit Utrecht.

Joosse, E., *Verdeeld en verenigd: herensociëteiten en groepsvorming onder de burgerij in Leiden, 1768-1918* (Leiden 2005). Amicitialezing.

Leij, M. e.a., *Naar binnen door het raam, naar buiten door de deur: 12.5 jaar Kunstcentrum Haagweg 4* (Leiden 2006).

Otterspeer, W. e.a., *75 Jaar Museum Boerhaave* (Nuth 2006). Uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Museum Boerhaave en het afscheid van directeur Gerrit Veneman.

Vogelaar, C. en G.J.M. Weber, *Rembrandts landschappen* (Leiden 2006). Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling van 6 oktober 2006 tot en met 7 januari 2007 in het Stedelijk museum De Lakenhal.

Universiteitsgeschiedenis

Blessing, M., 'Moslimkenner en "inlandervriendje": Christiaan Snouck Hurgronje (1837-1936)'. In: *Historisch Nieuwsblad* 16 no. 2 (maart 2007) 60-67.

Leiden Medical professors 1575-1940 (Leiden 2007).

Smit, C. (samenst. en red.) e.a., *50 Jaar SLSwonon* (Sassenheim 2007). Uitgave ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Stichting Leidse Studenten-huisvesting.

Overige onderwerpen

Berg, H. van den e.a., *V.V. Foreholte: 75 jaar clubliefde* (Amsterdam 2007).

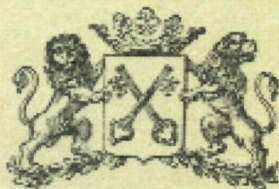
- Jubileumboek ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de voetbalvereniging Foreholte te Voorhout.
- Lit, R. van e.a., *Boerenerfgoed: het boerderijenboek van Voorschoten en Wassenaar* (Hollandsche Rading 2006).
- Micklinghoff, F.H., *Molen Windlust in Wassenaar* (Wassenaar 2004).
- Mulder, E., *SCAL voor goud: 50 jaar kwaliteit* (Leiden 2007). Uitgave ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Stichting Centraal Artsen Laboratorium te Leiden.
- Poelman, B., 'Cor Steyn, van kapelmeester tot hammond-organist'. In: *De Weergever* 29 no. 3 (2007) 123-151.
- Pol, A. en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden: waarheid en verdichting* (Den Haag 2007). 3 Oktoberlezing 2007.
- Ponsen, A. en E. van der Vlist (red.), *Het fataal evenement: de buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007).
- Pots, R. e.a. (red.), *Blauwe ader door de Bollenstreek: 350 jaar Haarlemmertrekvaart-Leidsetrekvaart, 1657-2007: geschiedenis, betekenis en toekomst* (Leiden 2007).
- Smitsloo-de Graaff, M., *Tussen tol en trekvaart: 350 jaar het monument, het water en de mensen, Haarlem-Leiden* (Oegstgeest 2007).
- Tummers, G.A.R., *Archiefonderzoek: een onderzoek naar de in Noordwijk getroffen voorbereidingen op de Tweede Wereldoorlog en de resultaten hiervan in de meidagen van 1940* (Noordwijk z.jr.).
- Warmenhoven, J. e.a., *Nieuw leven voor oude bollenschuren* (Lisse 2006).

Inhoud

Voorwoord	v
Vereniging Oud Leiden	
Besturen en commissies	vii
Jaarverslag 2007	x
Jaarrekening 2007	xviii
Bedrijfslidmaatschappen	xx
Dirk Jaap Noordam, 2 juni 1941 Dordrecht – 9 juni 2007 Leiden	xxi
Ed van der Vlist, <i>Mist over de stad.</i> <i>Leiden rond 1200</i>	1
Dick E.H. de Boer, <i>De ontдорping van de stad.</i> <i>Leiden rond 1300</i>	33
Ariela Netiv, <i>Een stad op de drempel van volwassenheid.</i> <i>Leiden rond 1400</i>	62
Hanno Brand, <i>Een pre-industriële samenleving onder spanning.</i> <i>Leiden rond 1500</i>	94
Karel Bostoën, <i>Het nieuwe Leiden en zijn icoon: het stadhuis.</i> <i>Leiden rond 1600</i>	121
Ronald Sluijter, <i>Kantelpunt.</i> <i>Leiden rond 1700</i>	154
Rudi van Maanen, <i>Revolutie en rampspoed.</i> <i>Leiden rond 1800</i>	181
Cor Smit, <i>Burgerlijk optimisme en sociale tegenstellingen.</i> <i>Leiden rond 1900</i>	216
J.C.H. Blom, <i>Het nieuwe Leiden.</i> <i>Leiden rond 2000</i>	247
<i>Jaaroverzicht 2007</i>	277
<i>Bibliografie van Leiden en omgeving over 2007</i>	287

Leidsch
Jaarboekje.

Anno 1904.

A. W. SIJTHOFF. — LEIDEN.

Het eerste Leidsch Jaarboekje (1904).

JAARBOEKJE

VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

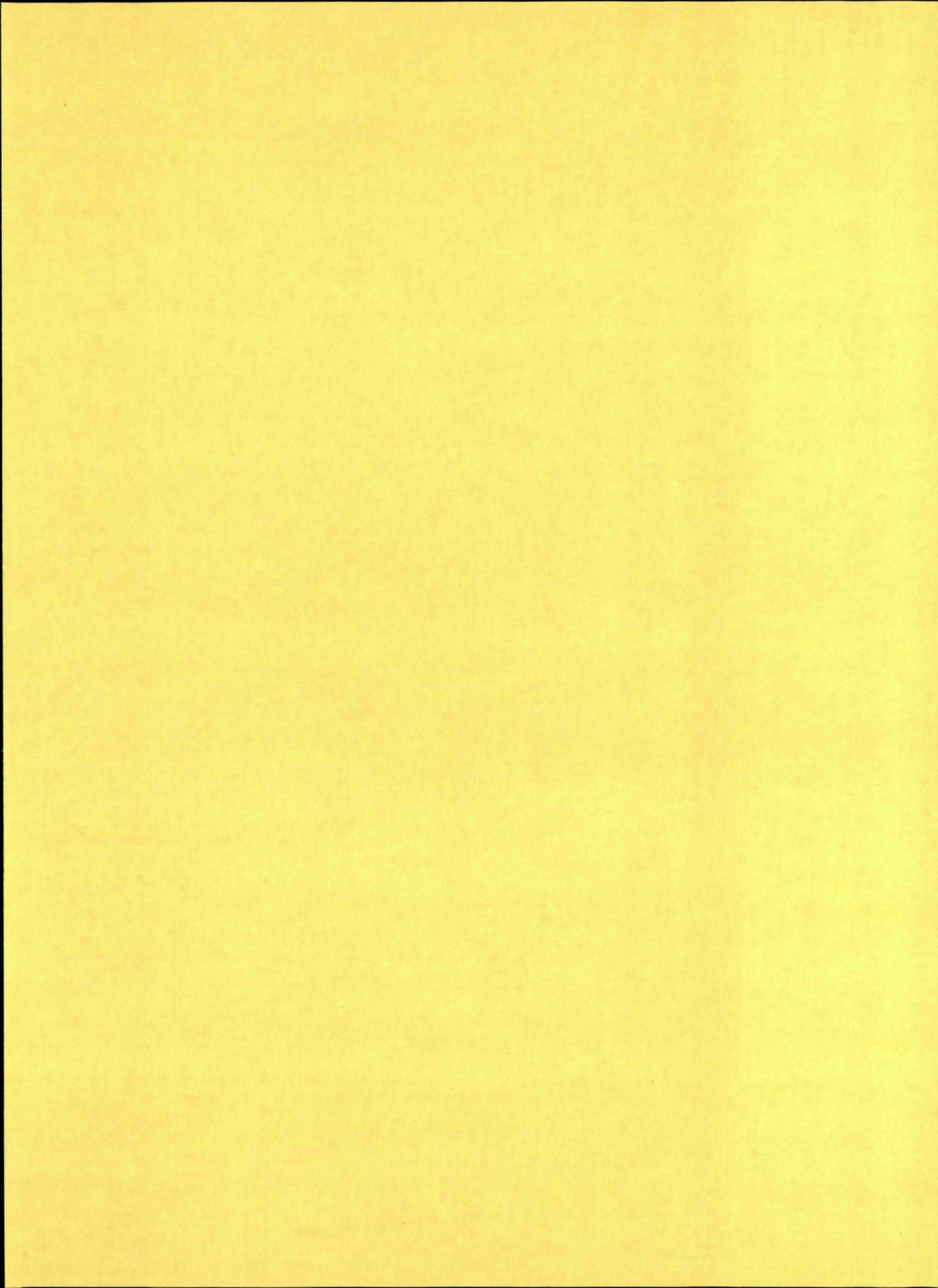
VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1958

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de *Historische Vereniging Oud Leiden*. Het *Leids Jaarboekje* verschijnt jaarlijks (gratis voor de leden) en bevat een aantal historische artikelen en verschillende jaaroverzichten.

De *Historische Vereniging Oud Leiden* ontplooit tal van initiatieven op het gebied van de geschiedbeoefening en het historische stadsgezicht. Zie daarvoor de website: www.oudleiden.nl.

Het lidmaatschap bedraagt €17,50. Voor jongeren tot 25 jaar €12,50); voor bedrijfsleden €250 en voor leden voor het leven eenmalig €500.

ISSN: 0922-6699

Eeuwig Leiden is de titel van het 100ste *Leids Jaarboekje*. Het is een bijzonder themanummer, met als rode draad Leiden rond de eeuwwisselingen, van 1200 tot 2000. Langs negen momenten kunnen we de historische ontwikkelingsgang van de stad volgen. De omvang van de stad, het bevolkingsaantal, de economische situatie komen natuurlijk aan bod, maar daarnaast komen juist die karakteristieken naar voren die typerend waren voor een bepaalde eeuwwisseling. Door de Leidse ontwikkeling op deze manier in ogenschouw te nemen, ontstaat een verrassend beeld, waarbij niet de gedoodverfde onderwerpen in het middelpunt staan, maar de lange termijnontwikkeling van de stad extra perspectief krijgt. De verenging door de afstand in de tijd wordt opgeheven en iedere periode krijgt door de schildering van typerende kenmerken haar eigen waardering.